

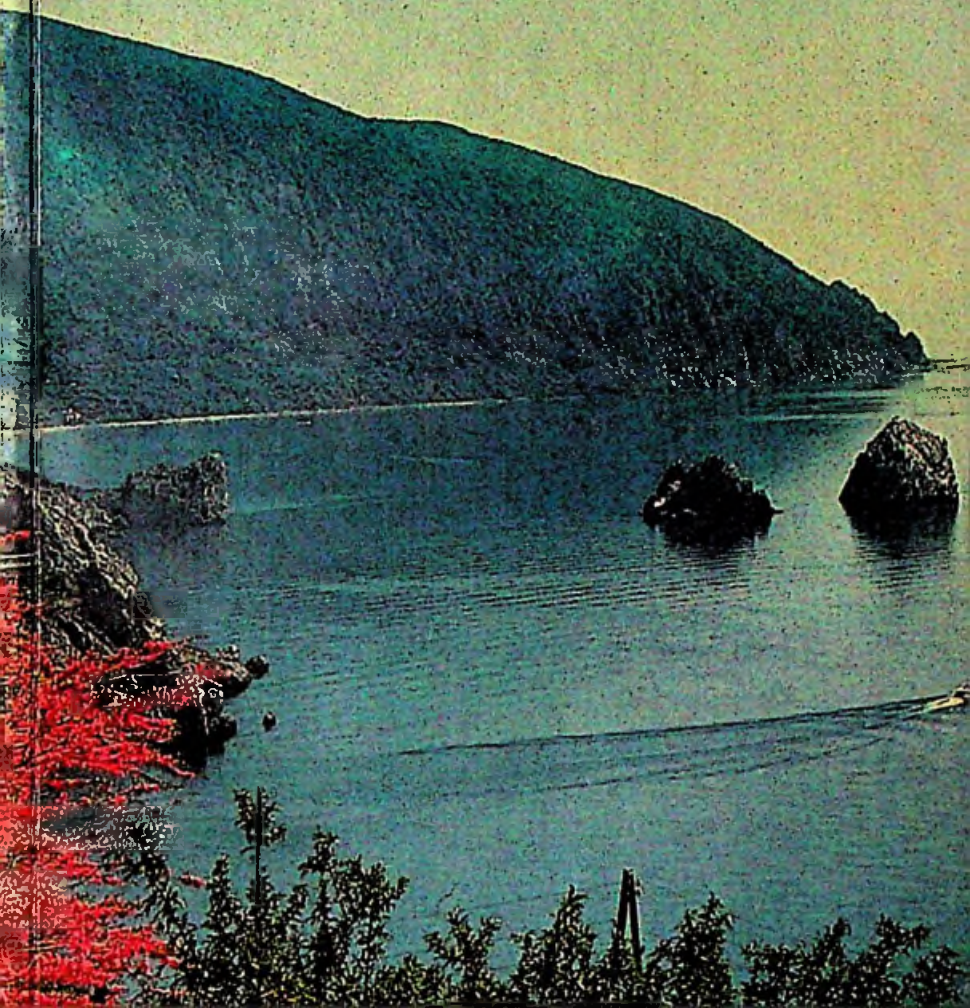

ИҖЛДЫЗ

ISSN 0207-642 ×

'98

№ 7

ИЙЛДЫЗ

КЪЫРЫМ МУХТАР
ДЖУМХУРИЕТИ
УКЮМЕТИ ВЕ
КЪЫРЫМТАТАР
ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЪ
ЭЛЕБИЙ-БЕДИИЙ
ВЕ ИЧТИМАИЙ-
СИЯСИЙ
МЕДЖМУАСЫ

7

1998

Июль

Он докъузынджы
сене чыкъувы

Баш муаррир
Шакир СЕЛИМ

Муарририет эйети:
Ильяс БАХШЫШ,
Исмаил КЕРИМОВ,
Айше КОКИЕВА,
(болюк мудири),
Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),
Ибраим ПАШИ,
Шевкет РАМАЗАНОВ,
Нузет УМЕРОВ,
Урие ЭДЕМОВА.

Украина. Кырым Мухтар Джумхуриети.
“Йылдыз” меджмуасы идареханеси.

МУНДЕРИДЖЕ

Эдебий асабалыгъымыздан

Исмаил Асан-огълу Керим. Амет Озенбашлынынъ эдебий фаалиети.....	3
Амет Озенбашлы. Дюнюмизин джанлы лев-халары	10
Бекир Чобан-заде. Арманча бир шаир. Индемез Джелиль. <i>Икяелер</i>	36

Несир

Ибраим Паши. Тюркю хазинеси. Адджы согъан. <i>Икяелер</i>	48
Назифе. Эльмазнынъ хатыра дефтеринден. <i>Кучюк икяелер</i>	64

“Бир буюк сырымсынъ, душманлар бильмей!..”

Якъуб Шакир-Али. Мектеп ве миллий тиль. <i>Шиир</i>	76
Бекир Чобан-заде. Тувгъан тиль. <i>Шиир</i>	77
Эшреф Шемъи-заде. Тувгъан тиль. (<i>“Козьяш дивар”</i>) <i>позмасындан парча</i>).....	78
Юнус Темиркъая. Тувгъан тиль. <i>Шиир</i>	81
Сентумер Эмин. Ана тили. <i>Шиир</i>	82
Исмаил Алимгерай. Ана тилим. <i>Шиир</i>	82
Ремзи Бурнаш. Ана тилим. <i>Шиир</i>	83
Лёман Сулейман. Ана тилим. <i>Шиир</i>	84
Мамбет Аблялимов. Ана тилим. <i>Шиир</i>	84
Иса Абдураман. Ана тилим. <i>Шиир</i>	85
Шерьян Алиев. Ана тилим. <i>Шиир</i>	87

* * *

Халим Герай Султан. Гульбун-и Ханан яхут Къырым тарихы	89
--	----

Эдебиятшынаслыкъ

Исмаил Асан-огълу Керим. Бедий сёзюмизнинъ эврими. <i>Девамы</i>	110
Джафер Бекиров. Балаларгъа багъышлангъан учъ эсер	138
Недрет Махмут. Бала фольклоры	145
Сайгъылы ватандашлар, азиз окъуйджылар!	159

1998 сенеси апрель 24—25 куньлеринде Акъмесджитте белли эрбап ве сиясетчимиз Амет Озенбашлынынъ 105-йыллыгына багъышлангъан халкъара ильмий-амелий конференция кечирильген эди.

Окъуйджыларымызгъа конференцияда япылгъан мараузалардан бириси-филология фенининъ намзети, санайы-педагогика институты кыырымтатар тили ве эдебияты кафедрасынынъ деканы — Исмаил Асан-огълу Керимнинъ мараузасыны ве Амет Озенбашлынынъ “Дюнюмизин джанлы левхалары” эсерини авале этемиз.

● Исмаил АСАН-ОГЪЛУ КЕРИМ

АМЕТ ОЗЕНБАШЛЫНЫНЪ ЭДЕБИЙ ФААЛИЕТИ

Тарафымыздан булунгъан малюматларгъа коре, Амет Озенбашлынынъ языжылыккъа атылгъан ильк адымы Одессадаки университетнинъ тыббиет факультетинде окъугъан вакъытындан башлана. 1914 сенесининъ кузюнде айны университетте окъугъан Бекир Чобан-заде, Халиль Чапчакъчы, Мехметджан Енилеев, Абдильгъафар Чоракъаев, Джемиль Муртазаев, Мехмет Умеров киби аркъадашларына къошулып “Терджиман” газетасына язгъан мектюбинде: “Генч юреклер, генч къалемлер — биз, Къырым мусульманларынынъ инкыiraz ёлуна дюшдик-ке теэссюф идиюрыз”¹ — киби сёзлерни ифаде эткендир ки, “генч къалемлер” ибареси ве парчанынъ башында “Генчлеримизде язы авеси” серлевхасы, насыл олса да, фикиримизнинъ исбатына чалышмакътадырлар.

“Терджиман”нынъ 1915 ве 1916 сенелерде нешир олунгъан толу нухаларыны огренмеге къысмет олмады исе де, бу ерде Озенбашлынынъ чешит меселелерге багъышлангъан парчалары булунгъанына эминлигимиз бар. Шойле ки, 1917 сенеси Акъмесджитте энди айры (63 саифели) китапче шекилинде онынъ. “Йыкъынтылар астында” адлы

¹ Генчлеримизде язы авеси. “Терджиман”, 1914, ноябрь 16.

пъесасы нешир олуна. Бугуньде зиялыларымызнынъ чокъусына белли олмагъан бу эсер, Москвадаки Меркезий кутюпханеде БГ кесир 4241 (БГ — 4241) шифри астында булунмакъта.

Пъеса нешир олунмаздан эвель Айвазовнынъ шерифли “Милет” газетасында бойле хабер берильген эди: “Бу куньлерде Амет-эфенди Озенбашлынынъ кырымтатар турмушына аит ачыкъ лисанле язылмыш “Йыкынтылар астында” намлы эсери табъ олунуп чыкъаджакътыр.”²

Бу ерде “ачыкъ лисанле язылмыш” — деген сёзлерге айрыджа дикъкъат этмели ки, муэллифнинъ сонъундан язылгъан бутюн сиясий ве эдебий парчалары кыяс этильмез дереджеде индже, нефис ве гъараибат образлар иле сюсленгендирлер.

“Йыкынтылар астында” пъесасы онйылларджа токъунылмагъан алда кутюпхане рафларында яткъаныны андыкъ. Оны алып окъумагъа не чаре не де кыясмет олмады. Амма огренгенимиз киби, о заманда да миллий матбааызда пъеса хусусында махсус билъгилер ве тедкъикъатлар корюнмеди. Ялынъыз энъ башында, эсер неширден чыкъкъан сонъ, онынъ муэллифи ве мундериджеси хусусында, чокъ аз олса да, “Голос татар” газетасында бойле хабер берильди: “Амет-эфенди Озенбашлынынъ янъы китабы матбаа юзюни коръди. Муэллифнинъ бу биринджи китабышыр. Китапнынъ серлевхасы “Йыкынтылар астында” олып, бу ерде кырымтатарларнынъ турмуш левхасы чокъ айдын ве зенгин renkлер иле берилип, шу джумледе дагъ тюбюндеки эвчиклерде эсир тюшкен киби, дурумда булунгъан кырым къадынынынъ махзун аяты косътерильмекте. Пъесаны язгъан яш муэллифни селямлап, онъа догъмуш эдебияты узериндеки чалышмаларында иджадий мувафакъиетлер тилеймиз”. (Русчадан терджиме — И. К.).³

Амет Озенбашлы советлер заманында Тотайкой оджалар техникумынынъ мудири, сонъра Малие Назирининъ муавини олса да, кенди экимлик зенаатыны быракъмады. “Енъи дюнъя” газетасынынъ 1927 сенеси ноябрь 4-те чыкъкъан нусхасында онынъ бойле шахсий бир иляны басыла: “Хастахане ординаторы доктор Амет Озенбашлы синъир ве юрек хасталарыны эвде къабул ве тедавий идиюр. Къабул саатлери сабах алафрангъа 8-ден 9 бучукъкъа къадар. Уйледен сонъ 4-тен 5 бучукъкъа къадар.

² Илян. “Милет”, 1917 сентябрь 10.

³ Новая книга. “Голос татар”, 1917, 14 октября.

Акъмесджит, Большевицкая (сабыкъ Троицкая) сокъагы хане 28”.

Меръем Озенбашлынынъ берген хаберине коре де, Амет Озенбашлы 1927 сенеси январь 1-ден хапс олунгъанына къадар, яни 1928 сенесининъ апрель 12-не къадар Акъмесджиттеки учюнджи поликлиникада невропатолог-эким сыфатында чалышкъан эди⁴. Эм Амет Озенбашлынынъ языларыны огренгенде, онынъ къалем иджадынынъ энъ махсулдар девири 1925—27 сенелери олгъаны корюне. Тамам бу арада матбуатта онынъ “Кечен девримизге тенкъитли бир бакъыш” (1925), “Къырымтатарларнынъ хиджрет этмесинде чар акимиятининъ ролю” (1926, русча), “Чарлыкъ акимиятинде Къырым фаджиасы яхут татар хиджретлери” (1926), “Къурултайджылыкъ ве Октябрь инкъилябы” (1927), “Амди Гирайбайын сонъ шири мунасебетиле” (1927) киби гъает кучълю макъалелери ве монографиясы нешир олунды.

Амма бедий сёзнинъ къадрине еткен ве онынъ кучюни гузель анылагъан Озенбашлы ильмий яхут публицистик макъалелер яздыгъында, къайд эткенимиз киби, бедий сёзнинъ дюльберлиги ве зенгинлигинден толу сюрете файдалана бильди. Энъ ачыкъ сюрете буны биз “Чарлыкъ акимиятинде Къырым фаджиасы яхут татар хиджретлери” адлы монографиясында коремиз. Мен бу монографияны арап язысындан янъы языгъа чевирип неширге азырларкен, бир чокъ умютсизлик, хорлукъ ве зорлыкъларнен берабер айрыджа хошгонъюллик, арарет, эеджан ве татлы дакъикъалар да кечирдим...

Бедий сёзюмизнинъ усанмаз мухлиси Амет Озенбашлы 1927 сенеси “Яш къувет” газетасында Амди Ги-райбайнынъ “Татар къызынынъ къара бахты ве я анайымнынъ козьяшлары” нам шиирини корюндже, юреги толып ташты ве корюнмез бир букъ кучъ онъа къолуна къалем алдыртты. Чокъ кечмеден айны газетада Озенбашлынынъ “Амди Гирайбайын сонъ шири мунасебетиле” адлы сонъ дередже мукеммель ве букъ шаиримизнинъ шири киби, ич тюсюни ве эмиетини эксильтеген классик бир макъалеси басылды. Асрий эдебиятка къыймет кесип, бедий иджатнынъ маиетини анылатаракъ, макъалесини бойле башлай: “Амди Гирайбай аркъадашымызын “Татар къызынынъ къара бахты ве я анайымнынъ козьяшлары” нам шиирлери базы матбаа нукъсанларын-

⁴ Озенбашлы М. Великий Аллах — да успокоит дух моего родителя. В кн.: Озенбашлы А. Къырым фаджиасы., Акъмесджит, 1997 (256 с.). С. 20.

дан сарфыназар (истина — И. К.), бизим эдебиятымызын йылдызсыз уфугъында, акъикъатен, козе чарпан бир йылдыз киби парылдайып чыкъты. Сонъ вакъытларда Къырым матбуатында чыкъмыш олан бир сыра къафиели сатырларын ичинде шиир ве санайы-нефисе иле алып-вереджек парчаларын пек аз олдугъыны теслим итмеджек шиир ве эдебият эрбабы булунмаяджагына эминиз. Чюнки сатырларын сонълары къафиели багъланмакъ-ле шиир олмасы икътиза итмедиги артыкъ эр кесче теслим олунмыш бир акъикъаттыр. Дигер тарафтан, къафие-сиз олса биле, кендисинде шиириет булунырса, шиир даима кендисини косътерип турдугъы да беллидир. Ните-ким, кунълерден бир кунъ бир алимин кучюк чоджугъы-ны балкъурт ысырмыш, чоджукъ агълаяракъ, бабасына келип: “Бабачыгъым, пармагъыма алтын сарылы, тюркю йырлаян бир уфакъ къуртчукъ учып къонды, сонъра пармагъым агъырмая башлады” — демесиле, алим: “Валла-хи, огълум шиир сёйледи” — демиштир ки, чокъ догъ-рудыр. Эвет, шиири шиир япан онынъ къафиесинден зияде мана ве ифадесидир”⁵

Амет Озенбашлы бу макъалесиндеки ильмий ве эде-бий тесбитлери иле бедий эдебиятымызнынъ шекил-ленмеси ве инкишаф этмесине буюктен буюк иссе къош-къандыр.

Занымызда, шу вакъытлары Озенбашлынынъ кен-диси де бедий эсер яратмагъа ве о девирдеки белли язы-джыларымыз иле къалем кучюнен ольчешмеге такъат бул-гъан эди. Лякин чокъ языкъ ки, тамам шу айлар ичинде ГПУ хадимлери тарафындан хапс этилип, чокъ сенелер девамында къаранлыкълар ичинде гъайып олгъандыр...

Онларнен сенелер кечти... Лякин, акъикъатен. Юдже Аллахнынъ инсангъа берген истидат кучюни сёндирмек къыйын экен. 1954 сенеси тюрьмеде булуныркен, Озен-башлынынъ бедий иджаткъа авеслиги янъыдан уянып, яваш-яваш джанланмагъа башлай. Советлер концлагери-нинъ дехшетли ве мютхиш дурумы ичинде джан чеки-ширкен, къолундан кечкен бир такъым тюрьме хастаха-несининъ бюллетеньлерини топлап, шу сенеси ноябрь 8-де чатлама аяз ве адджы ельнинъ увултысы ичинде Къырымнынъ эски левхаларыны джанландыргъан бир роман язмагъа тутунды. Акъикъатен, сагълыгъы сонъ де-реджеде ипрангъан, аджиз, аджынаджакъ ве гъарип бир

⁵ Озенбашлы А. Амли Гирайбайын сонъ шиири мунасебетиле. “Яш къу-вет”, 1927 январь 22.

кырымтатармыз, Ватан ве Миллет мюджахидимиз 62 яшында экен, истидадыны сонъ дефа сынамакъ ичюн рухун метанетине багъланды...

“Татар бармы?” — деп ким сорай?” серлевхасынен башлангъан роман, чокъ планлы ве бир къач сюжет ёлакъларындан ибарет олмасына макъсат эдиниле. Сонъундан, базы парчаларнынъ адландырылмасына коре, саделештирилип “Дюнюмизин джанлы левхалары” киби шекилини ала ве муэллифининъ эдинген макъсадына даа уйгъун, даа эльверишли япыла.

Романдаки вакъиалар эсасен XIX асырнынъ сонъунда олып кече. Анълашылгъанына коре, Озенбашлы кырым-татар яшайышынынъ энъ къою ерлеринден левхалар яратып, оларны Къырымнынъ турмуш табиясинден чыкъкъан бир гъае иле багълайджакъ эди. Шунунъ ичюн биз шу парчаларны неширге азырлагъан вакъытта “Дюнюмизин джанлы левхалары” серлевхасыны романнынъ умумий ады сыфатында алдыкъ.

Романнынъ баш къараманы Ахтем адлы бир туджджардыр. Онынъ кунъделик аяты тасвир олуныркен, козюмиз огюнде халкъымызнынъ турмушы, анъанелери, адетлери, кийимлери, савут-сабалары ве ишлери джанлана. Биринджи парчасы бир кириш сёз шекилини алып, Къырым халкъы ве онынъ яшайышы хусусында умумий анълатмалар бериле. Озенбашлы бойле яза: “Къырымлылар озъ арасында кенди адетлерине ве ата-деделеринден къалма яшайышына сонъ дередже риает эттиги киби, мында яшагъан румлар, къараимлер, ехуидилер, немселер, эрменилер ве дигер миллетлер иле де гъает достане яшар, онларле къомшулыкъ этер ве оларнынъ достлугъыны ве муаббетини къазаныр эдилер. Къырымнынъ ерли халкъы сырасына кечкен бу Ламбоз-Агъалар, Деллял-Юсуфлар, Терзи-Мошулар, Къалпакъчы-Аронлар, Къаваф-Павлолар, Бабаджан-Шорбаджылар, Къаракъаш-Агъалар, Базирган-Карапетлер де татар халкъыны север, татар тойларында булуныр, татар аваларына ойнар, шабаш берир, татарджа къонушыр ве бойлеликле дост бир хаят кечирир эдилер.”⁶

Романнынъ бутюн парчаларыны багълагъан эсас ве чокъ саде бир гъае, занымызджа, шундан ибареттир: бир инсан дигерине эйилик япса, Юдже Аллах да онынъ ёлу-

⁶ Озенбашлы А. Дюнюмизин джанлы левхалары. “Къырым фаджиасы” китабында. Акъмесджит, 1997 (226 с.). С. 216. (Романдан мисаль этип кетирилген дигер парчалар да айны менбадан алынгъандыр — И. К.).

ны ачар. эйилигине эйилик кьайтарыр, яшайышыны мутлу этер. Амма бир инсан дигерине нисбетен яманлыкъ, хыянетлик япса, ишини яманлыкъкъа ёраса, бир кунъ келир, кендиси де яманлыкъкъа, хайырсызлыкъкъа огъ-рар. Эм Озенбашлынынъ эминлигине коре, эйилик, ар-къадашлыкъ, бабалыкъ, хайырлылыкъ япмакъ кьырым-татарларнынъ тамырында, кьанында ве яшайышларынынъ табиесинде бардыр. Озенбашлы кьырымтатарларнынъ тек бир табакъасыны, яни кьавеханетутарларнынъ васыфларыны анылатаракъ бойле яза, “Баба йигитлернинъ огютлеринде темелли бир тербие, халкъ иле корюшмелеринде буюк бир инсаниет ве мюдана (миннетдарлыкъ — И. К.), эр кеснинъ бавыны тапа бильмек истидады, лязим еринде косътериледжек ярдымыны япа бильмек кьибисыфатлар ве онларны акъикъий манасында медений адамлар сырасында сайдыра эди.” (С. 217).

Эсердеки баш кьараманнынъ аяты да мезкюр принцип сынавындан кече. Мусульманджа гузелъ бир тербие корьген Ахтем-эфенди эминдир ки, о не кьадар эйилик япса, не кьадар алгъыш кьазанса, о кьадар да ишлери юрюшир, омюрининъ эснасында Кебир Аллахнынъ керими ве инаети артар. Эм ойле де ола. Алиль анасына косътерген севгиси ве итирамы саесинде онынъ алгъышыны кьазангъан Ахтемнинъ кьыскъа бир девир ичинде яшайышы тюбю-темелинден денъише, о буюк серветнинъ саиби ола. Амма Ахтем-эфенди кьазангъан сервети иле ялынъыз озюни дегиль, этрафындаки мухтадж инсанларнынъ да яшайышыны мутлу ве бахтияр эте.

Эйилик косътермек принципине даима риает эткен Ахтем-эфенди, бир дефа янъылып, керек олмагъан ерде ийлекаране язылгъан бир шикъятнамеге, зораки олса да, имзасыны чекип, генч инсаннынъ такъдирине хавф догъура. Лякин чокъ вакъыт кечмеден онынъ “кьаршытыгъыны” ала, яни кендисининъ тюкянында тербиесиз бир рус задекяны апансыздан Ахтемни юрек сызлатыджы бир акъаретке огърата... Бундан сонъ, эйилик япмакъ принципи баш кьараманнынъ шуурында даа зияде къавийлеше.

Сонъки левхаларда Ахтемни биз Аджы-Ахтем сыфатында коремиз ве энди баягъы яшына эткен ве аджылыкъкъа барып кельгени ичюн аддына “Аджы” келимеси кьошулгъан Ахтеми, кенди аят умдесини девам эттиргенининъ шааты оламыз. Онынъ эвинде чалышкъан Сеид ве Бедрие адлы яшлар бир-бирине муаббет беслегенле-

рини корип, кендисине бир баба вазифесини ала ве яшларнын аиле къурмасына ярдымларда булуна.

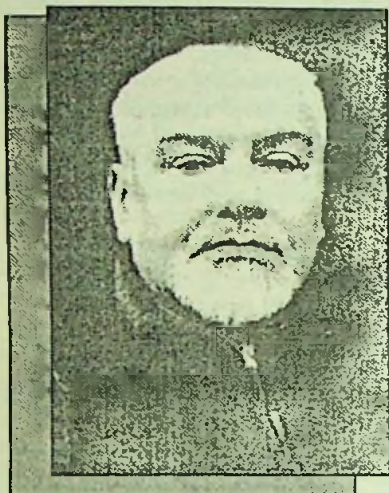
Эбет, Аджы-Ахтемнинъ эйиликлерини, бабалыгыны ве ярдымларыны халкъ унутмады. Вакъыты келип омюри узюльгенде, бутюн шеэр халкъы агълая-сызлая, хызметлерине седжделер ве итирамларле мезарына озгъардылар. Ве Амет Озенбашлы парчанынъ сонъ джумлесинде язгъаны киби, Аджы-Ахтемнинъ ташлап киттиги хайраты даа узун сенелер оксюзлерни къувандырып тургъаны ве быракъып киттиги чыракълары, шагиртлери ярым асырдан зияде бир муддет оны рахметле яд эттилер...

Амет Озенбашлы бойле парчалардан ибарет, халкъымызнынъ эски яшайышыны косътерген ве адыны тарихлерде сакълаткъан буюк бир роман-эпопея язмагъа бельсенген эди. Лякин чокъ языкъ ки, макъсат эдинген шейининъ сонъуна еткизип оламады. Совет концлагерлеринде сагълыгыны бус-бутюн ипраткъан эдибимиз 1958 сенеси декабрь 4-те эджель ястыгына ятты...

Амма Амет Озенбашлынынъ язып къалдыргъан бедий парчалары, миллий эдебиятымызнынъ энъ гузель эсерлери сырасында булунмакъталар. Эм о, бир эдебиятчы сыфатында бедий яратыджылыгымызнынъ назарий меселелерини ишленильмесинде, бедий эсернинъ талли ве къыймет кесильмеси меселесинде нумюне косътерип, бедий сёзюмизнинъ инкишафына озь иссесини къошкъандыр.

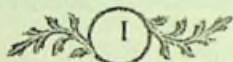
24.04.1998.

• *Амет ОЗЕНБАШЛИ*

ДЮНЮМИЗИН ДЖАНЛЫ ЛЕВХАЛАРЫ¹

Нидже йыллардан берли Къара денъизининъ къ ачув-лы ве къутурмыш далгъалары, къ муляйим бир суретте ялыларны ялагъан хош толкъунджыгъазлары Къырым ярымадасыны чевре четинден даима яйкъайып келе эди.

Къышнынъ чатлама аязларындан къуртулып бааре чыкъкъан дагълар енъиден ешиллене, тарлалар ашлыкъ занлары иле тола, багълар-багъчалар чичеклерге бурюне

¹Амет Озенбашлынынъ юкъарыда аныългъан “Лагерь язылары”нда булунгъан шейлер арасында “Татар бармы?” — деп, ким сорай? “серлевхалы битмеген эпопеясы да бар. Анылагъанымызгъа коре, муэллиф къырымтатар яшайышынлан чешит бедий левхалар яратып, оларны бир гъае иле мантыкъий суретте багълаяракъ, буюк бир эсер мейдангъа кетирмеге макъсат эдинген... Лякин, чокъ языкъ, бунгъа мувафыкъ олмагъан. Араи арифлери иле гъает индже ве нефис язылгъан бир бедий парчасынла: “Башланды 8 ноябрьде 1954 сене” — дениле. Амет Озенбашлы 1958 сенеси декабрь 4-те вефат эткенини козь огюне алсакъ, шу иджат этмесини арзлагъан буюк эсерини сонъуна еткизмеге етиштирмегенини коремиз. Дигер тарафтан, лагерь шарантининъ аджиз, аджыныкъ ве гъариплиги, атта язы къалемлери ве кягъытларнынъ фенолыгъында корюне ки, базы парчалары лагерь

ве бираз сонъра етишен мейвалар онълугъы ве агъыр-лыкълары иле тюбюндеки чаталларны майыштыра, сындыра ве козылерни севиндире эди. Кузь кельгенде исе бу багъчаларнынъ, чайырларнынъ ве тарлаларнынъ ичинде отъкен инсан давушлары Къырымнынъ яйлаларында, чёльдеки “къош”ларында манърашкъан къоюнларнынъ седасы Къырымнынъ топрагъыны санки джанландыра ве сёйлендире эди. “Багъ бозумы” заманы келип еткенде, Къырымнынъ чёллери къара-сабан олып сюрюльген, багълар-багъчалар бошалгъан, ялысыны да та инсаннынъ кемиклерине кече тургъан сисли туманлар къаплай, санки язнынъ зевкълы кунълерини озгъарып агълай киби, тура эди.

Бойледже девам эткен йылдёнюми артыкъ сенелер бою бир тюсте бу тарзда келип китмекте эди. Къырымтатарнынъ омюри де чокътан берли белли бир къалыпкъа тёкюльген, олдукъча саде бир сюретте акъып китмекте эди. Балалар эски усул оджаларда, узун ралелер артында юнъ миндерчиклери устюне тиз чёкип, “Сабакъ”ларыны окъуй, намаз шартларыны эзберлей. Деликъанлыларнынъ бир къысмы зенаат огрене, бир къысмы да узун джуббелер кийип медреселерде¹ насут ве ляхут² башлап, арапча китапларнынъ къара сатырлары арасында омюрини ипрандыра эди. Эр кузьде тойлар башлап, сюннет дуалары япыла, джыйынлар, Мевлют дуалары топлана, “Азиз”лерде зикирлер ола, дервишлер “Хай!” чеке, хасталарны, алиллерни алкъагъа алалар. Туджджарлар махсулларыны Русие ичине алып ките, сата, пара къазана. Базарларда тюкянджылар, санъат эхли эр кунъ тюкянларыны саба ачып акъшам къапай, эвлерине къайта. Акъшамлары халкълар къавелерде, эйиликлерде, Мевлют дуаларында яхут къомшуларына кечип вакыт кечире. Саба намазындан чыкъкъан сонъ, къавелерде топлана, янъы хаберлер динълей... Эр кес бундан сонъра тюкянына яхут тезгяхы башына ките, иш иле мешгъуль ола эди.

хастаханесининъ бюлетенълеринде, языгъа ич келишмеген адден зияде илдже яхут къалын къагъытлар узериндедир...

Иште, насыл да олса, эсернинъ алты къысымны ракъамлар иле сырап, эписини “Дюнюмизин джанлы левхалары” адынен алдыкъ. Бу серлевханы чокъусы парчаларгъа Озенбашлынынъ озю къойгъандыр.

Метнинден анылашылгъанына коре, тасвир олунгъан вакъиалар эсасен XIX асырнынъ сонъ черигинде олып кече. Эсернинъ баш къараманларындан Аджы-Ахтем Амет Озенбашлынынъ ана тарафындан сою олса, Сеид исе-логъмуш бабасы, халкъымызнынъ белли эрбабы Сеид Абдулла Озенбашлыдыр. Ве тариф олунгъан вакъиалар акъикъатта олып кечкен шейлердир. Амет Озенбашлы кендисининъ къалем купю иле бу вакъиаларгъа янъы омюр, “джан” берип, аджайип бедий вариетимизге чевирген.

Чагыртыджы апайлар кьапы-кьапыдан юрип, ардысырасы кесильмеген джыйынларгъа ве эйиликлерге апайларны чагырып юре, чагыртыджы эркеклер де базарнынъ бир башындан о бир башына варынджа, халкъны чагырып юрелер...

Иште, бойлеликле куньден-куне, йылдан-йыла татар халкъынынъ омюри бир низамда, бир тертипте девам этип келе эди.

Шезрлерде бу тарзда акъып тургъан аят койлеримизде даа саде, даа басит эди. Кой халкъы язда ве кузьде тарлаларда, чёллерде, багъларда ве багъчаларда айванынынъ ве озь кьорантасынынъ ашайджагъыны азырламак иле мешгъуль. Къышкъа таба кельгенде исе, экинди устю я койнинъ тюкянджысы башында яхут джами огюнде топланыр, кьозу тонларына яхут юнь чекменлерине сарылып кимнинъ тарласы не къадар ашлыкъ берген, кимнинъ бостаны не къадар махсул етиштирген, яхут кимнинъ кьойлары не къадар кьозу кетирген ве бунъа бенъзер лакъырдылар этишир, бойлеликле, вакъытларыны кечирир эдилер.

Хасталарны “ырымджы” къартлар бакъар, локъса къадынларны эбе-анайлар алып барыр, чыкъыкъ ве сыныкъ олса, сыныкъ бакъкъан усталар “Чырышлар” бакъар. Экимге, хастаханеге бинъде бири мураджаат этмез... Бойлеликле, “эджели етмеген” тирилер, яшап китер эди. Лякин чокъусы да вакъытсыз мезарларгъа оздурылып, къабристандаки мезар ташларыны йылдан йылгъа арттырыр эдилер.

Кьомшуларымыздан Гульпери татанынъ бир-бири аркъасындан учъ дане дживан кызыны, араларында бир йыл биле кечмеден азбардан табутларыны чыкъарыркен, узерлерине орытюлен безлери зийнетлемеге тырыштыгыны, Бедреддин агъанынъ деликъанлы огълунынъ мезары узерине, ортасындан сынмыш бир яш эмен дирегининъ ресмини анъдырмыш олдугъыны ич де унуталмайым... Бу яш омюрлер “терлеме” (верем) маразындан терки-дюнья эте эдилер!

Табутларыны яраштырмакътан, символик мезар ташлары тиклемеден башкъа, кенди ана-баба вазифелерини бильмеген, эвлятларына эвельдже, керекли заманда косътериледжек тыббий ярдымны косътермектен бу девирде бир чокъ бабаларымыз ве аналарымыз аджиз булуна эдилер. Халкъымызнынъ огюнде юргенлер де бу хусуста халкъкъа насиат бермектен, асырнынъ косътердиги хаста-

лыкъларынынъ огюни алув ве яхут заманнынъ медицина ярдымларындан файдаланув ишинен бибехре ве кямилен узакъ булуна эдилер...

Къырымлылар озъ арасында кенди адетлерине ве ата-деделеринден къалма яшайышына сонъ дередже риает эттиги киби, мында яшагъан румлар, къараимлер, еху-дилер, немселер, эрменилер ве дигер миллетлер иле де гъает достане яшар, онларле къомшулыкъ этер ве онларнынъ достлугъыны ве муаббетини къазаныр эдилер. Къырымнынъ ерли халкъы сырасына кечкен бу ламбоз-агъалар, деллял-юсуфлар, терзи-мошулар, къалпакъчы-аронлар, къаваф-павлолар, бабаджан-шорбаджылар, къаракъаш-агъалар, базиргян-карапетлер де татар халкъыны север, татар тойларында булуныр, татар аваларына ойнар, шабаш берир, татарджа къонушыр ве бойлеликле, дост бир аят кечирир эдилер.

Йылда бир кере яз айларында олгъан “аскер-алув” мерасиминде аскер чагъына кельген яшлар аскерлик комиссиясына келип корюнир, аскерликтен къуртулгъанлар ферая-ферая къавелерде, ашханелерде достларыны сыйлар, аскерликке алынгъанлар исе, башларыны саркъытып къапыдан чыкъар, бабасынынъ ве я агъасынынъ бойнуна сарылыр, савлукълашыр ве тайин олунгъан болугине китип, намуслы бир сюретте “служба”сыны этер эди.

Керек шеэр халкъы, керексе шеэрге чешит керекли-лерини тедарик этмекчюн кельген койлюлер Къырым шеэрлерининъ чокътан-чокъ къавеханелеринде, керван сарайларында топланыр, бош вакъытларыны кечирир эдилер...

Къышта шеэрлернинъ къаве аяты олдукъча меракълы бир аят эди. Къавеханелерде танышлар-билишлер корюшир, мында шеэр хаберлеринден башкъа Къырымнынъ чешит ерлеринде, тюрю кошелеринде олып кечкен вакъналар айтылыр, газетлер окъулыр, Русиенинъ ал-эвалындан, башкъа мемлекетлерде олып кечкен адиселерден хабер верилир эди. Кельген койлюлер бу къавеханелерде ишлери хусусында укюмет даирелерине арзухал яздырмагъа адам тапар эдилер. Багъчаджылар багъча тымар этмеге сезонлыкъ ишчилер, чаталджылар тапар, бина яптырмакъ истегенлер-лязим усталарны тутар ве даа — даа бунынъ киби ишлер эп бу къавелерде беджерилир эди. Эм бу къавелерни кочюрен саиплер даима бу шекильде акъып турмакъта олгъан чешит-тюрю халкънынъ ара-

сында булундыктарындан, онлар муштерилерининь чокъусынынь ишлерине шаат олурлар ве бир чокъ хусусларда файдалы тевсиелер берир, лязим адамларны тапар ве танышлары арасында чокъларына сёзюни кечирир, ярдым элини узатыр, хайырлы ишлерде, йигитче аркетлерде булуныр эдилер.

Къавехане ишлетенлерин арасында окъур-язар ве малюматлы затлар булунса да, чокъусы къаветутанлар аскерликтен дёнмиш “эскадрон”лар яхут маалле къараманларындан етишмиш баба-йигитлерден олур эди. Бундан отърю, бунларын чокъусынынь бильгиси махдуд, окъумасы-язмасы накъыс адамлар олур эди. Бунынь ичюн базан къавехане ишлетенлерин агъызындан ашагъыда кетирдигимиз шу тарзда сёзлер эшитмек надиреден дегиль эди.

Къавеханенинь адамларындан биринде бир-къач айдан берли яшайып, кендисининь докторлыкъ марузасыны язып азырламакъта олгъан Петербургдаки Шаркъ Институтына менсюп бир студент куньлерден бир кунь къаве саиби Меннан-агъадан сорады:

— Меннан-агъа! Бу сизин татар халкынынь эр сёзюн башына бир “м” къошып, о сёзни бир даа къайтарып айтмасында насыл бир мана бар, аджеба? Меселя — “ун-мун”, “акъча-макъча”, “эт-мет”. Буны насыл аныламалы?

Меннан-агъа буны насыл аныламакъ керек олгъаныны тариф этмеден, аджиз олдугъындан, бираз тюшюндиктен сонъра:

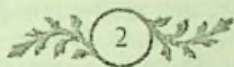
— Оны, Саша, шай деп койлю-мойлюлер айтыр. Сен онъа къулакъ асма!

О заман “Саша” — деп адлангъан Александр Александрович Ильин он беш сене сонъра, артыкъ шу институтта профессор дереджесине келип, яздан-яз кене шу къавеханени зиярет эткенде, мерхум Меннан-агъанынь “ун-мун”, “акъча-макъча” сёзлерине берген тарифини хатырлап кулер эди.

Факъат шурасы вар ки, корьдигимиз киби, окъудан-язудан хабери олмагъан шу баба-йигитлернинь огютлеринде темелли бир тербие, халкъ иле корюшмелеринде буюк бир инсаниет ве мюдара, эр кеснинь бавуны тапа бильмек истидаты, лязим еринде косътериледжек ярдымыны япа бильмек киби сыфатлар ве онларны акъикый манасында медений адамлар сырасында сайдыра эди. Эбет, бунларын арасында чокъ сыраларда мердлик

косътерен дефаларджа кенди яшайышларында йигитлик эткен аз дегиль эди. Меселя, бир факъыр йигитнинъ тоюнда къарт-агъаджылыкъ этип, онынъ тоюны яраштырмакъ яхут келин тюшкендже, келин арабасы алдына чыкып аскы аскъанларнынъ чаресини буларакъ, келинни вакъытында ерине теректен джыйылмаздан бир къач кунъ эвель бурчакъ урып да бутюн махсулыны ерге тѣккенде, не япаджагъны бильмейип, шашырып къалгъан бир мейва базиргянына якъын танышлары арасында пара топлайып, гизлиден онынъ джебине къоймакъ, апансыздан ольген бир аркъадашынынъ эвине-аилесине араба толдырып, къышлыкъ ашайджакъ эрзакъыны коньдермек, сюйрек хасталыгъына огърайып яткъан дигер бирининъ ара-сыра варып хатырыны сормакъ, онынъ аджетлерини эда этмек бир чокъ къаведжилеримизнинъ косътере кельген йигитликлеринден эди...

Чатыр-Дагънынъ юз йыллыкъ агъачларына минип де кърымлынынъ бу яшайышыны сейир эткен: мияв-къушлар озъ араларында бу яшайышта бир зевкъ тапа эдилер. Къырымнынъ юксек къаяларында юва япып яшагъан къарталлар татарнынъ бу омюрине сукълана, дюнья юзюнде эр бири эки юз йыл яшагъан къаргъалар исе: “Къырымлынынъ бу омюри бизим деделеримизнинъ кунюнден эп бойле акъып кельмектедир ве башкъа тюрюлю оламаз. Ёкъ! Ёкъ!!! — деп багъырып тура эдилер. Асырлары бири-бирине багылап юрьген тѣгерек ай да булутлар арасындан: “Догърудыр, догърудыр”, — деп сессиз башыны саллап тура эди...

Бир хайли замандан берли эр першенбе куню уйле намазындан чыккъан сонъ, йипчи Ахтем тюкянынынъ тарабасыны¹ эндирип, эвине догъру ёнер эди. Эрининъ бу низамыны кереги киби огренген онынъ экинджи къадыны — Селиме софанынъ ёлкъапы беттеки кенарына эки фрѣнк оджагъы якъып, бирининъ устюне дюн акъшамдан къалгъан сарма саанини отурткъан, экинджисине исе балабан бакъыр гюгюмини сув толдурып къойгъан. Шатыр-шатыр къайнагъан гюгюмнинъ атешини эксильтмек ичюн фрѣнк оджагъынынъ тенеке къапачыгъыны къапайып, Селиме ёлкъапынынъ зилине динълэнди. Чокъ кечмеден къапы зилининъ яваштан чалындыгъыны эшит-

ти. Аджеле-аджеле дёрт басамакъ таш мердивенни атлап ёлкъапынынъ артында булунды. Сол къолунен демир бекини тутып, яваш сеснен: “Сизсизми?” — деп сорады. Селименинъ къулагъы о къадар сакъыт эди ки, о къапыдаки эри-Ахтемнинъ нефес алышыны биле эшите эди. Лякин, озюнинъ сонъ дередже сакъытлыгъыны ве эрине олан урыметини косътермек ичюн, Селиме ёлкъапыны ачаркен, эр дефасында бу суалини текрарлар ве бунъа къаршылыкъ Ахтемнинъ: “Ач, меним!” — джевабыны алдыкътан сонъра, ёлкъапынынъ бекини тартып, эрини ичери алып эди...

Бу дефа да Селиме эрининъ шу джевабыны алып, ёлкъапыны сол къолу иле ичериye догъру ачты. Чюнки Селиме онъ къолунен даима эрининъ базардан кетирдиги эв кереклерини къабул этип алмагъа алышкъан эди. Бу дефа Ахтем казмир явлугъына сарып учъ кесек беяз истанбул сабуны иле яз муждеси олан беяз кираз кетирген эди.

Басамакълардан саркъып, фрэнк оджакълары устюнде був чыкъарып тургъан гюгюмни ве бакъыр саанни корьгенде, Ахтем, анасыны ювундырмакъ ичюн эвде артыкъ эр азырлыкъ корюльгенини анылады. О софанынъ о бир башына барып устюндеки борнузыны¹ чыкъарып чюйге асты. Башындаки къозу терисинден къалпагъыны да рафкъа къойды. Башындаки бурътюкли беяз такъие, устюнде мор чухадан тикильмиш камзол ве къара елек ортабойлу сохта-сумалакъ Ахтемге айрыджа бир шырныкъ бере эди.

Ахтем енълерини тирсеклерине къадар чермеп, оджакъ устюнде тургъан гюгюмден бакъыр къуманларгъа сув алмаштырмага башлады. Сыджакъ сув пайлаштырыркен, къадыны Селиме сувукъ сув тёке эди. Бойлеликле, толдурылгъан эр къуманны авучлары арасында тутып, Ахтем сувнынъ сыджакълыгъы дереджесини къарарлаштыра эди. Бу эснада Селиме яры назланып, яры опыке тарзында:

— Мен сизге тааджип этем. Бу бир тамам апай кишининъ ишини Сиз магъа ишанмайсыз, буны мен озюм де бошатыр эдим. Сиз нафиле кендинъизни заметке къоясынъыз. Бир къартнынъ аркъасыны ювып, чамашырыны денъиштирмеге о къадар муим бир хызмет олгъанмы энди?

¹ Тараба — агъачтан ясалгъан бир болье.

— деп эрининъ козылерине назлы-назлы бакъты. Бунъа къаршылыкъ Ахтем:

— Сагъ ол, Селиме, сен анамнынъ аркъасыны ювгъан киби олдынъ! Лякин алиль анамнынъ аркъасыны мен озъ къолумнен ювып, башыны тарасам, онынъ чамашырыны денъиштирип темиз ятакъта да юкълатсам, ана алгъышыны мен алам, Селиме. Ана алгъышы исе буюк шейдир! — киби сёзлер иле узундан-узун Селимеге ана алгъышынынъ фазилетини аңлатып эгленди. Бундан сонъра Селиме:

— Озюнъиз билирсиз! — дее джевапланды ве эр экиниси де экишер къуман иле эвге кирдилер.

Эвнинъ тёрюнде, каръйолада муляйим бакъышлы эки козь ястыкълар устюнден киргенлерге догъру тикильди. Ахтем къуманларны каръйола огюнде хасыр устюне къоюлгъан чамашыр легеннинъ ичине отуртып, анасына якъын кельди. Онъа эр заман олдугъы киби, татлы ве охшайыджи бир сес иле: “Айдынъыз, анайым, чамашырынъызны денъиштирейик!” — деди ве бети къою къатмерлешкен алиль анасыны хафиф бир сюретте къучагъына алып, леген ортасындаки алчакъ курсючик узерине отуртты.

Он-он бир яшындаки бир къыз баланы аңдыран бу назик вуджудын узеринден узун кетен кольмегини чыкъарып, бир баланынъ аркъасыны ювундырыр киби, Ахтем эки аякътан алиль къалмыш ихтияр анасынынъ аркъасыны истанубл сабуны иле копюртип сабунлады. Онынъ бус-бутюн чалармыш сачларыны дагъытып, бутюн вуджудыны башындан аягъына къадар эйидже эки сабундан кечирди. Селиме бир къолу иле ихтияра даяма олып, экинджи къолу иле онынъ аркъасына сары джез къумандан талыкъ сув тёке эди.

Ахтем анасынынъ башындаки сийрек чал сачларыны фильтиш таракънен тарайып, эки орьме сач этти. Кучюк балаларны ювундырдыкъта айтышкъаны киби, сёйлендире-сёлендире анасыны къуру сиделжеклер иле сарып, аркъасыны къуруткъан сонъ, устюне темиз кетен кольмек кийсетти. Сонъра оны къучагъына алып темиз ятакъ ерине ерлештирди, енъи тикильмиш бир памукъ ёргъангъа саргъан сонъ, анасы ичюн азырлангъан саанчиктен озъ къолу иле онъа уйле таамини ашатты, агъзыны темиз ягъбез иле сюртип, ихтиярын башыны ястыкъ-

¹ Борнуз - халат шеклиндеки кийим.

къа даяндыраракъ: “Айды, анайым, энди темиз-темиз юкъланъыз!” — деп анасынынъ онъ къолуны опыти ве яваштан пенджере перделерини тюшюрüp эвден чыкты...

Ахтемнинъ ихтияр валидеси учъ йыл эвелинде огърадыгъы дамладан¹ сонъ, аякъларына басалмадыкътан башкъа, онъ къолуны да тепрендирмеден аджиз эди. Куньден-куне онынъ лакъырдысы да кучъ иле анълашыла эди. Бундан себеп Ахтем анасынынъ одасындан чыкъаркен, о заваллынынъ басыкъ бир сес иле мыдырдануву арасында ялынъыз: “Озю къайтарсын, озю ярыкълатсын, балам!” — манасында олан бир эджелемени феркъ эте бильген эди.

Учъ сенеден берли Ахтем эр джумаакъшамы куню бойледже озъ къолу иле алиль анасынынъ аркъасыны ювып, сачыны тарап, чамашырыны денъиштирдиги киби эр Алланынъ вермиш куню де саба, уйле ве акъшам емегини кенди элиле ашатыр эди. Анджакъ анасыны тоюргъан сонъ, Ахтем, къадыны Селименинъ азырладыгъы софрасына отуруп, таамини этер эди. Селименинъ дефаларджа: “Алла-Алла джаным, адам! Энди мени огренеджек олсанъыз, огрендинъыз. Сиз акъшамлары ашатынъыз, куньдюзлери артыкъ мен де Сизден эксик ашатмаз эдим”, — киби опыкелерине, Ахтем шакъа тарзында: “Селиме, сенинъ манъа не душманлыгъынъ вар ки, мен къазанаджакъ ана алгъышымы менден тутып алмагъа къаст этесинъ?!” — дер ве къадыны Селимени джевапсыз къалдырыр эди. Селиме эрининъ онъа ана алгъышы хусусында айткъан сёзлерини саф кальбиле динълер ве озъ башына къалгъанда: “Тёвбе, я Раббим, тёвбе! Бинъ кере тёвбе! Бундан секиз ай эвель раметли Зулейха аптем локъсалыкътан ольгенден сонъ, бу анамдан мени истеп башлагъанда, мен адамымын адыны биле эшитмек истемездим. О келип къапыдан киргенде, мен къомшуларгъа къачар эдим. Албу исе, о меним ичюн эм эр, эм къоджа, эм ёл косътериджи бир оджа экен! Не къадар хата эте экеним!” — дее тюшюнир ве куньден-куне къоджасы Ахтеме беследиги урьмет ве муаббетининъ арткъаныны дуяр эди...

¹ Дамла — бу ерде “паралич” манасында.

Бинъ секиз юз сексен къачынджы сенесининъ агъустос айы орталарында Багъчасарай шеэри пек зияде къабалыкълашкъан эди. Шеэрин бир башындан о бир башына къадар узанып киткен базар джаддеси бою дегиль янаша койлерин арабалары, бунлардан гъайры Къырымнынъ узакъ кошелеринден арабаларына деве екип кельген бир чокъ мусафирлер де Енъи Мааленинъ, Туз-Базарынынъ, Ашлыкъ-Базарынынъ керван сарайларыны ве бир сыра хайли азбарларны толдургъан эдилер.

Келен мусафирлерин чокъусу бу кунълерде Салачыкъ артындаки Успенский монастырьде христианларнынъ буюк бир диний байрамында иштирак этмек ичюн, мусафирлерин кучюк бир къысмы исе бу панайыр байрамыны сейир этмек ниетле кельген эдилер.

Багъчасарай дживарында Успенский монастырь къурулганындан берли эр йыл бу панайыр иджра олунуп кельгенинден, Багъчасарайнынъ тюкянджылары ве саныат эхли бу кунълерге азырланыр ве тюкянларны, тезгяхларны чешит маллары иле толдуыр эдилер. Чюнки Къырымын чешит якъларындан кельген койлюлер эв кереклерини ве къаралты левазыматыны шу келишлеринде тедарик этип китер эдилер. Ахтем де сарачлар сырасына сыктышып тургъан кучюк тюкянджыгъазыны панайырлыкъ чешит инджеликте ве тюрлю къалынлыкъта ускиюлиден, юньден, хасырдан, памукътан ве башкъа металлардан орюльген йиплер иле яраштыргъан эди.

Ахтем бугунъ сабадан берли эп аякъ устюнде къа диварларгъа асуулы йип пускюллерини чюйлеринден алып алып сатмакъта, къа бири-бири узерине тизильген къалын йиплер къаталакъларыны котерип, арабаларгъа ерлештирмекте. Алыш-веришининъ кызгъынлыгъы Ахтемнинъ тавыны кетире ве о сыкъча-сыкъча: "Харош вировка, крепкий вировка, на сто лет вировка!" — дее муштери топлай эди. Бу эснада бир кенарчыкъкъа чекилип, Ахтемнинъ алыш-верешини бир хайли сейир эткен сонъ, гузель кийимли эки мусафир руслар арасында шу сюретте сёз ките эди: "Сиз дикъкъат эттинъизми, аджеба, шу йип сатан адамчыгъын бештахтасы узеринде эки топракъ чёльмек тура. Тюкяннынъ онъ тарафындан алып саткъан малынынъ акъчасыны йипчи беяз чёльмекке ташлай, сол тарафтаки маллардан сатылгъанынынъ парасыны ешилъ

чѣльмекке саркъыта. Айды, кирип бир къач тутам индже йип алгъан олайыкъ ве йипчининъ шу сырыны аңлайыкъ!..”

Шу сѣзлерни айткъан сою, устюнде сары чесучадан гузель тикильмиш костюми олан ялтыравукъ чызмалы, орта яшларында, кесментик мусафир — Москванынъ мешур ве зенгин чуха фабрикаджысы Мордвинов эди. Экинджиси узун бойлу, чот сакъаллы, элли яшларындаки мусафир исе Мордвиновын баш кяхъясы эди. Эр экиси де селям берип кулерюзые Ахтемин къолуны алдылар. Мордвинов деръал ашналыкъ этип:

— Сиз йиптен башкъа мал сатмайсызмы?

— Баба ве дедеден биз эп йипчилик этип келемиз!

Бу аралыкъ баш кяхъя сол дивардаки чюйлерден чешит инджеликте беш тутам йип; сагъ тарафтаки дувар тюбюнден де эки къаталакъ къалынджа сыджым алды ве Ахтемден фиятыны сорап, онъа беш рублелик алтын пара туттурды. Ахтем безз чѣльмектен алтын бешликни уфакълатып бозгъан сонъ, алтынны кисесине саркъытты. Эки рубле муштерилерге къайтарды. Эки рубле безз чѣльмекнинъ, бир рубле де ешилъ чѣльмекнинъ богъазларына саркъытып, русча: “Алла разы олсун, эйиликке къуланынъыз” — деди. Мордвинов буны буюк бир дикъкъатле сейир эткен сонъ, чехресинде пейда олмыш лятиф, бир мин иле Ахтемге якъынлашып:

— Багъышланъыз, сизге ким дейлер?

Ахтем бойле ашыналыкылы бир мусафирге косътерильмеси лязим бир незакет иле:

— Магъа Йипчи-Ахтем дерлер!

— Меним фамилиям исе Мордвинов! — деп, мусафир кендисини такъдим эткен сонъ, бу аралыкъ тюкянынъ ичи тенхалашмыш олдугъындан файдаланып, сѣзюне девам этерек — Ахтем, багъышланъыз, бу маллар сизин малынъыз олдугъы алда, саттыгъынъыз шейлернинъ парасыны айры чѣльмеклерге топламанъызда не мана бар, аджеба?

Ахтем умумиетле муштерилери иле къонушкъанда татлы сѣзлю, муляйим даврангъан бир уста эди. Аддыгъына ве вердигине де пек мукъайт бир туджджар эди. Мордвиновын шахсиетини Ахтем даа бильмесе де, онынъ озюни тутушындан янындаки ёлдашынынъ кендисине косътермекте олдугъы урьметинден, къаршысындаки мусафирнинъ адий бир адам олмадыгъыны сездиди. Беш-

тахтанынъ янында сетчигезин узерине төшөлгөн миндерни косътерип къолуны, коксюне къояракъ:

— Риджа этерим, буюр отурынъыз! Мен буюк бир мемнюниетле сизни меракъландыран меселени анълатайым — деди ве тюкянынынъ босагъасына минип, къаршы къалдырымдаки къаведжи Муждабагъа учъ пармагъыны косътерип, къаве ысмарлады.

Мусафирлер миндер устюне отурып бирер чыгъар якъкъан эдилер. Ахтем тюкянынъ бир кошесине даяндырылгъан бир адамлыкъ ралечикни ачып, мусафирлернинъ къаршысына отурды. Кендисине узатылгъан чыгъар къутусынынъ къапагъыны япып-тешеккюр этерим, ичмейим — деди ве деръал джарты-джурты къазакъчасынен меселени анълатмагъа башлады. Бойлеликле, сол дивардаки йип багълары онынъ апансыздан ольген бир достунынъ къалгъан оксюзлерине эманети олып, онлар ичюн парасын айрыджа ешилъ чёльмекке топландыгъыны анълаттыкъта, мусафирлер бир-бирине бакъыштылар.

Бу аралыкъ Ахтем къаведжи Муждабанынъ элинден узеринде учъ фильджан ве учъ дане де сув иле толу ханели ыстаканджыгъазлары булунан къаве табагъыны алып, бештахтанынъ устюне къойды, элини коксюне даяп, мусафирлерине бирер татлы къаве такъдим этти. Мусафирлерин эр экиси де бувы чыктып тургъан къаве фильджанларындан джайрагъан тазе къаве къокъусыны къокълап, тамшана-тамшана къавелерини ичмеге башладылар. Мордвинов къавесини ичеркен, янындаки ёлдашына бакъып:

— Бизим Москва халкъы эп де чай ичмеге алышкъанлар, албуки, бойледже устаджасына пиширилъген тазе къавенинъ вердиги кейф даа лятиф экен, хе?! — деп къавесини буюк бир зевкъ иле ичти, сонъра Ахтемге чевирилип, эгер, дейим, мен сизге Москвадан базиргян малы ёлласам, онынъ сатылмасындан эльде этеджегимиз параны насыл тюсте бир чёльмекке топларсынъыз? — деп, шакъа этер киби, бир суаль къойды.

Ахтем артыкъ къаршысында булунан намлы мусафирнинъ акъикъатта дефаларджа шеэрнинъ туджджарларындан исмини эшитмиш олдугъы буюк чуха фабрикаджысы — Мордвинов олдугъына укюм этмиш эди. Бунынъ ичюн Ахтем кендисине верильмиш суальге джиддий бир тауур аларакъ:

— Раатсыз олманъыз, эфендим, бир капик паранъыз-

гъа варгъанджек сатылгъан малнынъ акъчасыны текмилъ ве вакъытында теслим алырсынъыз.

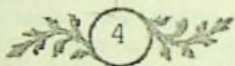
Фабрикаджы кенди маллары ичюн Багъчасарай ве онынъ дживары буюк ве битмез бир базар оладжагъыны анылагъан эди.

Бухгалтериянынъ не олдугъындан хабери олмагъан Ахтемнинъ чѣльмек эсабында исе энъ юксек бухгалтериядан сагълам, темиз бир видждан иле кочюрилен “чѣльмек” эсабыны ве Ахтем киби ишанчлы бир васытаны Мордвинов киби буюк бир фабрикаджы, эльбетте, эльден къачырмайджакъты. Ве ойле де олды. Мордвинов иле онынъ баш къяхъасы Ахтемнинъ догъру адресини язып алдылар...

Сонъра сагълыкылашып, Ахтемден айырылдыкъларыны ай дѣнюминде, сентябрьнинъ 17-си сабасына, почта-льон Ахтеме онынъ адына бир вагон базиргъан малы кельдигини бильдирген коносамент¹ кягъытыны кетирмишти...

Бекленильмеден башына келип къонгъан бу девлетнинъ анджакъ Буюк Яратаннынъ алиль анасынынъ алгъышларына къаршылыкъ эндирдиги бир мукафат олдугъына инанмыш Ахтем, дерин гонълюнден шукюрлер этип, адети узьре йине эвине догъру алиль анасынынъ уйлелик таамини ашатмакъчюн айланмышты.

Иште, бойле тесадуф нетиджесинде Русенинъ буюк бир фабрикаджысынынъ там ичтиматыны къазанмыш олан Ахтем, рус къардашларымызын хилькатында олан алидженаплыкъ ве акъикыйй йигитлик саесинде бир къач сене ичинде Багъчасарай къасабасынынъ пармакънен косътерильген бир тудждар кесильмишти...

Ахтемнинъ тиджарети куньден-куне кенишлей. Москвадан бири-бири аркъасындан вагонлар толусы базиргъан малы кельмекте. Ахтем артыкъ сарацлар сырасындаки тюкяныны Туз- базарында чевре-четинде мейдан магъазлары ве азбарлары олгъан буюк бир базиргъан тюкянына авуштыргъан. Этрафтаки койлерден кельмекте олан муштерилер ичюн де бу тюкяннынъ янашасында къавехане-

¹ Коносамент — (фр.) юк кондерильмесиле багълы анылашма шартлары.

си, ашханеси ве кениш бир ханы олгъан балабан бир керван-сарай ишлетип башлагъан.

Енъи ясалып биткен Москва—Севастополь демирёлу бу девирде Къырым багъчаджыларына ве зенаат эхлине Русиенинъ дженюп шеэрлерине де енъи базарлар ачкъан эди. Бу саеде халкънынъ къазанчы арткъанындан Багъча-сарайнынъ озюнде ве хавалисинде эвельки чит диварлар ве дам тёпели эвчиклер ерине таш диварлары, кирамет тёпели, эки къатлы, джам софалы биналар, тезгяхлы санъатханелер ясалып чыкъмакъта эди. Эбет, бу девирде Багъчасарай къасабасы пек гурьдели олып башлагъан эди. Бутюн шеэр бою узанып киткен чаршысында эки якълап ерлешкен санъатханелер ве туджджарлар Багъчасарай дживары эалисини эр хусуста темин эткенден сонъ, дагъ этеклеринде Кычы, Алма ве Булгъанакъ киби озен бойларындаки кой халкъларынынъ да кийим ве йиеджек, савут-саба, ат-араба такъымлары ве сабан аляты иле темин этип тургъан бир тиджарет меркези олгъан эди. Багъчасарайнынъ Чюрюк-Суву бою узангъан табаналары чешит ренклерде сахтиян чыкъарып тура. Узун чаршы бою сырасыра узангъан чиленгирлер демирджилер, дюльгерлер, кечеджилер, торбаджылар, терликчилер, бешикчилер, каравледжилер, тонджулар, къалпакъчылар, бакъырджылар, терзилер гендже-куньдюз турмадан чалышыр ве азырладагы малларыны турмадан сатып турур эдилер. Бу усталар арасында ерлешкен ве аралашкъан къаведжилер, ашчылар, аттарлар, бакъкъаллар ве базиргянлар да турмадан ишлер, къазанчларыны арттырып турур эдилер. Бойлеликле, тешеббюс бир туджджар ичюн бу девир Багъчасарай шеэри ве дживары ичинде эр анги бир тиджаретни кенишлетмек ичюн, энъ мусайд бир девир эди.

Мордвинов иле танышлыгынынъ экинджи къышында онынъ баш кяхъясы махсус келип, Ахтемге шорбаджысынынъ даветини кетирди ве оны Москвая алып вармакъ ичюн кельдигини бильдирди...

Мордвинов Ахтемге пек надивр бир хусн-и-къабул косьтерди. Кенди отурдыгы эвинде Ахтем ичюн айрыджа бир больме тахсис этип, абдест алмасы ичюн джедит бир чини тас ве дюльбер джез къуман такъдим этти. Мохэтдин адында ихтияр бир къазантатарыны онъа айры ашчысы оларакъ косьтерди. Мохэтдин абзыйнынъ огълу — Шахмердан исе Ахтемнинъ янына терджиман ве къылавуз оларакъ, тайин олунгъан эди. Шахмердан Ахтемге Москванынъ чешит базарларыны, мешхур кошелерини

ве тарихий мааллелерини кездирип косътерир, джума кунълери исе оны Большая-Татарская джаддессиндеки Джума-Джамисине котюрип кетирир эди. Мордвиновын озю де Ахтемни янына алып, Серпухово, Павлов-Посад ве Москванынъ башкъа мааллелеринде булунган фла-нель, чуха ве тюрюк къумашлар токъулган фабрикле-ринде кездирип эди. Ахтем бу фабриклерден кендисине кечеджек малларын сайлап айырыр ве сымарыш япар эди. Мордвинов Ахтемнинъ бу келишинде бир сыра Москва ве Урал туджджарлары иле де таныш этти. Уралда кересте азырламакъте нам къазанган бир досту иле Ахтемни та-ныш эткенде, шакъа тарзында: “Достум, Ахтем, бу “ха-зыйин”ден аладжакъ керестелернинъ акъчасыны насыл тюсте чёльмекке джыйр экенсиз?” — деп кульди ве “ха-зыйин”ге Ахтемнинъ “чёльмек” бухгалтериясыны анъла-тып эгленди.

Бу танышлыкътан сонъ, Багъчасарайгъа беш вагон кересте де юкленип башлагъан эди. Кересте Къырым мей-ваджыларына керек олган ящик-дыраны, бина къуру-лышына кечеджек тахта, дирек ве ялы бою тютюнджиле-рине керек олган сырыкълар — эп де Ахтемнинъ сима-рышы узерине лязим мыкъдарда къоюлган эди. Кенди тиджаретине керек олган бу киби малларнынъ озю аягъ-ына кельмесинде эп де мерхум анасынынъ хайырдуасы нетиджесинде узура кельгенине инана ве онынъ джаны-на хатим окъуй эди.

Бир айдан фазла бойлеликле, Москвада мусафир олып керек Мордвиновнынъ фабриклеринде ве керексе дигер туджджарларнынъ арасында Ахтем кенди тиджаретхане-си ичюн бир чокъ енъиликлер ве енгиликлер огрен-мишти. Эдджумле, Ахтем кенди-кендине, тиджарет ба-шына къайттыгъы киби, эр тюрюк мал ичюн айры-айры больмелер япмагъа къарар вермиш ве Москва туджджар-лары иле даима сыкъты мунасебетте булунмакъ керекли-гини анъламышты. Мохэтдин абзый иле огълу Шахмер-даннынъ хатырыны хошлап, Мордвинов иле Москва-нынъ дженюбиндеки ильки стансасына къадар келип, гъает сыджакъ бир сюретте сагълыкълашты...

Лиленкасына¹ тазе боя урдурып, устюне янъы бир миндер тешеп Садыкъ бугунъ танъ атмаздан эвель Багъча-сарай демирёлу вокзалына Москвадан келеджек тренде² эништеси — Ахтемни къаршыламагъа чыкъкъан эди.

¹ Лиленка — русча: “линейка”. О девирде адам ташыган, устю ачыкъ фыйтонимси араба. Лиленкада адамлар кетишат тарафына юзю иле догъру дегиль де, янбашлап отура эдилер.

Онынъ иле берабер Ахтемнинъ тюкянында баш чыракъ³ олгъан сакъав Билял да булуна эди. Танъ сувугъында келип вокзалнынъ арт къапысында токътагъан торунынъ⁴ бурун тешиклеринден ве аркъасындан бувлар чыкъа, онынъ узериндеки джедит ат такъымынынъ къап аралары исе сувукътан джулясыны джойып пасланып тура эдилер.

Садыкъ атнынъ башыны бир акъкъайын дирегине байлап, устюне де кечеджиден янъы алынгъан кийиз япувны орытти ве сакъав Билялнынъ къолтугына кирип вокзал тарафкъа чыкътылар. Шимальден кельген трен тух-тух, пыш-пыш этип якъынлашты, дюдюгини чалды, токътады, Садыкънен сакъав Билял йымшакъ отургъычлы вагоннынъ басамакъларына атлап Ахтемни къаршылап алдылар.

Тору йылдырым тезлигинен шеэрге догъру лиленканы учура эди. Кемер-Къапыгъа кельгенде, Ахтем бир къач къартнынъ Кемер-Къапы джамисине саба намазына киргенлерини коре къалды. Садыкъ бу аралыкъ торунынъ югенини тартты. Ат “джылап” юрюшини “джоргъа” юрюшке денъиштирди ве бойнуны майыштырып, дюльбер бир сюрете башыны саркъытаракъ сакин-сакин китмеге башлады. Ахтем енъиден тувгъан топрагына аякъ басып Дар-Агъачнынъ къаяларыны, Енъи-Маалленинъ табаналарыны санки онларджа сене Ветаныны корьмеген адам киби, буюк ферах иле сейир эте эди.

Шеэрнинъ къыш кунюндеки аяты эр не къадар олдукъча саче олса да, саба эркенден къозу тонларыны кийип, тюкяналарыны ве тезгяхларыны ачып башлагъан тюкян саиплерининъ махсус Ахтеме айланып — “хош кельди” — айтмалары, фурунджыларнынъ сабалыкъ чыкъаргъан янтыкъ къокъулары Ахтемни пек хошландыра, онынъ текрар озь юртунда, озь муитинде булундыгыны дуйдыра ве юрегинде тариф олунмаз бир ферах ве къувач догъура эди.

Хан-Сарайнынъ огюнден кечкенде, артыкъ халкъ саба намазындан чыкъкъаныны корьди. Орталыкъ энди баягъы айдылангъан эди. Хан-Сарайнынъ къаршысындаки Шеэр-Устю мааллесининъ бир къат эвчиклерининъ кучюк пенджерелеринден корюльген чыракъ ярыкъларынынъ бирер-бирер сёнгенини, оджакътарындан бу-

² Трен — поезд.

³ Чыракъ — бу ерде “огрениджи”, “шагирт” манасында.

⁴ Тору — къырымлы-сарылы тюстеки ат джынсы.

рулып чыкъкъан тютюнлернинъ вакъыт-вакъыт чыкъар-
гъан учкъунларыны корип, Багъчасарай халкъынынъ
эвлеринде эвелькиси киби эртеджи къоранталарнынъ
артыкъ юкъудан турып, сабалыкъ къавелерини ичкенле-
рини дуя ве чабикче кенди эвине, кенди аилесине къауу-
шып, озю де бир “оджакъ-башы” зевкъыны этмеге
ашыкъа эди. Бу аралыкъ тору артыкъ араста башыны тап-
къан эди. Лиленка арастагъа тюшкен усть аралыкънынъ
агъзына кельгенде, Ахтем бир сюрю яшларнынъ тойдан
таркъавына расткельди. Бу яшларнынъ арасында къара
перчем, сачлары узерине дюльбер бир каракульден ти-
кильген тѣпесиз къалпакъ кийген, безяз якъалы, авро-
паджа кийинген дюльбер ве къанысыджакъ бир йигит-
нинъ чалгъыджыларнынъ огюне тюшип мамур козыле-
ринен онъ къолуны котере берип:

“Чал атыма бинейим,
Булутлара синейим!..”

тюркюсини чалдыра-чалдыра кельдигини коръди. Яшлар
ве чалгъышжылар Ахтемни корьгенде, давушларыны ке-
сип, урмет косътерген олдылар. Лякин Ахтем Багъчаса-
рай халкъынынъ бойледже той таркъамасыны пек эйи
бийдигинден, бу левхадан чокъ хазланса керек ки, яш-
ларгъа кулерюзле селям берип, бу той таркъамасындан
ве яшларнынъ тавлылыгыннан ве кейфленмесинден озю-
нинъ хазландыгъыны косътерген олып, башыны саллая-
саллая кечти. Лиленка шу сокъакънынъ башындан бираз
узакълашкъан сонъ, о янындаки Билялгъа айланып:

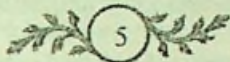
— Бу къара перчемли, гузель кийинген яш ким ола
билир? Шеэримизде о янъы пейда олгъангъа бенъзей,
мен оны танывадым?!..

Сакъав Билял даима озюни акъкъа чыкъарып, козъге
кирмек ичюн ыдырынгъан бир махлюкъ олдугъындан,
бу суальни де бир фурсат беллеп ялтакълана-ялтакълана:

— Коръмийсизми, бозукъ ёлда джурьгенлернинъ ода-
маны. Багъчаджы Мамутнынъ огълу Панич-Сульман де-
генлери, иште, бу эриф! Иши-кучю той-тойдан къону-
шып джурьмек, яш-явкъаны ёлдан чыкъармакъ, бозмакъ!..

Тору энди лиленканы Салачыкъ ёлу башындаки эв-
лер сырасына кетирген эди. Юксек диварлар арасындан
кечкен бу ёл, къаршы-къаршыгъа кельген эки арабаны
зорнен кечиреджек бир кенишликте эди. Эр эки тара-
фында тар къалдырымларгъа ачылгъан къа бир къанатлы,
къа эки къанатлы ёлкяпылар ве патта-сатта сюрелип

чыкъкъан эки къатлы биналарнынъ пердели пенджерелери бу ёл бою тизилип тура ве кечкен ёлджугъа янгъызылыгъыны дуйдыра эдилер. Чюнки ёлкъапыларнынъ артында кечкен аятынъ, ёлкъапынынъ тышындаки аяты иле алып-вереджеги олмакъ о заманнынъ укюминдже мумкюн дегиль эди. Эрлер аяты тышта — сокъакъларда, базарларда — кечер исе, къадын-къызлар аяты да-юксек ёлдиварлары аркъасында, зембелекли беклерле къапалгъан ёлкъапыларынынъ аркъасындаки азбарларда, софаларда ве эвлерде кечер эди...

Яз айынынъ орталары. Ава серин, кок айдын. Хафиф-хафиф эскен саба ели къаршыдаки азбарларда ачкъан гуллернинъ, сусамларнынъ, френкляле ве башкъа чичеклернинъ лятиф къокъуларыны кетире. Баягъы бир юксеклик алгъан саба кунеши сельбилернинъ гурь япракълары арасында гизленип яткъан къушчыкъларнынъ сабалыкъ чивильдемесини токътатып тура.

Аджы-Ахтем къапысындан чыкъып, къапы огюнде екили тургъан лиленкасына минди. Къаршы къалдырымдан тазе кубу-ягъы¹ саткъан Чёмез-Ибадулла акъай сенелер бою айтып алышкъан макъамынынъ:

Сыджакъ отъмек, сары май!

Майлайым!

— деп аджеле-аджеле адымлар иле Аджы-Ахтемнинъ янындан селям берип, Салачыкъ тарафкъа ёнеди. Аджы-Ахтемнинъ лиленкасы Шеэр — Устю тюзлюгини кечеяткъанда налбандларын чёкюч сеслери эшитиле ве агъарып янгъан оджакъларынынъ алеви корюле. Аджы-Ахтем эр заман олдугъы киби, базар джаддеси бою эр эки тарафкъа да селям берип, ашагъы догъру илерилемекте.

Базар джаддесинден Шах-Болат мааллесинне айлангъан Къарам-Аралыгъы башына кельгенде, лиленканы айдагъан Садыкъ, атынынъ башыны тартып юрюшини сакинлештирди. Озу Аджы-бабагъа айланып: “Коресизми, Аджы-баба, бугунъ къады эфендининъ къавесинде навалы бир шейлер олса керек?” — деп Аджы-бабанынъ дикъкъатыны къадынынъ къавеханеси огюндеки къалабалыкъ узерине чевирди. Бу аралыкъ сакин юрюштен тору лиленканы къаве огюне якъынлаштыргъан эди.

¹ Кубу — ичинде ягъ дёгюльген алет.

Аджы-Ахтем озь-озюне — “аджеба, бу кьадар эркенден бизим кьады бугунь насыл давалар бакьып башлагъан экен, бу хамурда бир кьыл олмалы!” — деп тюшюнджеге далгъан дакъикъаларда, ешилъ сарыкълъ Деллял Софу кьолуны котерип арабаны токътатты. Аджы-Ахтемнинъ огюне чыкътып, кьолуны коксюне, кьояракъ селям берди ве итираз кьабул этмез бир сюретте: “Кьады эфенди азретлери сизни беш дакъкъагъа тѣпеге буюрманъызны риджа эте!” — деп, онъ кьолунен экинджи кьаттаки кьавеханеге котюрен мердивенлерни косътерди.

Аджы-Ахтем эр не кьадар кендисининъ кьады иле ич бир алып-вереджеги олмадыгъыны сѣйлесе де, Софу кьадынынъ узурына чыкъмакъ мытлакъа лязим олдугъыны текрарлады. Аджы-Ахтемнинъ тереджугте булундыгъыны коррек, Деллял Софу айны заманда шу сѣзлерни де кьошты: “Чокъ меракъ этменъиз, Аджы-баба, анда бир меселе хусусында шеэримизнинъ илери кельген адамларындан, эснаф башларындан ве белли туджджарларындан имза топлайлар. Барынъыз, корерсиз!”

Аджы-Ахтем тахта мердивенлерден чыкъып кьавеханенинъ кьапысындан ичерие киргенде, тѣрде кербар буюкбашлы чубугъыны тютетип отургъан кьадыны, онынъ сагъ ве сол тарафларында исе табакъларнынъ: сарацларнынъ, кечеджилернинъ, берберлернинъ уста башлары кьадынынъ кьавесини ишлеткен Джутукъ-Мердимша, Истанбулдан гюмрюксиз мал ташыгъан туджджар — Бекир, олю ювгъан-Пельтек Софу, кьадынынъ делляллари, зийнет алтыны сатып зенгинлешкен-Абляй-Челеби ве бунлара бенъзер бир сыра эхлиетсиз, махдут ве мутасип адамларнынъ топлашып отургъаныны корьди. Аджы-Ахтем эр кес иле кьол тутушып мусафаха этти. Джутукъ-Мердиша деръал отурдыгъы ерден чыкъып, кьолуны коксюне кьояракъ, ялтакълана-ялтакълана Аджы-Ахтемни маса аркъасына отуртты. Саба шерифлер хайырланып, ал ве хатыр сорахув мерасими биткен сонъ, кьады бештахтасы узеринден балабан бир табакъ язы кягъытыны косътерип:

— Мына, Аджы, джемаатымызнынъ риджасы узери не ичериден бозулып кельген Багъчаджы-Мамутнынъ огълу Панич-Сульман деген фармазонны шеэримизден чыкъартмакъ ичюн, губернаторгъа арзухал язылды, онъа имза топлаймыз. Сизин киби бир туджджарын да бу арзухалда имзасы корюльсе, губернатор дженаплары ич бир лафсыз Багъчасарай джемаатынынъ риджасыны ерине

кетирир — деп, Аджи-Ахтемге козылерини тикти. Аджи-Ахтем бу аралыкъ бутюн къаве халкъына чай ве къаве ысмарлап къалгъан эди. Къады сёзюни битирген сонъ, Аджи буюк бир незакетле:

— Эбет, имза къоймасы о къадар четин бир иш дегиль, къады эфенди азретлери. Лякин ярын губернатор чагъырып да: “Я бу адамнынъ сучу, къабааты недир?” — деп сорса, о заман не джевап берирмиз?

Аджи-Ахтем буны айтыр-айтмаз къаведе булунгъанлар арасында балкъурт сепетини анъдыргъан бир вызылыты, шувулты пейда олды. Бунлар арасында табакъларнынъ уста башы Аджи-Вахит:

— Панталон, биджакъ кие, кирахмаллы беяз якъа ташый! — дермиз, дее багъырды.

Олю ювгъан Пельтек Софу:

— Я, я, тё-тёпесиз къал-къал-къалпакъ кий-кийгенини не-не айтмайсыз?! — деп къошты.

Алтын алыш-веришчиси Абляй-Челеби:

— Шу эриф шеэримизде пейда олгъандан берли, экинджилеримиз, бостанджыларымыз борчтан козь ачмайлар. Учъ йылдыр не баарьде, не язда бир тамла ягъмур ягъмагъаны?! Бу хышымгъа даа нидже даянашжакъмыз?! — дегенде, уста башлары сырасындан Комисчи-Йыбрыш:

— Догъру, пек догъру айтасынъ, деф олсун арамыздан! — деп аякъ устюне турды.

Къады чубугъыны агъызындан чыкъарып:

— Отур, къардашым, отур! Даа меджлисимиз битмеди! — деп халкъны тындыргъан бир арада, Джутукъ-Мердимша фурсаттан файдаланып:

— Шу фармазон кельгенинден берли, къавеханелеримизде яш-явкъа къалмады. Эписи “Авропа” къавеханесине, онынъ башына топлана! Къызларымызгъа язы язмакъ огретильсин, яшларымыз газет окъумагъа алышсын, арапча окъувдан чыкъаджакъ шей ёктыр!” — деп, халкъымызны баштан чыкъарып туралар!

Бу ёлда бир сыра “къабаатлар” ортагъа сюрип башлагъанда, Аджи-Ахтем къадыгъа догъру айланып:

— Къады эфенди! Устьке кийильген эльбисенинъ, башта ташылгъан къалпакънынъ ягъмур иле не алып-вереджеги бар? — дее шубеленир бир ишарет иле омузларыны къысты ве аякъ устюне туруп китмеге азырланыркен, Джутукъ-Мердимша Аджи-Ахтемнинъ огюне чыкып:

— Сизин тюкяларынъыз, фурунларынъыз сизни тойдура, коресинъ, Аджы-баба, -деп чырайыны бурюш-тирди ве сёзюне девам этип — ёкъ, Аджы-баба, имзасыз сизни мындан чыкъармамыз! Ойле дегильми, джемаат?! — дее Аджы-Ахтемнинъ ёлуны кесип турды.

Къаве ичинде бир гурюльти чыкъты. Бу къаве толусы халкъле мунакъаша этип, башкъа чыкъамайаджагъыны аныламыш Аджы-Ахтем элини титрете-титрете къадынынъ къягытына къол къойды...

Аджы-Ахтем къаведен чыкъып мердивенлерден ашагъы саркъты. Къаве огюндеки халкънынъ арасындан кечип, къаршы къалдырым кенарында кендисини беклеп турган лиленкасына догъру киткенде:

— Языкъ этеджеклер заваллыгъа! Олян, къатты якъа ташыгъанычюн, тёпесиз къалпакъ кийгеничюн инсан къувулырмы?! —

— Тёпесиз къалпакъ! Мартавал, къардашым! Эсапнынъ аслы — Джутукънынъ муштерилерининъ эксиль-месинде!

— Абляй-Челебининъ джеби де бошاپ башлагъан, десе! — киби халкъ арасында джерейн эткен лакъырдылар Аджы-Ахтемнинъ къулагъына илиштилер...

Аджы-Ахтем ёл бою гъарибане бир сюретте башыны ашагъы аларакъ — “насыл олды мен имзамны къойдым; къыяфетине бакъып да бир мусульман баласыны къувдырмакъ олурмы?” — киби тюшюнджелерге далып, кенди-кендини ситемлей эди...

Бойлеликле, къаве халкънынъ зоруна къапылып вердиги шу имза ичюн, видждан азабы чекерек, Аджы-Ахтем тюкянына келип киргенде, чыракъларынынъ больме-больме дагъылып, алыш-веришке башлагъанларыны коръди. Аджы-Ахтем къойнундан саатыны чыкъарып бакъкъанда, кендисини къадынынъ саатыханесинде бир сааттан фазла эгленмиш олдугъыны анылады. Бу аралыкъ тюкянынъ базирган больмесинде бир рус забитининъ¹ йипек къумашлар сайлап отургъаныны-эследи. Онъа догъру якъын барып селямламакъ истегенде, забитнинъ янында отургъан бир сары ве безъ бенекли, ири мучели ав копеги Аджы-Ахтемге къаршы келип онынъ борнузыны къокълады. Буны корер-корьмез Аджы-Ахтем озю де не яптыгъынынъ феркъына бармадан: “Пашол! Пашол!” — деп, копекни къуваракъ, джебинден пошусыны чыкъарып борнузынынъ копек къокълагъан этегини сувлап сюрт-

меге башлады. Эски дворянлардан етишмиш олан забит, копегини янына чаггырып алдыктан сонъра, юксектен бир бакъыш иле Аджы-Ахтемге чевирилип: “Шорбаджы, раатсыз олма! Меним копегимин агъызы сенинъ эвдеки аврадынънынъ бетинден темиздир!” — деп Ахтемни тах-кыр этти.

Аджы-Ахтем кенди-кендине: “Бу меним шимди че-кип кельдигим имзанынъ къаршылыгъыдыр!” — дее арт къапыдан тюкяннынъ аркъасындаки ханеге чыкъты. Гонълюнден буюк азап ве агъырлыкъ дуймакъта эди. Забит эр алда буюк тербиесизлик япкъаны эзиетиле Аджы-Ахтем хан ичинде хэнуз даа екили тургъан лиленкасына миниг, хандаки хызметчилерге: “Тез, Садыкъны тапынъ-ыз, магъа аджеле сюретте къадынынъ къавесине етишмек керек!” — эмрини берди.

Ишлерин кетиши Сеид иле Бедриенинъ бири-бири-ни даа якъындан корьмеге уйгун фурсатлар ачып башлагъан эди.

Юкъарыда корьдигимиз узьре, Багъчасарай эалисининъ эвлерине ерлештириледжек аскернинъ губернатор узурьна барып, бир къач ай сонърая йиберильмесине муваффакъ олгъан сонъ, Аджы-Ахтем тюкяннынъ аркъасындаки къаялар тюрбюнде аджеле сюретте таш кестирип келеджек аскер ичюн казарма биналарыны къурдырмагъа башлагъан эди. Бу биналарнынъ къурумына киткен масрафларнынъ эсабыны тутмакъны да кендисинден сонъ дередже эмин олдугъы чырагъы Сеиднинъ узерине авале эткен эди.

Бойлеликле, Сеид артыкъ эр акъшам шорбаджысы Аджы-баба иле бирликте эвге къайтыр ве онынъ одасында бу эсаплар иле эгленирди. Орта бойлу, тегерек бетли, сымасы шырныкълы, къанысыджакъ, назик бакъышлы, эсапкъа ве языгъа кемалатлы Сеид, бу девирде Аджы-Ахтемнинъ янында буюген къызларнынъ буюги дереджесине юксельмиш Бедриенинъ юрегинде айрыджа бир сыджакълыкъ, тариф олунмаз бир дуйгъу догъургъан эди. Бунынъ ичюн эв халкъы арасында Сеид хусусында лакъырды ачылгъанда, оны эп де “пек шух ве пек хайляз бир яш, “джин фикирли” бир ярамаз” — деп анъдыкълары заман, Аджы-ананынъ: “Не къадар шух ве хайляз олса да, эсапта ве языда Сеиднинъ устуне кимсе чыкъмай.

Отурынъыз отургъан еринъызде! Сеиднинъ къыйметини кесмек сизге къалмагъан!" — деп Сеидни такъдир этмексинден, сонъ дередже хазлана ве юректен къувана эди. Бундан башкъа, акъранларыны озып, оларгъа баш олгъан Бедрие, Аджы-бабанынъ одасынынъ диварларына асувлы левхаларнынъ тюбюнде Сеиднинъ имзасыны корьгенде, гизлиден-гизли онынъ имзасыны опип, бу левхаларнынъ узериндеки языларнынъ манасына иргеге тырыша эди. Эбет, левхалардан бирининъ устюнде нефис Хаты-рика¹ иле язылмыш:

Мала, мулъке магърур олып
Диме: "Ёкътыр мен киби!"
Бир мухалиф ель эсер,
Савурыр арман киби!

сёзлерини окъуркен, яхуд Сюлюс язысы² иле дюльбер бир сюретте чыкъарылмыш:

Иптида акълынъы вер тефтише,
Сонъра пешман олма яптыгъынъ ише! —

киби дерин маналы насиатларны ве бунъа бенъзер дигер левхаларны темизлеп, ерли-ерине аскъанда, Бедрие, бу язылары иле Сеид, Аджы-бабанынъ маневиятында³ тесир этмек киби юксек эмеллерини сезген олур эди. Озь-озюне Бедрие Сеиднинъ захирде шух бир "ярамазчыкъ" корюнмесине рагъмен, ич дюньясында дерин тюшюнджелли ве надир бир къальб саибни олдугъына укюм бере эди.

Бойлеликле, Бедриенинъ Сеидге беслеген муаббети куньден-куне арта эди. Сеиднинъ хайлязлыкъларындан бахс ачылып да, онынъ тойлар ве яки башкъа джыйындарда башына боюнджакъ такъып халкъны кульдиргенини, яхут теравих³ намазында озь акъранларынынъ табанлары тюбюне пишкен помидорлар къыстырып къачкъаныны айтып кульдиклеринде, Бедрие къылыч-къалкъан кесилип: "Вай, джаным халкълар, о къадар неге кулесиз, Сеид оны эп де яшлыгъындан, гурылюгинден эте! Вакъыты келир — дурулыр! Ойле дегильми, Аджы-анам?" дее Аджы-Селимеден имдат истеген олур эди.

Аджы-Селиме теджрибели козюнен бу эснада Бедри-

¹ Хаты-рика — арабча дюльбер язынынъ бир усулы.

² Сюлюс (сульс) — бу да арабча дюльбер бир тюрю.

³ Теравих — ораза вакъытында акъшам намазындан сонъ окъулгъан дуа. Теравихте 20 дефа чёкюльмеси шарттыр.

енинъ козьлеринде пейда олгъан муаббет атешини пек эйи феркъ этсе де, тюшюнджесини тышкъа бермейип: “Ойле я, джаным балам, сув буланмай дурулмаз! — деп текекель ерде айтмагъанлар” — сёзлериле бу яш къызынынъ юрегинде артыкъ Сеиднинъ эр “гунясы” афу тапып башлагъаныны къарарлаштыра эди.

Сеид “къулагъы кесик”, атик, адден ашар бир яш олдугъындан, о енге иле достлукъ пейда эткен ве онынъ вастасы иле эвин хызметчилери арасында олып кечкен бутюн арекетлерден ве айтылгъан ошеклерден хабердар эди. Бедриенинъ де кендиси акъкъында айтылгъан сёзлерни ич бир дефа джевапсыз къалдырмагъаныны Сеид артыкъ биле эди. Эр кунъ акъшамлары эвге къайткъанда, оларгъа къапы ачкъан Бедриени Сеид бир чаре иле корип къала. Эвельден язып азырлагъан къагъытны Бедриенинъ гизленген къапысы артына бир усул иле беджерип ташлай эди.

Сеид Бедриени онынъ устюн акълы, зийреклиги, чеберлиги, беджериклиги ве эр шейден зияде яздыгъы левхаларыны анълайып такъдир эттиги ичюн севе эди.

Бири-бирине мейиль эткен эки яш юрекни севги ве муаббеттен алыкъоймакъ мумкюн олмадыгъы, дюнья олалыдан берли укюм сюрген бир акъыкът экени эр кесе беллидир. Эбет, севги ве муаббет дюньягъа кельмеси мукъаддер олгъан енъи бир вуджутнынъ муждеси, ана ве баба оладжакъларны йэк-дигерине джелъп эте тургъан кучлю бир къуветтир, дегильми? Ишбу акъыкътны керек Аджыбаба ве керексе, Аджы-ана пек эйи бильдиклеринден, озъ араларында Сеид иле Бедриени бири-бирине мунасиб корьген эдилер. Бири-бирине пек мунасиб корюльген эки яшны нишанламадан эвель, онларны йэк-дигерине косътермекни адет эдинильген эди. Бу дефа да Сеид иле Бедриени корюштирмеге къарар берип, кунълерден бир кунъ Аджы-Ахтем Бедриеге: “Бар, къызым, янъы антеринъни кийип бизге юкъарыгъа бир тазе къаве алып чыкъ!” — деп маналы ве охшайыджы бир бакъыш этти.

Керек бу бакъышнынъ, керексе отеденбери Аджыбабанынъ эвинде къуруштырылып кельген бу сой “корюштирюв”нинъ феркъына деръал баргъан зийрек Бедриени чабик-чабик башыны тарап, устюне де къумаш антерини кийди, элине досту Айшечикнинъ азырлап берген къаве джезвесини ве татлы табагъыны алып, юкъары къаттаки Аджыбабанынъ одасына чыкъты. Бу эснада Сеид

Аджи, Ахтемге русча газетлерден хаберлер окъуп терджиме этмекте эди.

Къапы ачылып, элинде къаве джезвеси иле татлы табакъыны тутаракъ, ичери кирмекте олгъан Бедриени корер-корьмез Сеид аман еринден турды, Бедриенинъ элинден табакъны алып курсю узерине къоймакъ баханесиле, онынъ юрек осьтюрен дюльбер козылерине бакъты. Бедрие Сеиднинъ бахт адайыджы бу бакъыш алтында кендисининъ сиях деринликлеринде самимий бир муаббет акс эттирен ири козылерини ашагъы эндирип — “Хош кельдинъиз!” — сёзлерини сёйлее бильмишти. Аджи-Ахтем бу аралыкъ гуя богъазына топланмыш балгъамыны тюкюреджек оларакъ, арт софачыгъа чыкъа къалды. Сеид бу фурсатны тапар-тапмаз йылдырым сюръатыле сычрап турды. Бедрие хэнуз не япаджагъыны къарарлаштырмакъта экен... бу эки дживан арасында эппейи замандан берли джереян эден кучлю муаббет онларнынъ атешли дудакълары арасында тютемекте эди...

Бу эки “сархош”ны шу аралыкъ къапы артындан эшитилген Аджи-бабанынъ оксюриги айындырмышты. Айланып ичери киргенде, Аджи-баба Бедриени енъи къавурылгъан тазе къавени фильджанларгъа тёкип отургъаныны коре бильди. Алевленип янмакъта олгъан янакъларыны насыл этип Аджи-бабанынъ бакъышындан гизленмесини бильмейип тургъан Бедриеге Аджи-Ахтем татлы-татлы:

— Сенинъ къавенъ бугунъ эр кунълеринкинден зияде къокъуй, къызым, — деп шакъа эткенде, Бедрие:

— Алла-Алла, джаным Аджи-бабам, ойле дегенинъиз де не энди? Эр вакъыттаки киби бугунъ де тазе къавурылгъан къаве ичесинъиз! Бегенген олсанъыз, даа кетирейим — деп буюк бир чабикликле кельдиги къапыдан йырлап чыкъты.

Аджи-Ахтем къавесини ичип битиргенден сонъра, дерин бир кокюс кечирди. Кучюк тыныштан сонъ, Сеидге тараф:

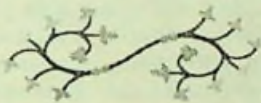
— Эбет, огълум! Бу къызымыз эр джиэттен башкъа къызларымыздан устюн. Ве ойле олмасы да лязим, чюнки Бедриенинъ мерхум бабасы да шеэримиз ичинде кимселерге ошамагъан кескин акъыллы, дерин бильгили ве сонъ дередже намуслы бир устаз эди! — дее Бедриенинъ мерхум бабасынынъ терджимеи — и-алындан хаберлер бердиктен сонъ — иште, огълум, санъа омюр аркъадашлыгъ-

ына мерхум устазымын шу инджи данеси киби кызыны мунасип коремиз, не дейсинъ?

Бу сёзлери эшитиндже, Сеид аягъа кьалкып, Аджи-Ахтемнинъ кьолуны опыти.

— Сизге мунасип, мендже де макъбул урьметли Аджи-бабам — деп ерине отурды...

Сенелер кечти... Аджи-Ахтем башына келип кьонгъан зенгинлик ве девлетлерден отърю ич бир заман буруныны котерип гъурур этмеди. Бильакис, кьолундаки байлыкътан файдаланып. Багъчасарай джемаатынынъ башына кьолайсыз аллар кельгенде, оны деф этмеге тырышты. Къырымнынъ чешит кошелеринде анасыз-бабасыз кьалгъан етимлерни янына алып букютти, эв-баркъ этип, аякъкъа турсатты, факъырларны тоюрды, кыш кунлери сыкъынтыда кьалгъанларгъа даима ярдым элини узатты, фукъаре балаларына байрамлыкъ урба ве аякъкъап улештирди ве, ниает, йине шу кысым халкънынъ эвлядына земане унери ве зенаатлары огретмек ичюн планлар къурып башлагъанда, омюри узюлип, бутюн шеэр эалисини агълата-агълата, урьметлер иле мезарына озгъарылды. Онынъ ташлап киттиги хайраты даа узун сенелер оксюзлерни къувандырып тургъаны киби, быракъып киттиги чыракълары да ярым асырдан зияде бир муддет Аджи-Ахтемни рахметле яд эттилер.

Бекир ЧОБАН-ЗАДЕ

АРМАНДА БИР ШАИР

● ИКЯЕ ●

Отъкен джылларнынъ бирсинде Аблязиз сокъта окъу-макъчюн Истанбулгъа баргъан эди.

— Хафызны, ильми халны Къырым мюдеррислеринден тюбюне къадар окъугъан сонъ бираз да Истанбулнынъ “фендини” уйренсенъ мерхум Къады Джелялдай алим киши болурсынъ!, — деген эди койнинъ эфендиси.

Аблязиз сокъта пашпортуны чыкъартып, искеледе шийлерни къыслатып, вапургъа минип Истанбулгъа барса да, тезден кене медресе даркъавунда ушюрчулемек ичюн Къырымгъа къайтмакъ тюшти. Къырымгъа джыллы язда келип джетишкенде пикрини денъиштирди; бир араба, бир ат табып, ушюрчулейджек акъчасы джокъ, коп тюшюнсе де джаз отюп кетеджек, нишлесин нишлемесин, энъ сонъу джанаша Чонгъар койлеринден бирисине кетип арманда ыргъат болмагъа къайыл болды. Бу арман эди пара койде ады окъунгъан байлардан Порсукълы Джеббар Челебининъ эди. Аблязиз энди: “Мына сагъа!” деген сокъталарымызнынъ кобисидий джигирмини кеч-

кен болса да медреселерде вапурларда бираз кьолундан белинден кьарувы кьайткьан себептен ыргьатлыкьта бек кьайыры корюледжек дайын тувул эди. Аслында экирджимли шартлашмакь, айтышмакь метин окьумакьта эр заман биринджи сокьталардан сайылса да курешмекте, ашмакь, ичмекте медресе “буюк”лигине льяйкь бир джери джокь эди.

Бугьа кьарамай “кьарув кьолдан тувул, коньульден кельгенини” бильген джигитлер ындырда “кьошкельдинь сокьта! Мына сенинь тырнавучынь, сенегинь! Устюне бельги кьой, башкьаларынынькимен кьарышмасын!”, деп бек яхшы кьаршылашылар. Тек туварчынынь апакьайы Зибиде кьыскьа кесалмады сёзюни:

— Кьош кельдинь, сафа кельдинь! Ама бу тырнавуч сенинь боюньдан балабан, сен чипче кьарамалы эдинь. Арман бастыраджакь, ташув ташыйджакь башкьа кишилер де табылыр эди, — деп башлап эпсиз, джорукьсыз лапларман заваллы Аблязизнинь кьулагьын сасытты. Зибиде абайнынь сёзюне “апакьай сёзю” деп кечмек де кьолай тувул. Ыргьатларнынь ашына, сувуна, чамашырына, даа сорап кельсень кьомшу кьызларыман болгьан ашкь, нишан, кьачырув, никях ишлерине биле такьылыр эди.

— Мухтар Халильге не болгьан? Мен арагьа кирмесем омрюнинь соньуна кьадар уйленип боладжагьы джокь эди. Оны адам сырасына сокькьан менмендир. Имам десень койге кельгенде джаньы тувгьан тьоксиз, пикирсиз бир бузавдай эди. Джамисини джараштыргьан бикесине “Тотай!” деп кой халкьыны алыштыргьан мен болдым... Авузларын ачып, “Зибиде, шундайдыр!” десинлер, мен не этеджегимни озюм билирмен”, деп таа нелер, не кертикликлер тёкер эди. Джеббар Челеби базы кийпи кельгенде: “Мундай апакьайлар, дюньянынь дирекидир, балалар! Сырт джели мундай бир апакьайнынь авузындан чыкьар экен. Зибиде, сен салдат болгьан болсань уруш, японнынь олюсин айдар эдинь”, деп такьылыр эди.

Иште, заваллы Аблязиз сокьта, энь аздан беш-алты айлыкь джылдызы мундай бир апакьайнынь кьолуна тьюшти...

Ыргьатлар гедже кьарангьысына кьадар чалышыр, сонь арманнынь кьатындагьы бийдай, арпа, джылап кебенлерининь тьюбуне барып ашларын ашар, ичлеринден даа кьийпи, такьаты болгьанлар кьавал чалар, джырлар, бек болдургьанлар да шу саат башына чалмасын салып, тат-

лы, тюшсиз, сандыракъсыз бир юкъугъа далып кетер эди. Саба салкъыныман, таа чолпан джылдызы джокъ болмай эр кеснинъ ишининъ башында табылмасы керек эди.

Эр кес джатып джукъласа да Аблязизнинъ козюне бирден бирге юкъу кирмез эди. Эр шийни бу койлю халкъман барабар яшамакъ керек, ич болмагъанда оларман барабар юкыламайым дер эди.

Сонъ козылерине къарашкъан джылдызлар, акърын-акърын, джукълагъанларнынъ устюне басып кеткендий джылышкъан акъ памукъ булутлар да юкъусун яваш тар-тып ала эдилер...

Козылерини джылдызларгъа тиккенде санки оларнынъ устюне къадар чыкъкъан, о ерлерден эр шийни, эр кесни, эр заманны корьгендий болур эди. Кокрегин кечирир, "Айгиди ай... Нидже девирлер, алимлер, сокъталар кельген бу джылдызларнынъ астында. Нагъадар той, нагъадар женазе болгъан... Бу дюнья не асыл? Бу дюньянынъ учлары къаерде? Урус не? Къытай не?.. Я, татар не?.. Бу джылдызлар кимлернинъ козылери, не къарайлар, не къыдыралар?.. Нелер болды, нагъадар кишилер кечти... Бу джылдызлар таа кимни беклейлер", деп тюшюнир, акълы джылдызлардан сынджырып, къаршы къырда ташлары къарма къарышыкъ тургъан кой мезарлыгъына тюшер эди. Бу вакъытлерде конълюнде о къадар букюк, атешли бир бильмек, эр шийни бильмек истеги, тилеги уяныр эди ки, шимдигеджек ич бир китапны, ич бир дерсни окъугъанда бу къадар бильмек, бу къадар анънамакъ арзулагъаны джокъ эди... "Зибиде абайнынъ бутюн койнинъ ичин, тышын, барын джокъун бильгенидий бутюн дюньянынъ аслын, неслин бильген бир киши тапсанъ да сорасанъ, сорасанъ", дер эди конълюнден.

Бир гедже тюшюне, тюшюне акълына:

Сен бу сырнынъ аслыны билем десенъ,

Башта чыкъар гуняхынъ конълюнъден...

деп бир бейит кельди. Эртеси куню ташув арабасынынъ астында къарпыз ашагъандан (сонъ) чобан Къурт Небиге, туварчы Аблялимге, ыргъатлардан бир къачына айтты. Булар шакъылдап кулюштилер, шу арада Зибиде дженге де джетишип кельди, къолунда къаве гугюминен... Къа, не кулюшесиз, айтчынъыз, биз де кулюшийик!", деди озюни бир къач киши этип...

— Къа, Аблязиз, айтчы, кадем. Мына бир бейит язгъан, къуджур бир ший, къа, айтчы, кадем, айды назла-нып отурма.

Аблязиз айтты:

Сен бу сырнынъ аслыны билем десенъ...

Башта чыкъар гуняхынъ конъюнден.

Зибиде абайны бир ачув алды, бир ачув алды:

— Шаплавуз, фармазон, бир таа мундай сыр айтсанъ эки аягынъ бир папучке тыкъарман. Бу “сыр” дегени не боладжакъ; меним “сыр”ым чокъ. Магъа коре Шам джолу тюм-тюз. Меним ким болгъанымны эр кес биле. Кельмешек. Сен чыкъар гуняхынъны конъюнден, меним гуняхым джокъ... Утанмаз, арланмаз!

Зибиде абай аз къалды папучлерини чыгъараджакъ эди аякларындан. Обирлери арагъа кирдилер:

— Сагъа не болды? Сен не ачувланасынъ? Бунынъ кимсее тийген джери джокъ.

Аблялим акъай:

— Сонъ озюнинъ уйдургъаны да белли тувул, ким бильсин къайсы иляһи джёнгунден окъуп уйренген, — деселер де Зибиде абай баш бермеди:

— Айды, айды магъа тильбазлыкъ этменъиз! Айтаджагынъыз болса ачыкъча айта къойынъыз. Мен шакъа котерирмен амма, мундай гизли, къапаклы, сырлы шийлер меним джанымны сыгъа тургъан. Бу туварчы да тувардай, иляһи, иляһи деп окюре. Иляһи мундай боламыкен? Айса, “Айлан, айлан джелтирмен, джелъ тургъанда...” Бу да иляһи. Дженазенъде окъусынлар.

Сонъ кене яры ачувланып, яры кулюп отургъан Аблязизге айланып:

— Сен бир таа айт бакъайым, мундай шийлер мен сонъ сагъа бильмеген сырларынынъ уйретийим...

Даа айтаджакъ эди. Аблязиз, “Туварчы апакай бейиттен, шиирден не анылайджакъ... Ойсыз, фикирсиз халкънынъ арасына тюштим”, деп ойланып, тырнавучыны алып ишине кетти.

Мундан сонъ къаерден бир къыз къачса Зибиде абай: “Ана, Аблязиз фармазон къагъыт язгъандыр да” къара къашлым, эля козълум”деп, арагъа кирип фитне бергендир башкъа не биледир дейсинъ сен оны...”

Къаерде балалар бир ярамаз чынъ, тюрко айтсалар: “Аблязизден уйренинъизми?”, деп чыгъар эди.

Ыргъатлар базы эриштирмек истеселер: “Сыр!”, дер эдилер. Зибиде тут, байла дели болур эди.

Шу куньден берли Аблязизнинъ не чамашырын яхшы джувдылар, не де ашына, сувуна къарадылар. Лякин Аблязизнинъ де эриш тамары туткъан эди. Кене вакътында

джукъламай, кене де шай этип тюшюне, сонъ бейитлер чыгъара эди. Энди, озюне кягъыт, къалем алып оларны да язмагъа башлагъан эди.

Бир кунъ Джеббар Челебиге шеэрден аджылар, челебилер мусафир кельдилер. Зиби де абайда энди ошекнинъ, сырнынъ ады эсабы джокъ эди. Ындыргъа да чыкътылар. Акъшам салкъыныман. Джеббар Челеби, Аблязизнинъ “Истанбул сокътасы” болгъаныны биле эди. Кисесинден бир “Терджиман” чыгъарып: “Окъу, къарайыкъ не яза экен!”, деп Аблязизге берди. Зиби де абай ичлеринде эди. Аблязиз газетни сувдай агъып окъуды, сонъ айрыджа да Европанынъ, еди дювельнинъ ишлеринден къабер берди. Джеббар Челеби бек шашып:

— Демек, Германия балабан ишлер ясамакъ истий, ха? Хай, олюнъни! Буны биз шимдие къадар насыл эшит-медик. Магъа эр кунъ бу къадар лемсе келип кете. Насыл айтмадылар буны. Джашырдылар, десе. Токъта сен, мен оларны тутайым. Бу окъугъанынъ яхшы болды, апперим. Олюсини яндыгъым лемселери... Апперим, апперим яхшы окъудынъ!” — деди.

Джеббар Челеби, сонъундан, коръме челебилердий болур болмаз шийге “апперим” демез эди. Аблязизнинъ бир-бири артындан “апперим”лер къазанмасына бутюн ыргъатларнынъ коксю къабарды.

Челеби:

— Къа, окъу тынънайыкъ. Аблязиз сокъта, косътер камиллигинъни!”, десе де Аблязизнинъ Зиби де абайны корип конъюлю буланды.

— Зиби де абай кене ачувланыр, деди акърын. Челеби отъкен къавгъаны эшиткен эди.

— Ачувланса, ачувлансын. Бек ачувланса о да айтар бир бейит, къаршылыкъ берир. Къа, окъу, сен!

Аблязиз ич джеббинден бир къач кягъыт чыгъарып бирисини окъуды:

*Биз татармыз, ишимиз яхшы кетмий,
Гунахымыз коп, Тангърымыз аппетмий.
Башкъа халкълар байыйлар, джурт салалар,
Бизнинъ акъча бир кунълик тойгъа джетмий...*

Джеббар Челеби: “Хай олюнъю, хай олюнъю! Яман яхшы! Сен оны яз джибер “Терджиман”гъа Гаспринский басар оны. Мына обир афта Акъмесджит къасапларыннынъ

бир дапасы бар эди, язып джибердилер, басты чыгъарды. Яз джибер. Ана-а, уйренинъиз, огюзлер, киши ыргъат болмакъман къара танымамакъ керекмий экен?" — деди.

Ыргъатлар шу саат Челеби акъайнынъ козюне къарап:

— Бек яхшы айткъан Челеби акъам, Акъкъат(да) бизнинъ акъча бир тойгъа тувул, бир шабашкъа биле джетмий. Гаспринскийге язгъанда къалтеджек, оны. Бу дертке чаре тапса Челеби акъамнынъ озю табар! — дийиштилер. Челеби Зибиде абайдай атеш пускюрюмеге башлады:

— А-а, демек бу бизге таш экен. "Бизим акъча бир кунълик тойгъа джетмий!". Джокъ къияр. Богъазынъызыны, урбаларынъызыны къарагъанымыз джетмий. Таа тойнынъызгъа да акъча берийик! Мен озю къызымны уйленди-ралмайман. Джигит болгъан мундай бейитмен айтмаз оны, келир "Челеби акъам, мен чалышалмайым кисенъизге берекет", дер. Мен де "Джолунъ ачыкъ болсын, къайыргъа къаршы!" дермен, чыкъар кетер. Аблязиз, сен энден сонъ мундай бейитлер язып джаиль халкъкъа боладжакъ болмайджакъ пикирлер берсенъ, къолунъ аягъынъ джерге тийдирмий джиберирмен. Айды, ишинъизге башланъыз. Ай, олюнъни, ай. Бирден бирге анълаялмадым, ай. Не камиль, не тульки халкъ... "деп, мусапирлерни алып джокъ болуп кетти. Заваллы Аблязиз неге огърагъаныны билъ-меди:

— Валла-билля, тюшюнип язгъаным джокъ, ой, къуджур къалкъ!, — дий эди.

Челеби кетер кетмез Зибиде абай авузун ачты:

— Мына, мен Аблязизге апперин диймен! Мендий къуюман акъыр арасында къартаяджакъ абайларман огърашаджагъына мундай къыйыш аякъларны тильге алма-лы. Бек якъшы болды. Таа тойынъызгъа да акъча берийик! — дий, онъмаз, саран огъурсызлар. Бу уйсиз-баркъсыз джашларнынъ тойын корьсенъ, бала чагъанъын башын сыйпасанъ не болур экен? Онынъ бир къарт къызы бар, валла, бизнинъ къаз къувлап джюрген дели Абрепийге берсенъ алмаз. Яз, сен, кядем Аблязиз, магъа айт, мен. "Озюм таптым!", деп алай койге джаярман. Бай къалкънынъ акъчасы болса, пакъырнынъ тили бар. Бир къач капик берип баламызны, чагъамызны огъраштыра. Тилимизни байлаялмаз. Яз сен, эм бу акъшам отур, яз. Не де арув болды, я! Сен къоркъма, ич бир ший болмаз. Саба къаве кетиргенде магъа айтарсынъ, — деди.

О акъшам алай ыргъатлар Аблязизнинъ черени ар-
тында топлашып, оракъчы Къуртмамбет акъай койнинъ
джанаша койлерининъ бурунғы чынъчыларындан сёз
ачты. Зибиде абай, умач шорбасына май да салған эди,
къатыкъ да чалған эди. Аблязизге айырджа бир де джи-
лик кетирди. Джашлар бири-бири артындан “Джакъ!”,
деп къутуларыны узата эдилер. О гедже Аблязизнинъ бей-
ити Зибиде абайдан къарт оракъчыгъа къадар эр ким-
нинъ конъюни алды. Джеббар Челеби бу бейитни бек
тез унуткъан эди. Зибиде абай, ыргъатлар джылларгъа-
джек унуталмадылар. Аблязиз десенъ джылларгъаджек:

— Валла-билля, тюшюнип язгъаным джокъ, ой къу-
джур къалкъ! — деп джурди.

Будапешт, 1920, февраль 2.

экирджимли — эки маналы
эпсиз — бош; себепсиз; олур-олмаз
джорукъ — манасыз
кийпи — кейфи
бийдай — богъдай
сырт джели — шималь ели
сынджырмакъ — тыгъырмакъ, таймакъ, джылышмакъ
дювель — девлет, мемлекет
джилик — къойнынъ баджакъ кемиги.

ИНДЕМЕЗ ДЖЕЛИЛЬ

• ИКЯЕ •

Джелиль акъай, орта бойлу, кенъ джаврунлы, къара
мыйыктылы, къара козюлю, гуръ сачлы, безъ тенли, ин-
дже мурунлы бир киши эди.

Акъшам, саба, оджакъ башында, апакъайы Зибиде
абай ачар авузун, джумар козюн, къоншулардан, бала-
лардан, койнинъ джетишкен къызларындан, джашлар-
дан айтмагъан, тѣкмеген ший ташламаз эди. Сонъундан

* Б. Чобан-заденинъ бу икяеси кенди эльязма дефтеринден алынгъан-
дыр (“Эмель” меджмуасынынъ ихтары. — С. К.)

айландырып Желиль акъайгъа: “Анъладыньмы, бизнинъ Саледин къарт къызынынъ тойын ясагъан сонъ аджылыккъа кетеджеккен, эшиттинъми?” десе, Желиль “Э, э!” этер, туруп чалгъысыны алып, оракъкъа кетер эди.

Бизнинъ къалкъкъа тек анълашылмагъан киши болсын. Шу саат къыркъ тюрлю тильмач табылыр. Ыргъатлар: “Джеллякъайны корюнъ, къопая, онынъ лаф этмегени “мен алайынъыздан зияде орман чаламан, мен сиздий джашчыкъларман лафкъа киришмем, демек бола. Бундай мурунлы киши ким корьген? О, бир джолакъ чалгъангъа къадар биз алай чёльни чалып питирирмиз”, дер эдилер. Бираз даа окъугъанлар, муалимлер: “Джеллякъайны бекчилер, полислер козьден къачырмайлар, айтса палитсагъа тийдирип айтаджакъ, айтмагъаны таа арув, Желлякъай палитик киши. Талстойны да айттырмайлар, дий. Талстой яза. Желлякъай да язмагъа бильсе! Учитильски ишколагъа кирмели эди. Ах, языкъ, бизнинъ бундай муневвер кишилеримиз гармматика, литература бильмийлер, газет окъумайлар”, деп аяныр, аджыныр эдилер. Апакъайлар десенъ: “Ана, къара севда, коресинъми! Къара севда, янгъыз болса къара мышыкъман сёйлешир экен! Киши корьсе тынар, сесин чыкъармаз. Башы тёбенде, шай джюрерди. Тёф-тёф! Бирисине ашыкътыр. Заваллы Зибидининъ бир шийден хабери ёкъ”, дер, сонъ кимге ашыкъ болгъаныны кыдырыр-кыдырыр, табалмаз эдилер.

Китап ачкъанлар, фал къарагъанлар. “Саля вакътында сёгюльген болмалыдыр, къыркъ азизге, эренлерге алып кетмели, чиркеф сувуман афсунламалы, джылан этимен ырым этмели, мускъа алмалы”, дер эдилер.

Джеллякъай, не палитик, не де къара севда эди. О, обирлеринден даа зияде къырымлы, эски къырымлы эди. Къырымлынынъ къайгъысы, джаны сыкълмаз. Куньлерининъ файдасыз корюнмеси оны зияде тут, даа зияде сыкъа эди. Меселя, огъа бундай худжур, хаста къарай эдилер. Бату, Дженгъыз, Темур яд корюнген кишилерге, эльбет, Желлякъайда яд эди. Бир де ич авузундан тюшмеген бир чубугъы бар эди. Онынъ, агъыр-агъыр конъюнинъ теренликлеринден кельген, ич денъишмеген бир джыры бар эди, авузунынъ бир ягъындан чубугъынынъ думаныны чыгъарып, обир ягъындан да бу джырнынъ кесик, богъукъ сеси эшитилир эди. Желлякъайнынъ эр шийни худжур деп, къарагъанлар бу джыргъа да бек къулакъ берген эдилер. Лякин ич кимсе, къарылар биле, не

болгъаныны айырт эталмагъан эдилер. Не башы бар, не де сонъу.

Джеллякъай, кузь, бааръ кунешлери къар урбасыны якъкъан вакъытларда уюнинъ алдындагъы тапчангъа отурыр, чубугъу авзунда саатлердже мырылданыр, ынъыр-даныр эди. Къырымнынъ буюк бир шеэринде чыкъкъан бир урус йыллыкъ газети “Татарларнынъ тембель яшава” деп узун бир макъале чыкъаргъан ве бу макъаледе тобеси къамыш орьтюли, пенджереси кягъытлы татар уйчиклери, бир бетинде де уюнинъ алдында отурып далгъан-далгъан чубугъун ичкен бир татар акъайы “Джелиль акъай” бар эди.

Бу макъале, Къырымда ич бир татарнынъ къолуна тюшмеди, кимсе де коръмеди. Затен де Къырымлыларчюн язылмагъан эди. “Джелиль акъайларнынъ” бундай партретлери, адлары газетелерге китапларгъа кирген сайын бахтлары, омюрлери, акъчалары азала, кунълери къарара эди.

1914-ке къадар Джеллякъайнынъ чубугъу бундай этип тютеди 1914-те “мабизатсия” деген бир жанъы лаф чыкъты, бир де шиндиге къадар ич корюльмеген буюк бир дженк, дюнья согъушы.

Джеллякъайнынъ койине кельген хаберлерде къаралгъанда “алай девлетлернинъ бир-бирилерине тюшкени ичюн” дий.

Кокте учкъан шийлермен согъушыладжакъ экен. “Лемселер джерни, прансыз кокни, англиз денъизни, урус алайыны истий экен” демиде, мазинни табып шу “Тержиман”ны окъутмагъа вакъыт къалмай “мабизатсия”, “давай!” деп койге джетишип кельди. Башта ихтиятларны чагъырдылар. Джеллякъай сары билет эди. Барып мухтардан сары билетлернинъ чакъырылгъаныны анънадылар. Бир кунъде сары билетни къыдырмакъ керек болды. Беш йылдан берли кимсенинъ арагъаны-тарагъаны джокъ эди. Зибиде отъкен кузьде уй чыкъаргъанда налог кягъытларыман берабер бир джерге салгъан эди. Къыдырдылар, къыдырдылар! Энъ сонъу, тозлу рафлардан бирисининъ артындан сары билет табылды. Мухтарнынъ уйине кеттилер, яызджы, урусча “Суарлыч, сенинъ адынъ тюневин окъунды, бугунъ келесинъ къолларынъ саллай-саллай. Еди пара койни беклештик. Мен шалтай-балтай анъламаз, джаза язаджакъман”, деп чыгъышса да мухтар тильмачлыкъ этип “Баламсыкъ бар, апакъай бар... Алай джылай!”

деп Желлякъай да айрыджа тазирлеп, джезадан къутарды.

Шу куню арабаларгъа минип, Акъмесджитке кельдилер. Зибиде абай, кичкене Абдурефий джылай, арабаларнынъ артындан койнинъ тышына, Тотай-Ана тюрбесине къадар чыкътылар. Желиль акъайнынъ тонъукъ козьлеринде де бир къач тамчы козь яшы мондырады. “Бир айда дженк питеджек, дийлер, мисирлерни, ашлыкъны арув къара, къоншу, якъынгъа ышанма, озюнъ къара!”, деди. Зибиде абайны огютледи.

Акъмесджит истасионында башкъа якълардан кельген салдатлар, къазакълар, чыфытлар, урумларгъа къошулдылар.

Къазакълар турмай водкаларыны тотуралар, урумлар, къараимлер татарларгъа ачувлана. Чыфытлар да буларнынъ арасында ал-ахвал текширип, сораштырып, джувурып джуре эдилер.

Урус афисерлери, Желиль акъайларнынъ ашларыны язып бир къач кере сайып кеттилер. Оларгъа коре бу вагонлар, душман атешини сендюрмек, топларыны токътатмакъ, чукъурларыны тотурмакъ ичюн бир къач вагон къан, кемик эди.

Бир къач истасион кеткен сонъ унтер афисерлерден биреве вагонгъа кирип бир даа козь кездиргенде Желиль акъайнынъ чубугъун корюп устуне джекирди. “Балван! Мында вагон ичи пичен, тобан толукъ. Бир къаза чыкъараджакъсынъ, ташла оны!”. Урумлар ве обирлери кулюштилер.

Желиль акъай озуне не айтсалар, не къадар бакъыр-салар индемеэз эди. Лякин чубугъуна илишильсе алай сачлары тик турар эди. Бирден-бирге Желиль акъай, джеринден сычрап, унтер афисерге “Серсем!”, деп бакъырды. Урумлар, шу саат тильмачлыкъ эттилер. Унтер афисер ачувындан къызыл туруп болып Желиль акъайнынъ къолундан тутып вагондан итеклеп тюшюрмек истеди. Желиль, къолуны силькип къутаргъан сонъ руху гъафилъ мондыргъа бир шамар яндырды, заваллы шу саат вагоннынъ обир башына тюшти. Урумлар, къараимлер, чыфытлар эр бири бир кереден къулакъларны джыртаджакъ къадар багъырыкълап Желиль акъайнынъ устуне кельдилер, эписи бирден: “Айван, копек!” дийджек болдылар. Желиль буларнынъ бир къырмызы мойунлысыннынъ тобанларнынъ устуне авдарды. Ишнинъ узаяджагъыны корьген чыфытлар арагъа кирдилер. Желильге: Къар-

дашым, бу не! Сен анънамагъансынъ, санъа яман бир лаф демедилер де!” деп унтерафисерге де “Гаспадин панич, бу дели бир татардыр, не лафтан анълар, не терби-еден!”, деп ишни вагон ичинде питирдилер. Джелильни мужиклерден бир къачы бираз анънап озъ араларында: “Маладес, татарин!” дийиштилер.

Бу шамар, Джелильнинъ эки айлгъа фронткъа кетмесине себеп болды. Оны татар искоманджылардан да айырып Сибирь казакларындан бир полкнынъ ичине салгъан эдилер. Фронтта да къзакъларнынъ башына: “Домуз эти ашамам, къзакъдай чокъунмам!”, деп коп иш ачкъан сонъ Карпат тавларына джетишти.

Джелиль акъай бир къач ай ичинде бир авустуриялынынъ башын бюкти. Бу авустуриялыларнынъ алайы бундай болса, дженк даа узамаз, дий эди. Бир йыл ичинде бир къач нишан алды. Энь сонъунда энь балабан Азиз Георгий нишаныны да. Бир къач джеб газети партретини де чыгъардылар. Джелиль акъай Къырымгъа къайткъангъа къадар нишанларыны Карпат койлеринде тютюнге денъишип питирди. Озь коюнде Джелильнинъ деликозълугини эшиткен эдилер. Апакъайлар: “Джелиль энди койге къайтса, о къадар киши ольтюрген сонъ апакъайына кунъ бермез, тѣбелер”, дий эдилер.

Бир кунъ Будапештеде бир маджар достум: “Сизнинъ якътан бир эсирим бар, ич бир тиль бильмий, тюльбер, меракълы киши. Бир кунъ кельсенъиз бираз лаф этер эдик. Коп чубукъ иче, бираз тютюн кетиринъиз!”, деди. Бардым. Корюштик, салаватлаштыкъ, сораштыкъ, айтыштыкъ. Джелиль акъай гене шу “Индемез Джелиль” эди. Чубугъуны учъ кере савургъанда бир лаф айта эди. “Къырымдан къабер аласынъмы?”, деп сорады. Мен: “Аламыз, Джелиль акъай, Къырымда къарышыкълыкълар бар, татарлар ханлыкъ тилийлер экен. Къырымгъа барсанъыз согъушурсынъызмы?”, дедим.

Джелиль акъай:

— Согъушуп гене медал аладжакъмызмы? Бизге джети, энди сиз согъушунъыз! деди.

— Медал, нишан джокъ, согъушсакъ Къырымны буюн Къырымны аладжакъмыз, Джелиль акъай!

Джелиль акъай, чубугъуны савурмай бир парча тюшюнди.

— Айса согъушырмыз. Къырымны аладжакъ болсакъ чубугъумны биле ташларым, къардашым”, деп бир де

шакъылдады. Бельки йыллардан берли биринджи кере шакъылдагъан эди.

Меним Джелиль акъайнынъ сёзюне буюк ишанчым бар. Джелиль акъай сёз берген сонъ Къырымны яланджы танъман керчекчи танъ арасында алырмыз.

1920

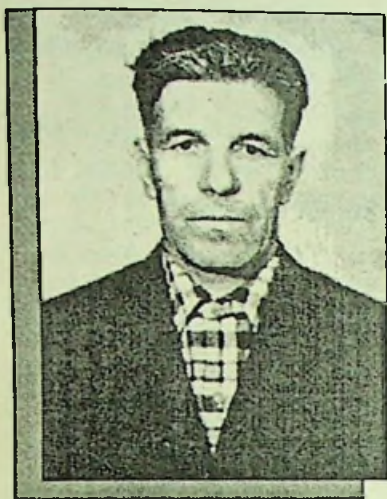
оракъкъа кетмек — пичен чалмагъа кетмек
афсунламакъ — ырымламакъ
мускъа — амулет, тумар
айырт — айырды
тайлакъ ... балалар — анда-мында атлап, сычрап юрген
балалар
согъуш — муаребе, дженк
сары билет — ихтият аскер
мисир — мысырбогъдай
языджы — кятиб манасында
суарлыч — сволочь
мондырамакъ — торланмакъ, козылернинъ торланмасы
руху гъафилъ мондыр — руху гъафилъ, ифляс, алчакъ
шахс
деликозью — джесюр, къоркъу бильмез, ярамаз.

Латин уруфатындан азырлагъан ве агъыр анълашылгъан шиве сёзлерининъ лугъатчесини тертип эткен Сабрие КАНДЫМОВА.

Ихтар:

Б. Чобан-заденинъ “Арманда бир шаир” (“Эмель”, 1969, № 50) ве “Индемез Джелиль” (“Эмель”, 1970, № 58) икяелери къырымтатар тилининъ чёль шивесинде язылгъандырлар. Неширге азырлагъанда оларнынъ тилини сакълап къалмагъа арекет этильди. — С. К.

● *Ибраһим Паша*

ТЮРКЮ ХАЗИНЕСИ

● *ИКЯЕ* ●

Сонъки заманларда къан басымы артып, манъа раатлыкъ бермеди. Синъирлерим ойле зайыфлагъан эди ки, шакъаны биле къабул этмей башладым. Ишханеде он беш йылдан берли ишлесем де, янъылып бир кере не раатлыкъ эвине, не де санаторийге бардым. Шеэрнинъ сешаматасы, машиналарнынъ дырылтысы, заводларнынъ гурюльтюси, къомшу къадынларнынъ бездириджи бош лакъырдылары кейфимни текмиль боза эдилер. Сакин, шаматасыз бир кошечикте раатланмакъ, аз да олса сефа сюрмек, меним ичюн энъ буюк арзугъа чевирилъген эди. Сыкъ-сыкъ Къара денъиз ялысындаки сыхджакъ къумда юварланып ятмакъны, комюльмекни козь алдына кетире эдим. Экимлер де, апайым да, таныш-билишлер де манъа тынч бир ерде, мувакъкъат олса да, вакъыт кечирмекни тевсие эттилер. Къырымдаки санаторийлерден бирине ёлланма алмакъны акъылыма кетирип, профсоюз тешкилятына ариза яздым.

Эр — ерге-Сочиге, Адлерге, Анапагъа берелер, амма

Ялтагъа, я да Алуштагъа бермей эдилер. Мен озь мерамы-
ма наиль олмагъандже, мемуриет ёлбашчыларынынъ якъ-
асыны бошамадым. Эр кунъ идареге къатнадым. Манъа
Ялтагъа, я да Алуштагъа беринъиз, дедим оларгъа. Башта
бермейджек олдылар. Сонъра, не исе зор-белянен къав-
гъа-дёгюшнен Алуштагъа ёлланма алдым.

Сентябрь айынынъ сонъки кунълери эди. Алуштагъа
келип чыкътым. Ава тазе, памукъ киби йымшакъ эди.
Табиатнынъ бам-башкъа дюньясы. Тылсымлы юрт, джен-
нет кошеси дегенлери, мына бу ерлер экен, дедим озь-
озюме.

Бу себептен олса керек, бизге бойле аджайип улькеде
яшамакъны ляйкъ корьмедилер. Гъазапландым, этраф-
та гъамсыз алда юрген адамларнынъ къабааты олмаса да,
оларгъа ачувнен бакъмагъа башладым.

Халкъымызны сюрюн эткенде мен беш яшында бала
эдим. Пек чокъ фаджиаларны яхшы хатырлап оламайым.
Лякин эвимизден къувып чыкъаргъанларыны, анамнынъ,
аптемнинъ агълагъанларыны ич де унутмадым. Бабамны
дженк башлагъанда алгъан экенлер. О, шу хайырсыз афат-
тан къайтып кельмеди. Мектюплери, фото-суретлери
аламнынъ эвинде туралар.

Шимди мен ана юртумыздам. Бу не къадар къуванч-
лы, эм де окюнчли шей. Не демек олсун, тувгъан баба-
деде юртуна мусафир олып келесинъ. Бакъ сен, бу аша-
лыкъкъа! Бунъа юреклер даянырмы? Амма биз къырым-
татарлар даянамыз. Сабыр этемиз.

Санаторий мавы денъиз ялысындаки дёрт къатлы мух-
тешем бина эди. Оданы манъа учюнджи къаттан бердилер.
Пенджереси денъизге ачыла. Эскен серин рузгяр денъиз-
нинъ тузлу къокъусыны, бири-бирини къувала-гъан дал-
гъачыкъларнынъ шенъ шувултысыны кетире. Моторлы,
елькенли къайыкълар сувны шапыртып, о якъкъа-бу
якъкъа ялдайлар. Сакин денъиз юзю исе ай яры-гъында
балыкъ пуллларыны анъдырып парылдай. Мында эр шей:
сувлар да, агъачлар да, ташлар да санарсынъ куле, йыр-
лайлар...

Ода эки адамлыкъ эди. Учъ кунъ зарфында пайнозюм
къалдым. Эр кунъ саба тургъанымнен, бареме юваш бир
адам кельгейди, не къадар яхшы олур эди, деп дуа эте
эдим. Бир кунъ къушлукъ маалинде апансыздан къапы
къакъылды. Ичери невбетчи къадыннен ири мучели, ой-
чан козъюю огълан кирди. Чырайы солгъун, бети сап-
сары, арекетлеринде бир агъырлыкъ бар эди. Чемиданы-
ны бош кровать янында къалдырып:

— Сабалар хайыр, ака! — деди теренден нефес алып. Мен онынъ алсыз экенини деръал аныладым. Арткъач лакъырдынен башыны кутмек истемедим. Огълан къазахстанлы Джумакъул Оразбаев эди. Тез достлаштыкъ. О, менден бир кунъ:

— Садри ака, сиз къырымлы оласынъызмы? — деп сорады.

— Эбет, къырымлайым, ука, — дедим.

— Коюнъиз узакъмы? Ничюн оны барып кормейсинъиз?

О, меним энъ индже, хаста ериме токъунды. Насыл джевап береджегимни бильмедим. Сонъра: “Узакъ дегиль амма, койни барып кормек юрек яныгъына чевирилир”, дедим.

— Эбет, сизге къыйын, азаплы, — деди о козылериме бакъып, — лякин сиз окюнменъиз, биз коюнъизни, догъгъан эвинъизни илле барып корермиз, яхшымы?

— Яхшы, — дедим башымы саллап. Лафазан, сыджакъкъанлы бу йигитни бегендим.

Мен кимерде, бош саатлерде шеэр бойлап кезинмекни, чевре этрафнынъ рушенлигине бакъмакъны, адамларнен лаф этмекни, оларнынъ фикирлерини бильмекни севе эдим. Бутюн йыл бою дёрт дивар ичинде къапалып къалгъан адам ичюн бу кезинтилернинъ не демек экенини, оларнынъ манъа насыл севинч, маневий къувет багъышлайджагъыны аныламакъ къыйын дегиль эди.

Бир кунъ эски, тар айланчыкълы сокъакълардан ашыкъмадан адымладам. Бизим къырымтатар эвчиклеринден козылеримни алмадым. Олар манъа янгъыыз, оксюз, озь такъдирине быракъылгъан керексиз мал киби аджыныкълы олып корюльдилер. Бу менде азап, окюнч къозгъады. Ынджынув, къаарыленюв мени богъа эдилер. Юрегимде кимлердегир кин, нефрет къайнады. Бирден аркъамда назик сес иле:

— Роза, эгер ёрулгъан олсанъ, бираз токътайыкъ, — деди эркек киши къырымтатарджа.

Мен аман артыма айландым. Назар дикъкъатым, къолунда зембиль туткъан эсмери, къывырчыкъ къара сачлы, кесментик адамгъа тюшти. О, бир къач адым аркъада юрген, къолтугъында богъчасы олгъан алчакъ бойлу, токъ беденли къадынгъа бакъа эди.

Мени адеттен тыш къуванч дуйгъусы сарып алды. Дерсинъ энъ якъын тувгъанларымны корьген эдим. Кендимни тутып оламадым. Аман лафкъа башладам.

— Сиз кырымтатарларсынъызмы? — деп сорадым буюк эеджаннен.

Эркек киши айретленди. Череси даа зияде айдынланды. Ири козьлеринде самимиет нурлары янды. Индже дукакълары даима кълтырай эдилер.

— Кырымтатарлар десенъ де оладжакъ, — деди о, манъа шашкынлыкънен бакъып. — Лякин биз аслында тюркий халкълардан, караимлермиз. Догъма Алушталымыз.

— Ана тилимизде лаф эшитирим деп беклемеген эдим, — дедим мен.

О, бир анъ индемеди. Сонъра:

— Мен де умют этмедим. Бареме таныш олайыкъ. Адым Иса, сойадым Эринчек. Бу, апайым Роза, — деди гъурур иле.

Мен де адымны, сойадымны айттым. Ян-янаша адымладыкъ. Иса агъанынъ юзюнде хош бир тебессюм ойнады. Бойле тебессюм ялынъыз яш балаларда, бир де ялан сёйлемеге бильмеген адамларда ола эди. Гонъюлим котерильди, табиятлы, эйи адамларнен таныш олгъаныма эминлик догъурды.

— Юрь, бизге барайыкъ, мусафиримиз олурсынъ, — деди Иса агъа билегимден тутып. Мен санаторийде раатлангъанымны айттым.

Тар сокъакъны айланып, кениш ёлгъа келип чыкътыкъ. Эр эки тарафта, та кырларнынъ мор этеклерине къадар, багъ-багъчалар узангъанлар. Багъчаларны сюрюлмеген тарлалар, отлакълар денъиштирдилер. Солда исе кираметли эвчиклер козьге чарптылар. Эвчиклерге асрет козьлеримнен, яныкънен бакътым. Юрегим шувулдап кетти. Сюрюгон этильген кырымтатарларнынъ эвчиклери. Анда, азбарларда, сакълалы адамлар, семиз къадылар айланып юре эдилер. Домуз кырылтылары эшитильди.

Ёлчыкъ бизни тенекели дамы мавы боянен боялангъан эвчикке алып кельди. Арабакъапы огюнде токъталдыкъ. Иса агъа сол къолуны огге узатып:

— Мына бу, бизим эвимиз ола, — деди.

Зифт тешельген ёлчыкътан атладыкъ. Мейва тереклери сыранен отуртылгъанлар. Далларында мейвалар балавуз киби сарарып, сыргъларны анъдырып салланып туралар. Алчакътаки пытакъларнынъ мейвасы джыйылгъан. Бера, зенджерме, коксюли армут, шафран, къандиль сынап алмалары... Агъызым сувланды. Къызаргъан ири

помидорлар, биберлер, морпатильджанлар козь къамаштыралар.

— Яхшы ерни сайлап алгъансынъыз, — дедим Иса агъагъа.

— Къартбабамдан къалгъан асабалыкътыр, — деди о.

Биз алты басамакътан ибарет агъач мердивенчиктен чардакъкъа котерилип, джамлы коридоргъа кирдик. Дивар тюбюндеки кенъ софада бойдан бой юнь миндерлер, ястыкълар тешельген. Ортада къона. Миндерлер узерине аякъларымызны узатып отурдыкъ. Роза енге къара къаве кетирди. Къонада деръал меним арзылагъан бера, зенджерме армутлары, индже тилимчиклернен догъралгъан помидор, отъмек пейда олды.

— Аш азыр олгъандже, буларны къапып турунъыз, — деди Роза енге.

Иса агъа безз саплы чакъыны алдыма итеп:

— Ал, чекинме аша, атта зерделенген. Ихтимал сагъынгъандырсынъ. Сепетнинъ кенарына урулып эзилген, — деди ве бера армутыны пармагъынен тюртти.

Мен армутларны тишлеп ашадым. Олар лезетли, сувлу эдилер. Бу ярыкъ, ярашыкълы эвде башымнынъ устюнден енгиль бир ельчик эсип кечти. О, гуя къорантамшан сыджакъ селям кетирген эди. Анифе иштен энди къайткъандыр. Балалар да мектептен кельгендилер, дедим. Эвден чыкъкъаныма бир афта вакъыт кечкенине бакъмадан, балаларны сагъындым. Оларны сыкъ-сыкъ тюшюмде корем. Бираз мутгайдым. Тарсыкъам. Тосат-тосат къонакъбайгъа бакъам. Озюмни ят адамлар арасында саймайым. Не къадар зевкълы шей, ойлеми?

Ашханеден чанакъ-чельмек тасырдылары, ягъ къокъусы кельди. Бу, Роза енгенинъ иши. Арасы бир саат кечмеди, къонада уфакъаш, къарабибер, тазе къатыкъ, помидор салаты пейда олды. Иса агъа серванттан къурсакълары шишени алып, къона устюне къойды.

— Озь юзюмимизден ясадыкъ. Догърусы, Розанынъ иши о, — деп къошты. — Ичмесе де, шарапчылыкънен огъраша.

Бирер къаде котердик. Иса агъа бегендинъми, дер киби манъа бакъты. Мен шарапны макътагъандай олып, баш пармагъымны юкъары котердим. Шарап шакъасыз лезетли ве кескин эди. Аман башыма урды.

Бир дакъкъа сукюнеттен сонъ, къонакъбай сёзюни девам этип:

— Бизде шимди, Садри къардашым, багъ-багъчалар-

гъа пек хор бакъалар. Оларнынъ тилинден анылагъан адам да ёкъ. Багъчаларны харап-виран эттилер. Ерли джыныста мейва къалмады десенъ оладжакъ. Былтыр декабрь айында корьген бир вакъианы санъа икяе этейим. Башынъдасачынъ тик къакъар, — деди.

— Инсан заты, къардешим, кимерде пк вахший ола. Сагъ къолу не япкъаныны, сол къолу бильмей. Йыкъмакъ, тыр-мыр этмек пезевенклернинъ къолундан келе. Къалтырамайлар биле. Къурмагъа кельгенде, я чолакъ, я да топал оалар. — О, бекледи, бираздан текрар сёйленди. — Куньлернинъ биринде ялыгъа чыкъмакъ керек олды. Къыш айы олса да, кунешли эди. Чорманларнынъ багъчалары янына кельгенде худжур бир вакъиагъа расткельдим. Бир къач адам, армут, алма тереклерини теллернен багълап, тракторнынъ артына илиндире эдилер. Бу, не экен деп меракъландым. Трактор бирден еринден кочип, тереклерни авдарып, сюйреклеп алып кетти. Йыкылгъан, къыйыр-чыйыр этильген, тамырларынен тёпеге къадалып къалгъан мейва тереклерине буюк яныкънен бакътым. Этим-теним чимирдеди. Халкъымыз да, мезарларымыз да — эр шейимиз, мына, бойле хор олды. Пек аджыныкълы ал эди бу, къардаш! Кенарда тургъан эсли-башлы адамдан:

— Бу япкъанлары насыл масхаралыкъ я, къартым? — деп сорадым.

О, къолуны терсине силькеп:

— Не олур деп беллейсинъ, татарларнынъ багъчаларыны йыкъалар. Олар да саткъын экенлер. Бол берекетинен алманларны беслегенлер. Кене шу тереклер шимди иляджлагъанда гуя озеннинъ сувуны пюсюрлей экен. Сен бу ялангъа инанасынъмы? Джаным, делиге къанун язылмагъан, коресинъ! — деди ве ачувнен ерге тюкюрип, айланып кетти. Мен де вакътымнынъ тарлыгъындан, башымны тёбен алып, ёлума девам эттим.

Мен къыядан Иса агъагъа бакътым. Тюшюнджели, къасеветли эди. Аст дудагъы даима къалтырап турды. Не айтыр, деп бекледим. Ондан къарарнен эки дакъкъа сес чыкъмады.

— Вахшийлик бу! — деди юксек давушнен. Чокъ вакъыткъадже тынчланып оламады. Ачувдан, гонъюльсизленгенинден ичмесе де, де шарап шишесине, де къадеге узанды. Къолу къалтырай эди. Оны бу къолайсызлыкътан Роза енге къуртарды.

— Айды, быракъ шуны, Иса, — деди Роза енге, — сазыныи къолунъа ал да, мусафирни эглендир.

Мен Иса агъанынъ саз чалгъанындан, къырымтатар тюркюлерини усталыкънен йырлагъанындан хаберим ёкъ эди. Шимди онынъ узун пармакълары джеviz агъачынынъ парчаларындан озю ясагъан саз теллери узеринде оюнджакъ киби айландылар.

— “Дертли къавал”дан башлайыкъ, — деди о.

Иса агъа агъырдан кочъти. Сеси янъгъыравукъ ве йымшакъ эди. Бир анъ о кимсеге бакъмады. Сонъра, алевли, муляйим козылерини де манъа, де пенджере янында мазун алда отургъан апайына тикти. О козылер, айны заманда, серт ве асретли эдилер. Мен юрек инълетиджи, гъамлы макъамны динълеркен, бираз фельсефеге урулдым. “Дюньяда текрар олмагъан ич бир шей ёкътыр. Бизим эшиткенимиз тюркюлер, корьгенимиз эбедий аят адиселери ким билир, бельки де миллион кере олып кечкендир. Амма “Дертли къавал”нынъ къаарь-къасеветнен язылгъан эзгиси, ихтимал, бир заман текрарланмагъандыр. О, тек бизге, халкъымызнынъ азаплы, дертли аятына уйдурылып, козыяшынен, къаннен язылгъандыр” — дедим.

Сазнынъ сеси бирден тынды. Иса агъа шараптан бир ютум ичип, чалгъы алетини текрар къолуна алды.

— Роза, “Юксек минареден”ни йырла! Садри, Розанынъ гузель, шырныкълы сеси бар, — деди о.

Роза енге чокъ беклетмеди. Юректен джошты. Сёзлер агъызындан дане-дана олып чыкътылар. Менде джошмакъ ичюн эсас бар эди.

— Бу тюркюни санъа багъышлайым, Садри! Достлугъымыз эбедий олсун, — деди о. Мен къувангъанымдан онынъ назик, йымшакъ къолларыны опымеге азыр эдим. Аджайип бу тюркю, дерсинъ махсус меним акъкъымда язылгъан. Чюнки анам да, бабам да, къардашым да ёкъ эди. Эписи къыйналып, эзилип сюргюнлик ерлеринде ачлыкътан, хасталыкътан вакъытсыз нефат эттилер. Мен насыл этип сагъ къалгъанымны хатырлап оламайым. Тек аламнынъ янында оськенимни, тербиеленгенимни билем. Роза енгенинъ йырлагъан тюркюси манъа бу адджы омюрни хатырламагъа меджбур этти. Окюндим, пек окюндим.

Инсаниетли бу адамларнынъ иджра эткен тюркюлери санарсынъ денъизнинъ шувултысыны, дагъларда, къаяларда, бик, эмен, агъачлары арасында авеленген рузгяр-

нынъ инъильтисини анъдыра эдилер. Бу гедже Иса агъа-нынъ чалмагъан, йырламагъан тюркюси къалмады. О, тек бир адий сазджы дегиль де, бельки даа сыры ачылмагъан, кимсе тарафындан огренильмеген тюркю хазинеси эди. Геджени зевкълы кечирдим. Манъа къайтмакъ вакъыты олгъан эди. Эв саиплерине аш-сув ичюн тешеккюр ай-тып, къайтаджакъ олып аякъкъа къалкътым. Иса агъа мени яры ёлгъадже озгъарды. Мен бу мусафирчен адамларнынъ эвинде унутылмайджакъ кунълер кечирдим.

Ниает, санаторийде булунув муддети сонъуна етти. Къайтмаздан эвель Джумакъулнен коюмизни барып бакъ-тыкъ. Мор къаялар арасында булунгъан бу дюльбер кошечикни о бегенди. Мындан къайтмакъ истемей эди. Дос-догъру эвимизге бардыкъ. Оны бозмагъанлар. Анда эки балалы тул къадын отурмакъта. О, эвни бакъмагъа рухсет этмеди. Биз де зорламадыкъ. Лякин Джумакъул бунъа пек ачувланды. Мен оны зорнен тынчландырдым. Бу сеяаттан юрегимизде бир агъры къалгъан эди.

Дюнъ Джумакъулны озгъардым. Санаторийге кельгенде о алсыз бир йигит эди. Мындан чакъмакъташ киби сагъ-лам олып чыкъты. Мен де озюмни яхшы дуям. Къан басувымдан эсер биле къалмады. Шамата-давушлар да манъа эзиет бермейлер. Беденим къуш къанаты киби енгиллеш-ти. Мына насыл, шифалы авасы, сувы бар, бизим Къы-рымымызнынъ!

Яхшы ки, кельгенимнинъ ильк кунълери коюмизге бармадым. Баргъан олсам, ынджынув ве ачувдан не раат-ланыр, не де тедавий олуныр эдим.

Эринчеклер аилесинен сагълыкълашув акъшамы ай-рыджа бир джошкъунлыкънен кечти. Иса агъа дерсинъ янъыдан догъгъан эди. О, бу гедже мен бильмеген, омю-римде эшитмеген тюркюлерни чалып, йырлады.

— Санъа, Садри, Тонанынъ “Олайды” тюркюсини йырлайым. Дедемнинъ Тона лагъабында досты бар эди. Он дёрт сенеси дженкке кетип, андан къайтып кельмеди.

Иса агъа козьлерини ашагъы эндириди. Гъамлы козь-лерининъ чукъурлары яшлы эди. О, кенарлары мавы сы-зыкъларнен безетильген беяз явлыгъынен оларны енгиль-ден силип алды.

— Пек эски тюркюлердендир бу, Садри! О, атта уну-тылды да. Оны шимди бильген ве йырагъан адамлар сий-рек тапыла, — деп къошты. Сеси гъамлы эди.

*Олайды аман, олайды аман,
Тазе низам оо-лай-ды.
Эр кес севдигини,
Аа-лаай-ды.*

Иса агъада эр бир тюркю озюне хас аэнкнен, эзгинен, гъамнен йырлана эди. О, кимерде сесини котере, кимер ерлерде эшитилир-эшитильмез дереджеде алчалта эди. Бу эснада бутюн череси тариф этильмез бир корюниш ала эди. Онда насылдыр догъма артистлик истидаты бар эди.

Мен озюм де чалгъыджым. Тойларда кемане чалам, арада-сырада йырлагъан адетим де бар. Лякин Иса агъа киби чалып, йырлап оламайым. Ёкъ, ёоокъ, чалып оламайым, буны тилимни тишлеп айтам.

О адамнынъ яхшылыгъыны, усталыгъыны тарифлемек къолумдан кельмей. Мен оларнынъ юзюнде озюме энъ якъын, айрылмаз достларны таптым. Иса агъа йырлап битирген сонъ, къолумны къолуна алып:

— Мына сен, Садри, ярын ёлджусынъ. Озьбекистангъа къайтаджакъсынъ. Амма сен анда не къадар маддий джезттен яхшы яшасанъ да, эп бир мусафирсинъ. Ана юрт севгиси дайма озюне тарта. Догъган еринъ багъдад-тыр, дегенлер. Къырымны нутма! Эдждатларымызнынъ мукъаддес топрагъыдыр о. Гель, чекинме. Биз пенсияда олсакъ да, кундюзлери юкъламакъны адет этмегенмиз. Ёкъса о, омюр ичюн айырылгъан вакъытны хырсызламакъ олур эди. Санаторийге дегиль, махсус бизге гель! Яшамакъ ичюн гель. Къувсалар да гель! Къырымда къырымтатар сеси эксик олмасын! — деди. О буны къач керелер текрарлады.

Мен мытлакъа Къырымгъа кочип келеджегиме онъа къатты сёз бердим. Биз къолларымызны къавий сыкъып, корюшеджек олып айырылыштыкъ.

* * *

Арадан дёрт йыл кечти. Алуштагъа, санаторийге текрар ёлланма алдым. Мен Иса агъаны, онынъ незакетли рефикъасы Роза енгени коръмеге, оларнынъ юрек инълетиджи тюркюлерини динълемеге ашыкъа эдим.

Таныш эвге якъынлашкъанымнен, азбарда тельге асылгъан чамашырлардан анда февкюляде бир шей олып кечкенини деръал аныладым. Арабакъапы янында кенарла-

ры, копчеклери чамурнен былашкъан кызыл ренкте “Лада” машинасы тура эди. Бостанлыкъ ер де бам-башкы, перишан вазиятте эди. Бакъла, бибер ёлакълары ерине домузлар ичюн ашлав ерлешкен.

Мен сакътлыкънен, атта бираз да къоркъунен азбаргъа кирдим. Аякъларым къалтырадылар. Нарын, патлакъ козь сарышын къадын тикилип мангъа бакъса да, агъызыны ачмады. Мен Иса Эринчекнинъ айлесини сорадым. Сарышын къадын къалын, этли къолларыны кокреги устуне хачлаштырып къойды да:

— Иса эмдже былтыр кечинди, — деди сувукъ тавурнен. — Апайы эвни бизге сатып, озю Акъмесджитке, огълу янына кетти.

Бутюн тенимни сувукъ тер басты. Бу эвден бир якъкъа кетмек истемей эдим. Гуя анда эвелькиси киби сандыкъ достларым яшай ве токътамадан мени чагыра эдилер. Элсленип этрафыма бакъындым. Сарышын къадын, къолунда къопкъасы ашлавгъа сув тёке эди. Кейфим текмиль бозулды. Къадынгъа истер-истемез тешеккюр айтып, серсерий алда артыма айланып къайттым.

Иса агъанынъ эвине, онынъ юрген ерлерине сонъки кере бакътым. “Къырымда къырымтатар сеси эксик олмасын!” Бу сёзлер эр Алланынъ куню къулакъларымда нида киби чынълай эдилер. “Дост ичюн джефа чекип, тар дюньяда, агъыр, мешакъатлы куньлерде онгъа аркъа олмасам, халкъымнынъ азатлыкъ, сербестлик огърунда курушине къошулмасам, о яшайыш мангъа неге керек”, — дедим де, Иса агъанынъ акъыллы насиатыны ерине кетирмек ниетинен, миллий арекетимизге къошулдым. Энгъ къыйын заманда Къырымгъа кочип кельдим. Ерли акимет органлары ана-Ватанына къайткъан къырымтатарларны къаргъышнен, котекнен къаршылап алдылар. Сатын алгъан эвимден эки кере къувып чыкъардылар. Эллеримни артыма багълап, милиция идаресине алып бардылар. Къападылар. Дёгдюлер. Япмагъан ашалыкълары къалмады. Лякин даяндым, къоркъмадым, эм Къырымдан бир якъкъа кетмедим.

Шимди Къарасувбазарда, озь эвимде яшайым. Алуштагъа сыкъ-сыкъ барам. Иса агъанынъ къара мермер ташындан тикленген къабирини зиярет этем. Онгъа гуль-чемберлер къоям. О чечеклерни къырлардан, ем-ешил чайырлардан топлайым. “Яткъан ерингъе нур чыракълары янып турсын!” — дейим. Иса агъа санарсынъ къабиринден котерилип чыкъа да: “Садри, гельдинъми къар-

даш? Гель, гель, Къырымда къырымтатар сеси эхсик олмасын". — деп мени даима айдынлыккъа чагыра.

1993.

Акъмесджит.

АДЖДЖЫ СОГЪАН

• ИКЯЕ •

Иштен ёргъун алда кяйтып кельген Али Тохтар огълу агъыр-сабырнен, ашыкъмадан, фышнап, тюфюльдеп эль-бетини ювмагъа башлады. Гонъюльсиз, кейфи ёкъ эди. Сув тамчылары гурь къара къашларындан, этли янакларындан акъып, кольмегининъ ипрангъан якъасыны сылаттылар.

Эвде, аш софрасы башында, бала-чагъа топлангъан, ашамай-ичмей, бабанынъ кельмесини беклей эдилер. О исе бугунъ не ичюндир ашыкъмай, вакъытны соза бере эди. Эвде адет ойле, баба софра башына кечип отурмагъандже, емекке кимсе къашыкъ токъундырмай.

Ниает, баба оада пейда олды. О, озъ ерине кечип отурыкен, буюк огълу Иззетке иляве этерек:

— Мында экенсинъ де, хош кельдинъ! — деди сувукъ бир тавурнен.

Иззет индемени, ялынъыз къаарь-къасеветтен агъырлашкъан башыны саллап алды.

— Иззетнинъ башы белялы, — деди ана ах чекип, — къзагъа огърады. Учъ юз доллар джореме тёлейджек.

Баба пирнич шорбасына бир къач къашыкъ эхши къатыкъ ташларкен:

— О да насыл къза? — деп сорады.

— Сен урмасанъ, сени келип уралар, — деди Иззет иддетленип.

— Сонъ, джоремени тёлеп олдынъмы? — деп меракъланды баба.

Огълу де анасына, де бабасына козь ташлады. Сыкынтыдан олса керек, емекни истексиз ашады, бети къызарып, башыны ашагъы алды. Дудакъларыны зорнен къыбырдатакъ:

— Хайыр, тёлемедим, пара ёкъ. Къзагъа огърамаздан бир афта эвель, сонъки парама аккумулятор ве эки копчек алгъан эдим, — деди.

Баба дудагыны тишлеп, тюшюнджеге далды. Къашыгыны тарс этип софра узерине ташлады, юзбезнен дудактарыны, сигардан сарарган мыйыкларыны сильди. Этли бойнунда пейда олган аллылык къулакларына, сонъра бутюн бетине дагылды. О, озюнде бир раатсызлык, агъырлык дуракъ, азгана сескенди ве огълуна сынавджы бакъышнен бакъты.

— Энди не япаджакъ оласынь? — деди къолларыны тизлери узерине къойып.

— Эв ичюн алган участкамны сатаджакъ олам.

— Насыл участка о? — деп сорады баба ачувнен. Козълери алевлендилер. Огълу огюнде утангандай олып къызарчы исе де, кендисини сыкъмады. Отурышында кибарлык, худжурлык бар эди. Софра башында отургъан балалар да, емеклерини ашамай, къабагъа, къа агъалары Иззетке бакъты ве даванынъ ненен битеджегини беклеп, сыкъынты ичинде къалдылар. Олар бабанынъ къабалыгына шашкынлыкънен бакъсалар да, оны махкъом этмек ниетинде дегиль эдилер.

Иззетни кедер, къасевет басты. О, бабасынынъ саранлыгыны бильсе де, огълуна нисбетен джумертлиги тутар деп белледи ве мыскыл тарзында кулerek, башыны терсине саллады.

— Бильмеген адам киби сорайсынъыз, баба, — деди о. — Дёрт участка алмаган эдинъизми? Бири озюнъизге, къалганы манъа, Акимге ве Гульскомге алынган эди. Буны сиз къач керелер айткан эдинъиз. Шимди гизлейсинъиз. Ёкъса, ойле дегильми?

Иззет бабасына сынавджы бакъыш атты. Онынъ юзюнде асыл олган ачув аляметлерини эслеп раатсызланды.

— Мен сизлерге участка алмадым, — деп инатлыкъ этти баба.

— Алмаган олсанъыз, дёрт юз долларгъа кимнинъ участкасыны саттынъыз?

— Ким айта оны?

— Эр кес айта, баба.

— Бар, айткъанлардан исте. Мен санъа ич де борджлу дегилим. Беш бинъ карбованец алган эдим, оны мытлакъа къайтарып бериirim.

О, къатты арекетнен къыбырданаракъ, скемлени шатырдатты, нефес алмасы къыйынлашса керек, кольмегининъ якъасыны чезди, теренден ах чекти ве сусты. Оада кергин бир тынчлыкъ асыл олды. Эв бикеси Эминегуль

акъайынен не олып кечкенини анылап оламай, элемли, джан агъыртыджы давушнен:

— Коресинъ, о мушкюль вазияте къалды. Эки афта вакъыт бергенлер. Аджымайсынъмы огълунъны! — деди.

Али Тохтар огълу котеринкли давушнен:

— Сен, Эминегуль, отур! Бизим ишимизге къарыш-ма! — деп тенбиледи. О, тынчланып оламай, эп сёйленди. — Не, ана-бала мени тонъайджакъ олдынъызмы? Менде пара ёкъ, vessелям! Мен о участкаларны бедава алмадым. Къзакъ Василийнинъ алдына бельки беш кере баргъандырым. Паранынъ эписини онъа бердим. Баба-деделеримизден къалгъан топракъны бизге эки къат паалыгъа сата, гявурлар! — деп сомурданды.

Балалар шу арада софраны джыйыштырдылар. Эминегуль софра башындан кенаргъа чекилип, юрегине тесселилик бермек ниетинен орекеге япышты исе де, оны деръал четке котерип атты ве акъайына тикилип:

— Къызматабанлыкъ этме, тюшюнип бакъ, — деди. Сеси къалтырады.

Иззет кендисини тутамалды, бираз къызды. Ченгелери къыбырдады ве тишлерининъ бири-бирине урулып шыкъырдагъаны эшитильди.

— Сиз, баба, гунаны бойнунъызгъа аласынъыз. О, яхшы шей дегиль. Мен сизге пек ишана эдим. Амма янъылгъаным. Акимнинъ участкасыны да сатып, акъчасыны алгъанынъызны гизлейсинъыз.

— Токъта, шапырып-копюрме, сен бу ерге келип участка алгъан эдинъми? — Баба сагъ къолунен кескин арекет япып, шамарыны тизине урды. — Алмадынъ! Давагъа да акъкъынъ ёкъ!

— Эпимиз ичюн сиз алдынъыз, баба. “Сиз кельменъыз де, мен алырым”, деген сиз дегиль эдинъизми?

Али Тохтар огълуны гъазап дуйгъусы сарып алды. О, бир ерде тегин отуруп оламай, джебени къарыштыра берди. Акъибети кисесини чыкъарып, оны девамлы суретте авучы ичинде айландырды, козьлерине якъын кетирип бакъты ве маса узерине котерип атаркен:

— Ма, алынъыз, дертленинъиз! — деди къарыкъ сес иле. — Манъа сизинъ бир капигинъиз биле керек дегиль.

Иззет бабасыны аджыгъандай олды, лякин онынъ саранлыгъыны, атта ачкозьлюгини корьген сонъ, кейфи бозулып, зорнен олса да, мыскъылнен кульмеге башлады. Бу кулькюни баба ашшалав, мыскъыллав киби къабул этти.

— Мен, баба, — деди о джиддий тавурнен, — шахсен сизинь акъчанъызны талап этмейим. Озь пайымны талап этем. Не, бунъа акъкъым ёкъмы?

Ана текрар орекесине япышты ве акъайына козь ташлап:

— Саранлыкъ этме, бер! Бизде акъча о къадарлыкъ бар. Иззетни бизден башкъа белядан къуртараджакъ кимсе ёкъ! — деди.

Али Тохтар огълу апайындан бу сёзлерни ич де беклемегенинден, индже, узун бойнуны даа зияде созды ве ода ичинде афакъанлы алда доланаракъ:

— Сиз менден не истейсинъиз? — деди умятсизленип. — Меним ал-эвалымдан аныламайсынъыз. Бир тюрюлю участканен алып береджегим ёкъ. Аныладынъызмы!

Огълу энди даянып оламады. О да баба киби кызма-табан, мезъепи серт адам эди. Отургъан еринден атылып тураракъ, асабий алда ода ичинде артына огъуне юргеге башлады. Баба башыны исрар иле саллады ве огълундан эвель давранып:

— Сен менден пара къопармакъ макъсадынен, — деди о козьлерини ашагъы эндирип, — аселет къазаны маначыкъ эткенсинъ.

— Улан, сенинъ сёйлегенинъ недир о! Акъсыз ерде огълунъа къусур тапасынъ. Адджы согъансынъ, сен. Бизим козьашларымызны акъызмасанъ ашынмайсынъ.

Ана керчектен де кыызгъан, афакъанлангъан эди. Акъайына серт, ачувлы бир бакъыш атты.

— Сен отур, къарышма бу ише!

Иззет ода бою доланмакътан ёрулгъан адам киби сет устюне кечип отурды. Къолларыны бири-бирине окъалап, теренден нефес алыркен, ынджынувдан ичи-багъры янгъандай олды. Козълери огъунде олып кечкен мудиш къаза джанланды.

Ёллар бузлагъан, джам киби ялтырай, тайгъакъ эди. Булутлар арасындан джылп-джылп этип бакъкъан акъчиль кунеш аслы кыыздырмай. Иззет машинасыны яваш ве мукъайтлыкънен айдады. Озюни огде кеткен машиналардан олдыкъча узакъ тутмагъа тырышты. Ёкъушлы ёлны кечип, ашагъы эне башлады. Машинаны идаре этмек эп кыйынлашты. Кимер энишли-ёкъушлы ерлерде чаналатув биле ярдым этмеди, машина яралы арслан киби зорнен олса да, скойрекленди ве де бир тарафкъа, де дигер тарафкъа янтайды.

Иззетнинъ бутюн назар-дикъкъаты, отъкюр къара

козылери эп огге, машиналаргъа догърултылгъан эди. Машиналар бирден токътап къалдылар. “Ахх, бу токътап олмагъан олсайды, не къадар яхшы оладжакъ эди, деп фысылдады Иззет, энди копчеклер бир ерде айлана берирлер, сонъра, бар да оны еринден кочюр”.

Бу арада машиналарнынъ кескин дудюги янъгырады, онъа жыйкъылдылар, адамларнынъ базан кескин, базан теляшлы давушлары къошулды. Иззет манълайыны дюменге тиреп, эки къолунен онъа япышты. Базы сабырсыз айдавджылар машиналарындан чыккып, огге, арткъа къарамагъа башладылар. Мавы ренкте “Лада” машинасы келип, Иззетнинъ сол тарафындан токътады. Машиналар силькинди, къыбырдады ве яваштан ерлеринден кочтилер. Иззетнинъ машинасы бир къач дакъкъа еринде турса да, бирден къашкъыр киби огге фырланды. Фырланды дегендже машинанынъ арды тайып бурулды, силькинди, къатты бир жыйкъылды, сагъыр гудюрди къопты. Сёгюшлер, къаба давушлар эшитильди. Кимдир бириси башыны кабинанынъ джамына тиреди ве:

— Козылеринъ къайда эди, эшек огъу! — деп джекирди. Этрафта адамлар пейда олып, машинаны сарып алдылар.

Иззетке кабинадан тышкъа чыкъмакътан, не олып кечкенини озъ козылеринен корип къани олмакътан башкъа чаре къалмагъан эди. Козылерине эвеля капоты ялпашкъан, огдеки къапысы къыйышкъан машина илишти.

— Энъкъастан япылгъан шей ёкъ мында, — деди узун бойлу къырджыман йигит.

— Сен бираз янълыштынъ, достум, бурулмакъ дегиль, арткъа бермек керек эдинъ, — деди токъ бетли, шишман къурсакъ адам, — эр алда, беш юз долларлыкъ иши бар.

— Хайыр, беш юз чокътыр, Учъ юз доллар, бу, энъ догъру джореме ола билир.

Баягъы давашлаты, эр шей эсаплап ресмийлештирильди ве ниаат учъ юз долларгъа разылашып дагъылдылар.

Янаша одадан ананынъ давушы эшитильди.

— Иззет, тёшегинъ къоюлгъан, кир ят, огълум!

Ананынъ сёзлери Иззетни къайгъылы тюшюнджелерден, къасеветтен къуртарды. Тёшекке урбаларыны чыкъармадан созулды. Козылерине юкъу кирмей эди. Юрегини агъырлыкъ, сыкъынты басты. Сыкъ-сыкъ нефес алмагъа

башлады. Гуя оны оладаки, ава сыкъа, богъа эди. Яваштан, сесини чыкъармай сёйленип алды.

“Акимге барсам ред этмез берир, лякин, билем, онда акъча ёктыр. Кечкен афта эки тонна цемент алгъан эди. Ёкъса, Сеиф эмджеме барсаммы? Онда, шубесиз, бардыр. Догърусы, сорамагъа чекинем. Билем, бабама ачувланаджакъ, оны саранлыкъта къабаатлайджакъ. Баджанагъыма барып ялварсам не олур экен? Хайыр, керекмей. О, апайындан къоркъа, ишандырып оламаз. Сафие енгем исе инфаркткъа огърар!”

Иззетни эзиетлер, азаплар къыйнай эди. “Телевизорны, чамашыр машинасыны, магнитофонны сатарым, джемаат огюнде айыплы олмам”, — деп фысылдады ве тынчлангъан киби олды.

Саба эрте уянды. Ана да, баба да энди аякъта эдилер. Ана къаймакылы къаве кетирди.

— Энди кимге, къайда бараджакъ оласынь? — деди ана.

— Бир якъкъа бармайджагъым.

О, анагъа къаве ичюн эвалла айтып, оладан аяткъа чыкты. Баба къаба бир давушнен:

— Акъчалар анда, софадаки миндер тюбюнде! — деди.

Огълу бабасынынъ айткъанларыны эшитмегендай олып, мердивенге таба адымлады.

— Сагълыкънен къалынъыз! — деди де, азбарны кечип, сокъакъкъа чыкты. Артына биле айланып бакъмады.

*Акъмесджит.
1997 с.*

Тенкъиднинъ мешъалини якъмакъ дегиль,
ярыкъландырмакъ керек.

Ш. Фавор.

Тенкъидчилер чобан копеклерине такълид этмелилер: олар етекчилик этелер, токътаталар, афыралар, амма ич бир заман тишлемезлер.

П. Буаст.

ЭЛЬМАЗНЫНЪ ХАТЫРА ДЕФТЕРИНДЕН...

● КУЧЮК ИКЯЕЛЕР ●

БИРИНДЖИ ИКЯЕ

Эльмаз мектептен къайткъанда, сыныфдашларынынъ бир мышычыкъ пешинден къувалашып кеткенлерини коръди. Мышычыкъкъа аджынды. Хаялсырап, бу мышычыкъ онынъки олгъаныны арызлады. Янынъдан чапып кететкъан Асанны токътатып:

— Асан, не олды я, мышычыкънынъ артындан къувайсынынъыз? — деп сорады Эльмаз.

— Не оладжакъ, хыярбаш Саре тизенинъ чипчелерине окъталгъан экен.

— Я бу мышычыкъ кимнинъ мышычыгъы олгъаныны бильмейсинъми? — дие Эльмаз мераметли назары иле Асаннынъ козылерине тикильди.

Эльмазнынъ мышычыкъ алына аджынгъаныны дуйгъан Асан шу арада:

— Гъалиба, быралкъы мышычыкъ олса керек? — деп къызчыкъны къуwandырды.

Шу арада оларнынъ янынъда Арсен, Сервер, титисленип элинде мышычыкъны туткъан дабла бет Диявер апансыздан пейда олдылар.

Эльмазгъа кыя-кыя бакъып:

— Айттым да, мышычыкъны тутарым деп, ана, тутым, — макътанды Диявер.

Ничюндир шу аныде Диявернинъ элинде пысып яткъан мышыкъ джангъа кирди. Мыявлап, Диявернинъ эллерини тырнай башлады. Диявер исе устюндеки быджагъынынъ бир четинен мышычыкъны тыршавлап башлады.

— Тырнайджакъсынъмы, тырнайджакъсынъмы, мына санъа, мына санъа, — ачувланып, джекирикледди Диявер. — Сени Саре тизеге теслим этеджегим. Санъа бир иш кессин. Экинджи сефер чипче хырсыламакънынъ не олгъаныны яхшы билирсинъ.

Эльмазнынъ чырайы ап-акъ кесильди. Амма агъызындан бир сёз чыкъмады.

Эльмазнынъ алыны да корьмеге етиштирген дабла бет Дилявер, мышычыкънен огърашкъан арада биле, ялтакъланып:

— Эльмаз!.. Айтчы, бельки... бу мышычыкъны с-а-нъ-а бе-рирмиз? — деп “санъа” сёзюни созъалады.

Бунъа къувангъан Эльмаз:

— Эльбет, манъа беринъиз, даа кимге береджексинъиз! — эллерини Дилявер тарафкъа узатты.

Дилявер де санки бир джесаретлик япкъан киби, мышычыкъны быджагъы такъымынен Эльмазнынъ элине туттырды да:

— Сен оны алмазсынъ?! — деп ташлады.

— Я ничюн алмайджакъ экеним? — тааджипленди Эльмаз.

Арсен, Сервер, Асан бири-бирлерине бакътылар. Сонъра Эльмазнынъ элиндеки быджакънынъ арасындан башыны чыкъармагъа тырышкъан мышычыкъкъа назар ташладылар.

— Чюнки онынъ башында, балабан яра бар, корьмейсинъми. — Дилявер мышычыкънынъ башына косъ-тергич пармагъыны догърултты.

Яраны корьген Эльмаз:

— Яра олса не олгъан? Биз оны къартанамнен тедавийлермиз, — мышычыкъны назик-назик сыйпады. — Даа демлери юречигинъ кокюс къафесинден чыкъаджакъ киби ура эди. Шимди меним сыйпамамдан байыласынъ, э, ярамазчыкъ! — охшады элинде, гуя къундакъта яткъан мышычыкъны Эльмаз. — Мен сени урмам. Менден ич де къоркъма, деми?

Къызычыкънынъ ве мышычыкънынъ арасындаки мунасебетлерини корьген огъланчыкълар утансырап, франк олып, козьден гъайып олып кеттилер. Эльмаз мышычыкънен ялынъыз бир озю къалды. Скемле устюне быракъкъан чантасыны алып, мышычыкънен эвине къайтты.

Эльмазнынъ элинде мышычыкъны корьген къартанасы онъа лям-мим демеди. Аксине, мышычыкънынъ башындаки яраны корип, ичери одагъа кирип кетти. Бираздан элинде стрептоцид ве вазелин иле пейда олды.

Эльмаз мышычыкъны быджакъ ичинден азат эткен эди. Къартанасы да апны кягъыт устюнде эзип, вазелиннен къарыштырды. Мышычыкънынъ башына якъты.

— Эльмаз, бар энди кызым, эллеринъни юв да, анавы мезечикке сорпа къойып, отъмек уфат. Мышычыкъ ач олгъандыр. Ашагъан сонъ, о ич бир якъкъа кетмез, бизимки олур да къалыр, — деди Медине къартана.

Медине къартана торунындан “Бу мышычыкъны къайдан алдынь, я? Бу кимнинъ быджагъы?” деп биле сорамады. Эр бир шейни озю анылады. Чюнки Эльмазнынъ екяне арзусыны о чокътан биле эди. Торуну озю арзусына наиль олгъанына шимди юреги шад эди.

ЭКИНДЖИ ИКЯЕ

Эльмазнынъ къуванчы артты. Оларнынъ эвинде о арзулагъан мышычыкъ яшай башлады. Мышычыкъ кунълер сайын денъишти. Башындаки беш капикни анъдыргъан ярасы да савушты. Амма яра олгъан ерде тюк чыкъмады. О ерде безъ тамгъа асыл олды. Шу тамгъачыкънынъ асыл олмасы, онынъ ады Тамгъачыкъ деп чагъырылмасына себеп олды. Мышычыкънынъ адыны да Медине къартана къойды. Мышычыкъ да озъ адыны бегенсе керек. Медине къартана: “Тамгъачыкъ! Тамгъачыкъ! Пс-с, пс-с, пс-с! Кель, ашамагъа, — деп чагъыргъанда, къайдандыр пейда олып, чаначыгъындан ачкозълук иле ашамагъа башлай эди.

Акъикъатен де, Тамгъачыкъ бизим ахырымызда буюк бир тамгъа олды. Къартанам да оны севди. Чюнки о ахырдаки сычанларны авлап тутмагъа пек уста эди. Эвимизде Тамгъачыкъ пейда олгъанынен, ахырдаки сычанларнынъ къокъусы да эксильди. Тамгъачыкънынъ ахырда каморозланып юрьгенини коръсе эдинъиз! Санки дерсинъ, бу ахыр буюк бир сарай да, ве Тамгъачыкъ да бу сарайда мышычыкъ дегиль де, йыртыджы бир арслан.

Гедже къаранлыгъы чектюми, бабам хастаханеге не-вбетчиликке ашыкъкъаны киби, Тамгъачыкъ да ахыргъа сычан тутмагъа ашыкъа эди.

Сычан тутмакъ онынъ бирден бир, сеvimли иши олып къалды. Сычанны тута. Онынъ иле ойнай-ойнай. Сычанчыкънынъ такъаты къалмагъан арада, ашамагъа башлай. Чокъ сычан туткъан вакъытлары исе, оларнен ойнап-ойнап, богъа. Сонъ ахырнынъ бир четине бирер-бирер тизиштире. Арада-сырада копегимиз Аскернен де пайлаша. Амма Аскер сычан ашамай. Аскернинъ бойле якъканы, сыйланувдан ред эткени, Тамгъачыкънынъ акъылы-

на биле ятмай. Насыл ола да олар бир чанакътан ашагъанда, бир копек эвчигинде башкъа-баш къойып яткъанда, бири-бирине дост олалар. Амма Тамгъачыкъ Аскерни достане суретте сычаннен сыйлагъанда, достлукъ алякъалары бозула. Тамгъачыкъ Аскернинъ бойле табиатыны ич де бегенмей.

Куньлернинъ биринде Тамгъачыкънынъ башына бир мусибет тюштю.

Къартанам:

—Бу ярамаз мышыкъны джоймакъ керек! — деди. — Бакъ, сен онъа, манъа ахырдан эвге сычан ташып башлагъан. Бу даа насыл бир марифет. Мышыкъ эвдеки сычанны ёкъ этмек ичюн тутулса, бизлер исе оны ахырдан эвге сычан ташыгъаны ичюн тутаджакъ экенмиз де, — деп къартанамнынъ сандыракълагъаныны корьген олсанъыз, сизлер де меним киби, Тамгъачыкъны къуртармакъ ичюн, шашмалап, сандыкъкъа сакълар эдинъиз.

Сандыкъ исе къартанамнынъ одасында озъ омюрини девам этмекте. Онынъ ичине мен киби къызчыкънынъ экиси сыгъа биле. Асылында, сизлерге сыр этип айтайым, бу сандыкъ къартанамнынъ келинлик сандыгъы экен. Къартанам нишанланаджакъта, онынъ бабасы дерья-денъиз кечип, Тюркиеден кетирген. Къартанамнынъ айткъанына коре, онынъ келинлик джиезлери сандыкъны толдуруп ташкъан. Къалгъан джиезлери исе богъчаларгъа ерлештирилген.

Бу муджизели сандыкънынъ башына къартанам ве къартбабамнынъ башына кельгени киби, нелер тек кельмеген. О да, къартанам ве къартбабам киби Къырымдан къувулгъан заман, насылдыр бир тылсымнен эшелон ичине тюшкен. Оларнынъ къарныны тойдургъан. Сандыкъ насыл ола да, инсаннынъ къарныны тойдура, аджеба, деп ойлана эдим мен эвеллери. Лякин бу сёзнинъ манасыны мен тек сонъки вакъытлары анылай башладым. Сизлер аныламасанъыз, мен анылатмагъа тырышып бакъайым. Къартанамнынъ фикириндже, сандыкъ да джанлы бир шей экен. Инсаннынъ акъылы, фикери — буюк бир зенгинлик сайылса, сандыкъ ичиндеки мал, яни джиезлер ачлыкъ вакъыты-къыймети олмагъан бир зенгинлик сайылгъан. Дюльбер, алтын йипишли къушагъыны къартанам бир тилим отьмекке денъишип, кадячыкъларынынъ джаныны къуртаргъан.

Дейджегим, анавы сандыкъ устюнде бабам къалачланып юкълагъан. Сандыкънынъ ичиндеки зенгинлик исе

кеткен сайын эксиле берген. Тек келинлик антерини кьартанам ич бир шейге денъишмеген. Яз кунълерининъ биринде биз даа Озбекистанда яшагъанда, кьартанам сандыгъындан бу сарарып кьалгъан антерини чыкъарып агълагъаныны корьген эдим. Бу антер онъа пек кыйметли бир тюз олгъаныны о вакъыт анълагъан эдим.

Мен Тамгъачыкьны ана шу кьартанамнынъ антери сакрыл тургъан сандыкькьа сакъладым. Онъа отьмек кесечиклери быракътым. Уйледе мектептен кьайткъанда, ашханеде кьартанамнынъ ачувлы-ачувлы шаматалы сеси эшитилъмекте эди.

Тар сокъачыкь бойлап аяткьа киреджекте, шу ерде сагъ тарафта, тельде кьартанамнынъ ювулып асылгъан келинлик антерине козюм тюштю. Шаматанынъ асылыны шу анъ анъладым. Шашмаладым. Не япмагъа бильмедим. Артыма къайтып, тышаргъа чыкьып кетейимми, я да дос-догъру ашханеге кирип, кьартанама эр бир вакъианы бирер-бирер тизиштирейимми деп тюшюнген арада, кьартанам:

— Эльмаз, кызым, кельдинъми? Эвге ничюн кирмейсинъ? — деп сорады.

— Шимди киреджегим, кьартана! Аякькьапларымны сюртем, — дедим мен аджелеликнен.

— Пек гузель, кызым, тамам вакъытында етип кельдинъ. Къазанны даа янъычыкь атештен кьуртардым. Сарма пиширдим, кызым, — дегендже мен эллеримни ювып, устю-башымны денъиштирип, ашханеге кирдим.

— Кьартана, насылсынъыз, кейфлеринъиз бир джорукъмы? — деп элини оптым.

— Кейфим пек гузель эди, кызым. Лякин одама кирип, кесек шекер алып чыкъайым деген арада, сандыкьта бир шей кьармалангъан киби дукулды. Отюм патлайызды, кьозум. О къадар яш яшап, бу кунъге къадар бойле шейге даа огърамагъан эдим. Купе-кунъдюз сандыкьта бир шей кьармалана, анълайсынъмы? Я барды да, бу вазият гедже олгъан олса, меним алым не олур, эди, бебегим? Кене де Аллахыма бинъ къат шукюрлер олсун, бу хайырсыз белядан кьорчалагъан экен, мегер.

Мен кьартанамнынъ не айтаджагъыны та къапыдан киргенде бильгеним ичюн онынъ икьясини динълемей эдим.

Меним къасеветим бу олгъан адиседе мышыкь дегиль де, мен къабаатлы олгъанымны бильдирмектен багълы

эди. Меним тюшюнджеге далгъанымны абайлагъан къартанам, икяесини бирден токътатып:

— Эльмаз, я балам, сен мени динълемейсинъми шу? — деп сорады.

— Ничюн динълемейим, динълейим, къартанам. Сиз сандыкъны ачкъанда, ичинден мышычыкъ атылып чыкъкъаныны айтаджагъынъызны да билем.

— Демесе, балам!

— Мен анда онынъ насыл пейда олгъаныны да пек яхшы билем!

— Вай, танърым, къайдан билесинъ? — шашмалап сорады къартанам оглюгини сыйпап.

— Қъайдан оладжакъ? ... Бу сандыкъкъа оны мен сакъладым. Сиз оны Сакине битайгъа береджек олдынъыз да... — токъталдым мен фикиримни битирмейип. Ичимде нефес етишмеди, къызардым, бозардым. Қъартанамнынъ агъызына бакъып къалдым.

— Вай, джинабетчик, бутюн къабаат сенде экенде... Эвельден эр бир шейни анылатмайсынъмы. Мышыкъны сандыкъ ичине сакълап, меним келинлик антеримни пусюрлетмек лязим эдими? Сен бундан къоркъмадынъмы? — деди къартанам джиддий тавурнен ве оглюгининъ этеклерини бир даа сыйпап алды.

— Джаным, къартана, мени афу этинъиз! Ойле олур деп ич де акъылыма кельмеди... Мышыкъны Сакине битагъа берменъиз, деми... — шыншыкылап агълай башладым мен. Қъартанамны аджындырмакъ истедим. Чюнки о меним агълагъанымны севмей тургъан. Бу сефер де о:

— Яхшы, яхшы, токътат кеманенъни, соза берме. Ягъмурны да ягъдырма. Тёккен козьяшларынъа языкълар олсун! Кель, энъ гузели сеннен экимиз бир келишип алайыкъ. Истеклеринъ олса, сакъынмай, манъа айт. Сонъ экимиз бир чаре булармыз. Бир сёзге келирмиз. О вакъыт, иншалла, бутюн туткъан ишлеримиз онъ келир, анъладынъмы, къозучыгъым?! — деп сим-сия дамарлары бортькен къалтыравукъ эллеринен башымны сыйпаламагъа башлады. Санки дерсинъ онынъ келинлик антерине бир шей олмады. Санки сандыкъ ичине мышычыкъ сакъланылмады. Софра башына шень-шерамет отурып, экимиз къокъулы къапуста сармасыны къаймакылап ашай башладыкъ.

Бойле этип, мен Тамгъачыкъны арамызда оладжакъ дешетли айырылышувдан къуртардым.

УЧЮНДЖИ ИКЯЕ

Къырымгъа контейнер ёлладыкъ. Эвимизни саттыкъ. Лякин билет меселеси чареленмеси ичюн, бир афта девамында анда яшадыкъ. Тёшек, ёрганны Къырымгъа кочип оламагъан эмджебабамлардан алдыкъ. Эвлеримиз бомбош. Лаф этсенъ, сесинъ янгъырап чыкъа. Шу вакъыт Тамгъачыкъкъа буюк мейданлыкъ олды. Экимиз ойнашамыз, чапкъалаймыз. Макъара йипнинъ уджуна кягъыт бургъучлап багълайым. Оны чеккелеген сайын Тамгъачыкъ тутаджакъ ола. Сонъра, йипни юкъары, боюм къадар тёпеге котерем. О исе кене де оны тутаджакъ олып, авелеп юкъары секириклей. Буюк бир зевкънен юксекликке котериле. Атылгъан сайын, дюльбер ве енгиль фырланып ерине къайта. Сонъ кене де мен бургъучлангъан кягъытны юксекке котергенимни беклей.

Кунылернинъ биринде бабам кассадан билет кетиргенини айтты.

— Баба, билет эр кимге алындымы, — сорадым мен.

— Эльбет, къызым! — Къуванчле джевапланды бабам.

— Манъа-да-мы? — башымны ашагъы асып, санки бир къабаат ишлеген киби сорадым мен. Бир къач сание сустым, сонъ — я меним паспортым олмаса, насыл эте де манъа билет берелер? — дедим мен козылеримни фырлатып.

— Паспортынъ олмаса, догъулгъанынъ акъкъында шеадетнамень бар, къызым. Кассир бу шеадетнамеге бакъып, сенинъ билетинъни яры фиаткъа берди, — анълатты бабам.

— Бареме, меңим шеадетнамен олмагъайды... — токъталдым мен.

Янымызда отургъан къартанам кене де бир меселе пейда олаяткъаныны анълап, лафымызгъа къошулды. Бабам тарафкъа бакъып кулюмсиреди:

— Ризван, огълум! Демек, ишинъ даа билет алувнен битмеди. Санъа Тамгъачыкъны насыл этип Къырымгъа алып кетмек меселесини де чезмек керек оладжакъ, гъалиба?! Ёкъса, сен Тамгъачыкъны торуным насыл севгенини бильмейсинъми?

Бабам бир сёз къаткъандже, къартбабам:

— Бутюн ишни Ризвангъа юклегенинъиз етер артыкъ. Тамгъачыкънынъ меселесини озюм бакъарым, — деди.

Мен къуванчымдан къартбабамнынъ къучагъына на-

сыл барып ерлешкенимни сезмедим. Оны кѣучакѣлап, тѣклѣ юзюни опе башлады. Сонѣра козылеримни козылерине тикип:

— Кѣартбаба, онѣа билетни не вакѣыт барып аладжакѣсынѣыз? Тамѣгачыкѣ да анда олмакѣ керек олса, озюм алып барырым, — кѣоштым мен, кѣартбабамнынѣ мышыкѣны элинде тутмаѣга севмегенини билип.

— Ёкѣ, шу, кѣызым, Тамѣгаѣга билет дегиль де, дюльбер сепетчик керек, — деди анѣлатиджы тавурнен кѣартбабам. — Барсын о, биз Кѣырымѣга етип кельгендже сепетте отурсын! Ах, меним лафазан, джанаджыр дюнѣяларѣга бергисиз торунчыѣгым! — кене де башымны сѣйпады.

Шу куню уйле маалинде кѣартбабам кѣайдадыр кетти. Кунеш батыѣга кѣонаяткѣанда, сыртында бир сыкѣым чубукѣларнен эвге кѣайтты. Онынѣ бар гонѣюльнен йырлагѣан “Бу дюнѣяда учѣ неснеден кѣоркѣарым. Бир асретлик. Бир ёкѣсузлыкѣ. Бир олюм” йыры азбар ичинде янѣгѣырады.

— Ана, кѣартбабанѣ да тамам аш ашайджакѣ маальде етишип кельди, — чапып чыкѣты ашханеден кѣартанам. — Вай, джаным, кѣайда кѣалдынѣыз я? Беклете-беклете шашырттынѣыз да. Хайырмы?

— Хайырдыр, Медине. Индже тал пытачыкѣларыны кѣыдырып юрьдим. Тапкѣаным морт олѣгѣаны ичюн, койнинѣ о бир четине барып чыкѣтым. Я, кѣавенѣ кѣайда акѣыз, — деп шакѣалашты.

— Кѣаве де, аш да — джумлеси ап-азыр. Санки меним кѣазаным эр вакѣыт кѣайнап турѣгѣаныны бильмейсинѣиз? — ашханеге кирип кетти.

Бираздан кѣартбабам эллерини ювѣган сонѣ, мен, анам, бабам, кѣартанам ве шакѣаджы кѣартбабам — эпимиз кѣырмызы етип кѣызартылѣган чибереклерни буюк иштиа иле бом-бош эвимизнинѣ ортасында ерге отурып ашадыкѣ.

Кѣартбабам акѣшам электрик лампа ярыѣгы астында отурып сув тѣйнагѣы четинден кетирген тал пытачыкѣларыны кѣабугѣындан айыра башлады. Устылери йылтырады. Бойле чубучыкѣлар бир топ олѣган сонѣ, о, белли бир узунлыкѣта кѣалын чубукѣларны кести. Учѣ чубукѣ алып ортасыны ярды. Оларнынѣ ортасыны элиндеки чакѣысынен керип, учѣ дане кесильмеген чубукѣны ерлештирди. Сонѣра араларыны кере-кере индже майышкѣан чубукѣларнен кенарларыны оре башлады. Бу — сепетнинѣ

түбю олды. Бир саатке бармай, сепет озыр олды. Къартанам исе ястычыкъ япып сепет ичине ерлештирди.

Саба исе эрте туруп, къолум-къомшунен сагълыкълашып, ёлгъа чыкътыкъ. Эр кеснинъ элинде джемидан, менимкинде исе, къартбаам орьген сепет ичинде шаталакъ Тамгъа ята. Юрегимде олгъан къуванчым ичиме сыгъмай. Чюнки биз деделер юрту, тувгъан Ватанымыз Кырымгъа къайтамыз. Чюнки меним янымда анам, бабам къартанам, къартбаам бар. Чюнки меним элимде, къартбаам орьген сепетчикте Тамгъачыкъ хурулдап юкълай. Тамгъачыкъ да сепет меним къолумда олгъаныны бильгени ичюн тынч. Мен де тынч. О да меним киби бабадеделер журтуны коръмек истей. Онынъ бурнуна бу къокъу сандыкъта къапавлы олгъанда кирсе керек? Манъа исе бу дуйгъу несиллер къанындан къуюлгъан экен. Къартанам ойле дей.

Мен ёлумны девам этем ве бу акъта тюшюнем. Учакъта да бу акъта тюшюнем. Къайдандыр бурнума денъиз къокъусы кире. Дуйгъуларым хаялларымны тепретсе керек? Хаялларым къанат кере, кучъ-къувет ала. Мен бир даа балалыгъыма къайтам. Андаки гузель тылсымлы хатырлавлар иле кене де акъикъаткъа дёнем. Эндиден сонъ биз озъ топрагъымзда яшайджакъмыз. Истеклерим ве арзуларым буюк. Корьген-бильгенлеримни, хаяллар ве дуйгъуларымны кягъыт узерине эндирикмек ниетим бар. Макъсадыма иришмек ичюн тувгъан тильни темеллейин огренмек керегим. Хаяллар... Арзулар... Истеклер...

ДЁРТЮНДЖИ ИКЪЕ

Бабам эв къурмакъ ичюн участка сатын алды. Озюмизнинъ койдешимизден. Чюнки койдешимизнинъ эв къурмагъа чареси де, парасы да къалмагъан экен. Апайы хаста, озю хаста. Кимнинъдир дым, серс времянкасында яшайлар. Бири-бири артындан тары киби сепильген дёрт чыр-чыплакъ балалары бар деп агълана къартанам. Озбекистанда яшагъанда, эки къатлы эвлери бар экен. Оны сатып, Кырымда бир джарты эв алмагъа чарелери биле етмеген. Участка алгъанлар. Паралары сув киби акъып биткен. Кирагъа эв тутып, базарда алыш-веришлик япып, кечинмеге башлагъанлар... Биз де кирагъа эв тутып, бабамнынъ тапкъан-туткъанынен яваш-яваш эв къурмакътамыз. Бизим вазиетимиз оларнынъкине нисбетен, пек гузель экен. Кеченлерде оларнынъ менимле яшлы кызы

Гульзар бизге келип кетти. Бизим яшайышымызга сукланганыны о Тамгачык аккында бильдирген сёзлеринде аңлады.

— Тамганыз пек гузель ерлешкен, — деди Гульзар мышыкканын хурулдап, обогреватель янында ятканыны корип. — Биз Кырымга кельгенден берли, аля даа кемиклеримизни кыздырып оламаймыз.

Софра донатып, ярым чёмюч шорбаны Тамгачыкканын мезечигине кыояджакта да:

— Ана санъа, бу да не япканынъ. Айванга озь кызанынъыздан аш кыйып берирсинъми? Бу гуняхтыр. Онъа савут-саба ювулган сонъ сувуна, кыаткан-кыуткан отьмеклерни бастырып бермейсинъми.

— Берсем, не олган? — дедим мен, ич бир шейге ачувланмайып.

— Не олган экен дегиль де, не оладжак деп сорарсынъ даа? — Гульзар тегерек патлак козылерини даа бетер тегереклендирип, — аңлайсынъмы? Бу эписи -сиз шеэрде яшаганынъызнынъ акыбети. Озь кызанынъдан айванга аш берсенъ, кыисметинъ эксиле экен.

Бизге келип кеткен Гульзарнынъ шу кунко гонъюли пек раатсыз эди. Амма ваннага кирип, бираз ювунып чыккан сонъ, язылды. Халк йырларыны соза башлады...

— Энди яшамага мумкюн, деди о. — Бойле яшайышлар душманыма да насип этмесин, — деп ташлады.

— Гульзар, ничюн душманыма деп айтасынъ, я? — деп сорадым мен.

— Дюнъяда душманынъны да севе бильсенъ, о вакыт патлап ольмезсинъ, — деди Гульзар кыартанасынынъ айткан сёзлерини текрарлап.

Саба эрте Гульзарны озгарып, мектепке кетеджек арада, кучьюль ель котерильди. Артымдан кяпы шарт ортыюльди. Джебимде эр вакыт булунган анахтар, ичери де кялды. Бойле этип, биз Тамганен берабер тышарыда, кяпы артында кялдык. Мектеп вакыты кельгенде, Тамганы алып, мектепке кеттим.

Биринджи дерс кырымтатар эдебияты дерси эди. Сыныфка киргенимнен, бутюн талелелер манъа кулип бактылар.

Биринджи раледе отурган Бари:

— Эльмаз, не ёлунъны шашырдынъмы, ёкса? Я да мектеп форманы, устунъден ёлда чыккарып алдылармы? — деп кыашанды.

— Ёкъ, къапымыз орътюльди. Анахтар да эв ичинде къалды. Дерстен къалмайым деп, мектепке бойле алда кельдим, — дедим мен онъа онынъ къашангъанына эми-ет бермейип.

Шу арада сыныфкъа Назмие келип кирди. О пек, айнеджи, тили бибер бир къыз олгъаны ичюн, оны сыныфта кимсе севмей эди.

— Я къолунъдаки мышыгъынъны, дефтер ве китап ерине кетирдинъми? — деп кульди устюмден.

— Я мышычыкъ да мен киби тышарыда къалды. Оны насыл быракъып келейим. Джоюлыр деп къоркътым, — онынъ кескин сёзлерине къулакъ асмай джевапландым мен.

— Эльмазгъа не къашана бересинъиз, я? — деп лакъырдыгъа кичкене Эсма къарышты. — Кель, Эльмаз менен отур. Мышыкъны да чантама къоярмыз, оджапчемизге бильдирмемиз.

Дерске зиль чалынды. Наджие оджапче дерске кирди.

— Селям алейкум, балалар! — селямлашты о.

— Алейкум селям! — деп къаршылады талебелер.

Эр кес отургъан сонъ, оджамыз эвге берильген вазифени сорады. Мени бойле антерде дерске кельгенимни корип, яваштан эгилип:

— Санъа не олды? Не ичюн бойле урбада дерске кельдинъ? — незакетле сорады.

Янымда отургъан кичкене Эсмачыкъ атиклик этип, эр бир шейни тетиматынен анылатты.

Сыныфта шамата къопты. Эр кеснинъ дикъкъаты бизим раледе эди. Шу арада чантада отургъан Тамгъа безип, тахта тарафкъа сыптырылып къачты. Мен аман онынъ артындан етип, оны къучагъыма алдым.

Оджапче сыныфны тынчландырмакъта эди. Мен исе яваштан ралеме келип ерлештим.

Наджие оджапче элине бор алып, тахтада букъ арифлер иле “Къызчыкъ ве мышычыкъ” ашагъыда исе “Беян” деп язды. Сонъра сыныфнынъ ортасына чыкъып, беянны озю уйдура башлады. Оны дикъкъатнен динълеген талебелер, бу вакъиа меним иле олып кечкенини анылап, де манъа, де оджапчемизге, де Эсмачыкъкъа бакъа эдилер.

Оджапчемиз:

— Энди балалар, берабер план тизейик, сонъ беянларымызны язармыз. — деди.

Назмие беян язмагъа истемегени ичюн, кене де биберли тилинен:

— Наджие оджапче, я мен Эльмаз акъкъында язмага истемесем...

— Яхшы. Озюнь акъкъынъда яз. Тек яз, — деди Наджие оджапче.

Мен къалемимни элиме алып, беянынъ серлевасыны язаджакъ олдым, Бирден токъталдым. Серлевасыны денъиштирмек истедим.

— Наджие оджапче, беянынъ серлевасы “Эльмаз ве Тамгачыкъ” олса насыл олур экен? — деп сорадым.

Оджапче разы олды. Эр кес тынчланып, дефтерлеринде бир шейлер къаралай эдилер. Тамгъа да меним янымда отуруп, меним къалемиме саташа эди. Санки дерсинъ, къагъытта онынъ акъкъында язганымны анылай. Къалемиме тие берип, “меним акъкъымда яхшы шейлер яз” дей.

Беяны кимсе сонъуна къадар язып оламады. Чюнки дерс битти. Шундан себеп оджапче бу вазифени эвге берди.

Бизлер оджапченен сагълыкълашып, экинджи — география дерси оладжакъ сыныфкъа кеттик.

Бир афтадан сонъ, кене биз къырымтатар эдебияты дерсине озъ беяналарымызны окъуп, азырланып отургъанда, сыныфымызгъа мектеп директоры Любовь Григорьевна келип кирди. Талелелер шашмалады.

— Балалар! Сиз бугунъ окъумайджакъсынъыз. Эпимиз Наджие оджапченинъ эвине бараджакъмыз. Оны сонъки ёлгъа озгъараджакъмыз. Бу къара хаберни бизге саба бильдирдилер. — деп сусты.

Биз бирден тындыкъ. Базыларымызнынъ козылеримизден козыяшлар акъа башлады. Мен де озюмни къоймага ер тапмадым. Не ичюн? Не ичюн? — деп къычыраджагъым кельди. Лякин къычырып оламадым. Богъазымда тююмчик асыл олды. Сонъра, бираздан, меним козылеримден де козыяшлар тыгъырды...

Ах, меним азиз ве ана тилимизни огреткен, беянымны тешкермеге етишмеген ады гузель, оджапчем. Сизинъ симанъыз аля бугунъ хатырамдаыр...

Бугунъ мен осьтим, буюдим. Дарульфунунда окъуйым. Ана тили ве эдебиятымызны огренем. Сизни джойгъанымда, язгъан беянымны мытлакъа икяеге чевиририм деген эдим. Бугунъ шу кунъ етип кельди... Къалем иле беяз къагъыт узерине балалыкътаки хатыраларымны синъдирмеге аракет эттим...

Хатыралар дерьясындан тамлагъан бир къач сыр тамчысыны джумле алем биледжек...

“БИР БУЮК СЫРЫМСЫНЪ, ДУШМАНЛАР БИЛЬМЕЙ!..”

• Яхшуб ШАКИР-АЛИ

МЕКТЕП ВЕ МИЛЛИЙ ТИЛЬ

Парлакъ фикир, терен акъыл
къазанылыр мектепте,
Бундан махрум къалан адам
акъир олур эльбетте.

Илим, унер, миллий тильни
бунда огренир инсан.
Бир миллете кереги де —
ана тиль, ана лисан.

Не зевкълыдыр мектеп чагъы,
ана тили эт тасиль,
Джеалет бир сия леке,
буны узериьден силь.

Гъафлет этме, чалыш, чекиш,
джеалеттен пек сакъын,
Рух береджек мектеп санъа,
къачма бундан, кель якъын!

Мектеп илим дерьясыдыр,
сен де бунъа дал да чыкъ,
Намлы, шуретли олурсынъ,
джаилликни ур да йыкъ!

1916

ТУВГЪАН ТИЛЬ

Мен сени Къырымда, Къазанда таптым,
Юрегим къайнагъан, ташкъанда таптым.
Ят ильде мугъайып аджынып юрьгенде,
Умютим, хаялым шай тюшип юрьгенде,
Мойнынъа сарылдым, дердимни айтып,
“Юрт” деген сёзюнъмен озюме къайтып.
Йырларынъ болмаса, манень болмаса,
“Юрт деген сёзюнъмен гүрек толмаса,
Ах, насыл юрермен гүрбет якъларда,
Танышсыз, билишсиз, ят сокъакъларда.

Бильмиймен тюркми, татармы адынъ,
Пек аман татлысынъ, танъриден дадынъ.
Тюркте, татарда сенинъ сёзлеринъ,
Экиси эки чифт мунълы козылеринъ.

Къушларгъа, къашкъыргъа огретсем сени,
Сен болсанъ, оксюзнинъ гонъюльден сюйгени.
Анъласын бир сени, душман да сюер,
Бир яныкъ сёзюнъмен юреги кюер.

Истиймен озюнъни эр ерде коръмек,
Эр ерде инджинъден дестанлар орьмек.
Джамиге, михрабгъа, сарайгъа кирсем,
Денъизлер, голлернинъ четине ирсем,
Сенинъле душмангъа ярлыкълар язсам,
Сёзюнъмен онъмазнынъ гонълюни къазсам,
Къабримде мелеклер соргъу сораса,
Азраиль тилимни къач кере тораса,
Озь тувгъан тилимде айт, манъа дермен,
Озь тувгъан тилимде йырлап олермен.

Гонълюмни къайгъылар кемирип тургъанда,
Халкъымнынъ тынышсыз йылдызы ургъанда,
Тувгъан тиль, башкъа шей акълыма кельмий,
Бир буюк сырымсынъ, душманлар бильмий.

ТУВГЪАН ТИЛЬ

(“Козьяш дивар” поэмасындан парча)

Бу зенгин тиль — халкъымызнынъ
Къальп севинчи, фигъаны.
Тюркий тиллер гульзарынынъ
Энъ чечекли фиданы.

Меним ишим — шу фидандан
Сюсю гуллерни термек.
Сонъ олардан демет япып,
Къайтып халкъыма бермек...

Мында бар кузь гузеллиги,
Далгъаларнынъ океси.
Саарь вакъты тазелиги,
Геджелернинъ бу сеси.

Ешилъ ашлыкъ шувултысы,
Ыс къокъусы бар мында.
Мукъаддераты бу тильнинъ —
Яш келинлер багърында.

Мында асрет аналарнынъ
Беддуасы, дуасы.
Мында Бейбарс, Бораларнынъ
Икътидары, деасы.

Джайыкъ баштан эскен ельнинъ
Талгъынлыгъы — бу тильде.
Яралангъан шаин къушнынъ
Чылгъынлыгъы бу тильде.

Бу тильде кучъ, гыда алгъан
Бозйигитнинъ джоравы.
Меньли-Сулув къартанайнынъ
Чорасына джылавы...

Бир чокъ медений халкъларда
Олгъан киби, бизим де,
Иште, бойле къазнамыз бар
Элимизде бугуньде.

Бу тиль, достум, меним, сенинь,
Халкъымызнынъ анъына,
Юрегине, зеинине,
Дамарына, къанына

Синъген сабий чагъымызда
Анамызнынъ сютюнен.
Айненнининъ татлы, шырын
Эзгисинен, бейтинен.

Севингенде, къуванчыны
Халкъ бу тильде бильдирген.
Тарсыкъкъанда, яныгъыны
Кене шунен сёндирген.

Бинъ йыл бурун халкъ бу тильде
Табынгъан Алласына.
Къальбини бу тильде ачкъан
Ашыкъ-машукъасына.

Секиз юз йыл бундан алдын
Къырымлы Махмуд Къасым
Кефеде бу тильде язгъан
“Юсуф ве Зудейха”сын.

Еди юз йыл эвель бу тиль
Халкъара тиль танылгъан.
Дипломатлар бизим тильни
Огренмеге ынтылгъан.

Бинъ алты юз сенелери
Шаире Лейля Бикеч,
Къомшуларда дегиль къадын,
Эр шаирлер ёкъ экеч,

Якъын шаркънынъ тюркий шаир
Мушаирелеринде
Бейт токъувда пек чокъларын
Чыкъармагъан огюне...

Бир кунъ бойле бир ярышта
Саделикни ред эткен
Хайям киби, ялнъыз шарап
Мезелерни медх эткен,

Оппа, мамур шаирлерге
Кулькю, шакъа, къората
Арасында Лейля Бикеч
Юзьлерини къарата:

“Ийшу-нуше нимет долу
Софрая гозъ атмагил,
Аят зевкъы, ферахлыгъы
Гельмез ялнъыз бу иле.

Бакъ сен, ляле киби сюсю,
Нарын чичек, шукранле,
Бутюн омрю гыдаланыр,
Факъат согъан, сув иле” —

Деп, медх эткен къанааткяр,
Сюсю нарын лялесин.
Саф эдебий тилимизнинъ
Гурьетип шелялесин...

Сонъ буларны билетурьп,
Насыл этип джошмайым?
Насыл этип, гъурурланып,
Севинмейип, ташмайым?

Сен де буны эшиткен сонъ,
Насыл этип джошмазсынъ?
Юрегинъ таш дегиль исе,
Севинмезсинъ, ташмазсынъ?

Озь алымджа, мен шунынъчюн
Гедже-кунъдюз урунып,
Шиириме сёз джевхерин
Шу къазнадан къыдырып,

Эр сатырым яшкъа-къарткъа.
Анълайышлы олсун, деп,
Бу асыл тиль яш несильнинъ
Димагъына толсун, деп,

Кениш кыпчакъ дерьясынен
Толу нефес аламан.
Чюнки мен де шу дерьянынъ
Бир тамчысы оламан.

• Юнус ТЕМИРКЪАЯ

ТУВГЪАН ТИЛЬ

Мен сени кичкене бир сабий экенде,
Озь тувгъан анамдан эшитип бильдим.
Баш язым — такъдирим: “Юрь алдгъа!” — дегенде,
Сенинънен гонъюльден хошланып кульдим.

Сен олдынъ тувгъан тиль, сен олдынъ йырымны
Муляйим эзгинен тасвирлеп берген.
Ич кимсе бильмеген энъ гизли сырымны
Шенъ омюр ёлуна йырнен сёйлеген.

Байрамны, меджлисни, къуванчлы куньлерни
Даима сенинънен къаршылап алдым.
Омюрни, баарьни, чечекни, гуллерни
Деликъан чагъымда йырлап озгърдым.

Урь Ватан багърында ферахнен кезгенде,
Сен олдынъ виджданым, намусым, арым.
Аджувсыз ач эджель багърымны эзгенде,
Тувгъан тиль! Кене де мен сени анъарым.

АНА ТИЛИ

Мен бир сабий экенде,
Дёрт аякылап юрьгенде,
“Ана” деп мен сёз кьаттым,
Озь тилимни яраттым.

О куньден сонъ, эр кунъ мен
Эки-учъ сёз огрендим.
Окъуп — язам бугунъ мен,
Ана тилим бу меним.

Бильмесенъ озъ тилинъни,
Огренимезсинъ илимни.
Терек олып осерсинъ,
Бир шей бильмей олерсинъ.

1969

АНА ТИЛИМ

Айнени айтылса, назланып динъледим,
Ачыкъсам: “Мамай” — деп, мугъайып инъледим.
Юкъусыз геджелер бешигим тербетти,
Асырнынъ гъаеси манъа тиль огретти.

Анайым бу тильде айнени айткъан,
Рухумда тесири, тамгъасы къалгъан.
Я насыл севмейим мен сени, тилим,
Бу тильде къонушкъан тувгъаным, илим.

Анадан тувгъаным кунеш баткъанда,
“Ватаным!” — дегеним къызыл танъ аткъанда.
Йырымнынъ сесине давушлар къошулшы,
Миллетлер достлугъы, сербест Ватанда.

Шаирлер, кедайлар бу тильде йырласа,
Юрегим йымшала, ириген майдай.
Севдигим ана тиль, рухумнынъ гьядасы,
Синъирымден кечип, къаныма джайрай.

Вальске, чардашкъа мен де ойнайым,
“Къайтарма” деселер юректен джошам мен.
Шунынънен пекишкен эллерим ве белим,
Шунынънен сезиле барлыгъым меним.

1968

● Рензи БУРНАШ

АНА ТИЛИМ

Эр бир халкънынъ озь тили бар
Яресинен сырдашкъан.
Балдан татлы о тиль онъа,
О, бир вакъыт унтулмай.
Меним тувгъан халкъымнынъ да
Озь тили бар йырлашкъан,
Бинъ бир йылдыз арасында
Бу тиль манъа — толгъун ай.
Бу тиль мени бешигимде
Айненинен осьтюрген,
Яшлыгъымдан етеклей о
Тутып меним къолумдан.
Бир эджасын джоймам онынъ,
Бир арифин утутмам,
Тувгъан халкъым, оннен бахтлы —
Урь аятнынъ къойнунда!

АНА ТИЛИМ

Ана тили бешигимнинъ йыры олды,
Оннен бирге кечти зевкылы балалыгъым,
О къальбимде кунеш олып муддем къалды,
Оннен бирге кечти меним яшлыгъым.

“Элифбе”ни озъ тилимде эджеледим,
О кучъ берди манъа даим узакъ ёлда,
Чыракъ олды манъа зиндан геджелерде,
Йырламаздым йырымны о олмагъанда,

Санки дерсинъ онсыз инсан оксюз осе,
О эркелей, башынъ сыйпай ана киби,
Онсыз дерсинъ бааръ бенъзей нурсуз кузьге,
О кучълюдир, о къавийдир, къая киби.

Ана тилим — бу муаббетлик, севги сыры,
Ана тилим — бу той, джыйын, достлукъ, эйилик.
Ана тилим — йырджыларнынъ ольмез йыры,
Ана тилим — бу халкъымчюн эбедийлик.

АНА ТИЛИМ

Анайымнынъ тили, эй, Ана тилим! —
Анамнынъ сютюнен кирдинъ къаныма,
Айненини айткъансынъ манъа муляйим
Къундакъта яткъанда, турып янымда.

Бу тильде эп яшай эждатларымнынъ
Дестаны, масалы, чынъы, манеси.
Бу тильдир къадимий, азиз халкъымнынъ
Алтынга бергисиз бай хазинеси.

Далгъалы денгизнинъ далгъаларындан,
Дагълар, къаяларнынъ юксеклигинден,
Кенъ чёллер, багъчалар сесинден эр анъ
Аэнк алгъан, тесирли олгъансынъ сен.

Исметий ве Джанмухаммед дестаны,
Гъазайи ве Теркъилернинъ иджады,
Эшмырзанынъ, кедайларнынъ деаны
Анъдырыр чынълары бу тиль эвляды.

Ашыкъ Умер гъазеллери бу тильде
Къанатланып яйрадылар алемге,
Чобан-заде шиирлери чокъ ильде
Белли олды Ана тильде — къалемде.

Бизлерге мирастыр къадимиемден
Эмекдар халкъымнынъ бу тили,
Яшлыкъны мектепке: илимге еткен.
Бу лисан севдирди джан Ана-Ильни!..

Анайымнынъ тили, эй, Ана тилим,
Анайымнынъ сютюнен кирдинъ къаныма,
Айнени айткъансынъ манъа муляйим, —
Шу кунъден синъдинъ сен меним анъыма.

1988

• *Уса АБДУРАМАН*

АНА ТИЛИМ

Ана тилим —
къанат тилим!
Яхшы билем, сеннен кулем,
Сеннен кулем,
Сеннен учам!
Артып бильгим,
Санъа — севгим
Ве урьметим,
Сёзлеринънен
Ёллар ачам!

Чокъракъ сувун
Тыныкълыгъын,
Кунеш нурун
Ышыкълыгъын
Корем сенде.
Кузьгюсинъ сен:
Козъ тикем мен —
Корюнем шень.
Севинч, гъурур
Арта менде.

Ёлумдаки,
Къолумдаки,
Ич де сёнмез
Чыракъсынъ сен,
Байракъсынъ сен!
Эм устюнде,
Эм тюбюнде —
Теркибинде
Алтыны чокъ
Бай дагъсынъ сен.

Халкъым кечкен
Узун ве кень
Ёлны сенден
Гедже-куньдюз
Къыдырам мен.
Келеджегинъ
Ичюн бугунъ
Достларымнен
Эп тюсюнем,
Къайгъырам мен.

Анам киби,
Джаным киби
Азизсинъ сен!
Къаным киби
Темизсинъ сен!
Сени даим
Пак сакъларым!
Пак сакъларлар
Эвлятларым —
Емин этем!

1967

АНА ТИЛИМ

Сен бар экеч, мен де барым!
Ашкынънен яна дилим.
Къанып динълемеге зарым
Озюмнинъ ана тилим!

Эждатларнынъ бизге къалгъан
Эманети, мирасы.
Нечюн сесинъ бойле талгын,
Эшитильмей садасы?

Хансарайны янъгыраткъан
Эмирлер, вазлар эдинъ.
Кедайларгъа ильхам къаткъан,
Йырлагъан сазлар эдинъ.

Айнениден сувселягъа
Баргъандже ёлдаш эдинъ.
Бизни баскъан эр белягъа
Сен де елькедаш эдинъ.

Иджрет, сюргюн къафесинде
Богъулдынъ да, талдынъ да.
Япракъ тѣккен кузь феслинъде
Месюльдирмиз алдынъда!

Озюмизнинъ Андрейлер
Аксине иш туталар.
Гъайры тильде гурюльдейлер,
Озь тиллерин юталар.

Ачыкъагъыз, тилин джойгъан
Фаркъсыз къувуш теректен.
Озегини къуртлар ойгъан,
Къонушалмаз юректен!..

Гонъюллернинъ теллерине
Тек тувгъан тиль токъуна...
Чешит тюрю кюшлар биле
Озь тилинде окъуна.

Дагъ лисаны — джошкъун чокъракъ,
Хош аэнкнен шай акъа!
Денъиз тили — толкъунгъа бакъ,
Нелер айта къаягъа?

Анълагъангъа ибрет толу
Турналарнынъ йырлары.
Булутларнынъ ягъмур олып,
Ерге айткъан сырлары.

Денъиштирмей ич бир джанзат,
Ич бир несне озъ тилин.
Озъ тилинең, эр бири шад,
Инкяр этмей дост илин.

Бизлер, инсан олып, инсан...
Пельтеклене, джаямыз.
Имтиандыр, тиль — имтиан,
Кечалмаймыз, таямыз.

Аджеп, нечюн кечалмаймыз,
Дерсинъ, сырат копюри.
Къанатланып учалмаймыз,
Не олюмиз, не тири!..

Гунях олур, гунях бизге
Къырымджа лаф этмесек.
Кёледжек яш неслимизге
Ана тильнен етмесек.

Къальптен ташкъан къасеветим
Беллидир илимизге,
Эвлятларгъа васиетим:
— Бек олунъ тилимизге!

Сен бар экеч, мен де барым!
Ашкъынънен яна дилим.
Къанып, динътемеге зарым,
Озюмнинъ ана тилим!
Озюмнинъ ана тилим!..

25.02.1997 с.

ГУЛЬБУН-И ХАННН ЯХУТ КЪЫРЫМ ТАРИХЫ

ФЕТХ ГЕРАЙ ХАН

Фетх Герай хан Девлет Герай ханнынъ огълу, Гъазы Герай ханнынъ къардашыдыр. Фетх Герай хан Гъазы Герай ханнынъ къалгъайлыкъ хизметинде булуныб, мишарилейхи тарафындан султан Мехмед Учюнджининъ Эгри (маджар) мухаребесине гондерильмиш иди. Фетх Герайнынъ Эгри мухаребесинде яптыгъы хидмет садразам Синан паша тарафындан такъдир олунмакъла мюмаилейхи (ишбу) пашанынъ тавсиеси узерине Фетх Герайнынъ адеминмуваффакиетине (башарылы олмайджагъына) рагъмен ухдесине Къырым тахти тенджих олунды¹.

Фетх Герай 1005/1597 сенеси тахткъа кечюб Адил Герайзаде Бахт Герайы къалгъай ве бирадерлеринден Селямет Герай султаны нуреддин насыб этти.

О сыраларда Фетх Герайнынъ хан насип олунмасына себеп олан Синан паша садаретден азил олунмыш ве ерине Гъазы Герай ханнынъ ханлыкъта къалмасы тарафдары олан Ибрахим паша садразам тайин олунмыш эди. Ибрахим паша хан меселесини музакере ичюн топланан межлисте “Гъазы Герайнынъ азли Къырым халкъы арасында буюк бир суитесир хасыл идеджегини, бу вакъианынъ Татарлар арасында буюк бир къарышыкълыкъ чыкъараджагъыны” сёйлеерек риджал-и девлети эввельки къарарындан вазгечирмеге ве падишаха дахи “бири Фетх Герай, дигери Гъазы Герай намларына” эки къыта ферман исдар этдирмеге муваффакъ олды. Ибрахим паша бу ферманлары-мутеферрикъа (къарышыкъ аскер) башы Черкес Хандан агъа элине теслим идюб Къырыма гондери. Хандан агъа исе затен Гъазы Герайнынъ эмендарларындан булундыгъы джихетле ибкъа (экинджи кере ханлыкъ) бератыны догъруджа Гъазы Герай хана теслим этди. Халбуки падишах тахтда Фетх Герайнынъ къалмасыны арзу эдиёрды. Бу арзу узерине Фетх Герайнынъ бераты хусусий бир хатт-и хумаюн иле тебид (кечерсиз) этильди. Бу аджайип вакъиа Къырым эхалисини буюк бир хайрете

дюшюрди, хатта бир чокъ къилукъаллара (эмиш демиш-лерге) мейдан берди. Чюнки эхали хер эки ханнынъ элин-де берат-и падишахы корюёр, хангисине табият идед-жеклерини бильмиёрларды. Нихает меселенинъ халли шериат-и шерифе хавале олунды. Факъат Кефе къадысы иле мюфтюси башкъа делиллер иле бири Фетх Герай хан-нынъ, дигери Гъазы Герай ханнынъ ибкъасы ичюн ху-кюм вердилер. Шойле ки, къады Абдурахман эфенди па-дишах тарафындан хусусий оларакъ гондерилен хатт-и хумаюннынъ тарих тахрири муаххар олдугъыны назар-и итибаре алуб Фетх Герайнынъ ибкъасычюн хукюм вер-диги халде Азакъий Мухаммед эфенди хатт-и хумаюн имзасыз ве мухюрсиз олдугъындан шериан мемюлюнбих (къабул) оламаяджагъыны ве бинаеналейх тарих-и муах-хар ве тугъра-и хумаюн иле мемнун ферман-и алий иле хукм вермек лязым ве иджаб этдигини сойлеюб Гъазы Герай ханнынъ ибкъа бератыны илтизам (дестек) этме-киле ихтиляфы къалдырмыш (къаршылашманы чезген) ве бу суретле Гъазы Герай экинджи дефа тахт-и хание джюлюс этди.

Фетх Герай бу хукм узерине тахтдан чекилюб Истан-була авдет этмек узре базы адамлар тарафындан “агъасы иле корюшмеден кетмек мунасиб олмадыгъы” ихтар олун-ды. “Къаза иле сокъур козь де корюр” дедиклери киби Фетх Герай Кефе дживарында Накъшуван нам койде Гъазы Герайнынъ чадырына кирюб адет-и къадим узре къалпагъыны ере атаракъ:

*Эй сенинъ банъа мелялетден иден ардынъ
Беним ол башымы ортая къоюб ярдынъ!*

сёзлерийле этек оптюги сырада Мансур огъулларын-дан бири о джисм-и назенини аджымаюб кюлюнк дени-ле бир алетле феджи бир суретте шехид этмишди¹. Къал-гъай Девлет Герай хан чадырына хенюз кирмеден ише вакъиф олдугъы джихетле хеман фирар (къачыш) эт-

¹ Девлет-и Османие тарафындан кендине ханлыкъ теклиф этильмигин-де “— Мазур корюнъиз — къабул идемем! Чюнки бу хидмет-и джелпиле улу биралерим, атам ерине булуна Гъазы Герай Ханнынъ хакъкъылдыр. Затен бен де бугюн онунъ бир бендеси, бир хидметчисийим” дее ред этди-гини НАИМА ТАРИХИ сойлюёр.

² Базы тарихлер бу къатль маллесини Гъазы Герайнынъ хабери олма-дан сырф майийети тарафындан хангъа ярарлыкъ косътермек ичюн япыл-мыш олдугъыны языёр. Атидеки мысра да Гъазы Герая нисбет олунмыш-дыр:

миш исе де, аркъасындан къувгъан джанийлер фырса
бермеден якъалаяракъ аны да телеф этдилер.

Фетх Герайнынъ муддет-и хаяты отуз докъуз йыл ве
муддет-и хукюмети ялынъыз учъ айдыр. Мишаралейхи
керим, хулюкъ (эйи табиятлы), къахраман бир зат эди.
Яптыгъы буюк хизметлер тиллердедир.

*Къатты зулм этди бу кюн Фетх Герай хина фелек
Еридир агълар исе ерде бешер, когде мелек.*

СЕЛЯМЕТ ГЕРАЙ ХАН

Селямет Герай Девлет Герай ханнынъ огълу, Фетх Ге-
рай ханнынъ кучюк бирадеридир. Фетх Герай заманында
бир къач кунъ нуреддинликден сонъра черкес низамина
мемур олунмышды. Фетх Герайнынъ шехадети узерине
бир муддет хайретлер ичинде доландыкъдан сонъра буюк
бирадери Гъазы Герай кендисе хакъкъында хич бир тюр-
лю суизаны олмадыгъыны тамин идюб Селямет Герайы
къалгъай ве Саадет Герайы нуреддин насыб этмишди.

Бир къач кунъ сонъра Селямет Герай Фетх Герай ве
Девлет Герайнынъ идам олундыкъларыны анылаяракъ
Къырымдан фирарла о заманлар Девлет-и Османиее
къаршы исян иден Къара Языджи бирадери Хасан па-
шая ильтиджа этмишди. Бир муддет сонъра падишах та-
расындан Хасан пашанынъ къабахаты афв олундыкъдан
Селямет Герай дахи афв олунуб, илтифат-и падишахие
наиль олмуш, ве факъат Гъазы Герайнынъ ильтимасыйле
дёрт сене къадар Румели Хисары зинданында хыбс олу-
мышды.

Гъазы Герайнынъ вефаты узерине ханлыкъ макъамы
бундан бойле Гъазы Герай эвлядына мунхасыр (тек,
ялынъыз) къалмакъ узере эввельдже султан Ахмед тара-
фындан верилен хатт-и хумаюна бинаэн къалгъай Токъ-
тамыш Герай Къырым тахтына отурмыш эди. Бу хабер
Истанбула эшитильдикде шейхульислам Сунуллах эфен-
ди, дефтердар Ахмед паша Токътамыш Герайнынъ ибкъ-
асыны ходжа Саадеддин эфендизаде Мухаммед эфенди,
къапудан-и дерья Къараманий Хафыз паша Селямет Ге-
райнынъ иджлясыны ильтизам (дестеклеме) этдилер.
Нихает Селямет Герай тарафы сёзлерини кечирюб 1016/
1608 сенеси зюльхидждженинъ йигирминджи куню хан

бераты Селямет Герая, къалгъайлыкъ меснеди Мухаммед Герая, нуреддинлик менсеби Шахин Герая теуджих олунды. Селямет Герай денъизден, Мухаммед Герай къарадан Къырыма догъру азимет этдилер.

Бу хабери ишиден Токътамыш Герай, къардашы Сефер Герай ве майийетийле Къырымдан чыкъуб Истанбула догъру фирар идеркен Акъсув кенарында Мухаммед Герая расткелюб араларында урушма башлады. Токътамыш Герайнынъ аркъадашлары ильк хужжюмде янындан къачдыкъларындан долайы мейдан-и джидальде (чарпышма аланында) бирадери Сефер Герайла ялынъыз къалдылар. Бу эки ханзаделер бир къач саат окълар иле кендилерини мюдафаая чалышдылар исе де, нихает Токътамыш Герай он докъуз, Сефер Герай он еди яшларында экен, Мухаммед Герай тарафындан телеф этильдилер. Бу генч хан иле къалгъай Мухаммед Герай тарафындан бу суретле телеф идильдикден сонъра Селямет Герай Къырым тахтына ракъибетсиз оларакъ джюлюс этди.

Селямет Герай мемлекет умурыны танзим иле огърашдыгъы бир сыраларда эди ки, къалгъай Мухаммед Герайнынъ харекетлеринден исъян сезильдигинден идам олмасычюн эмир верильмиш исе де, ханнынъ бу ниестинден хабердар олан Мухаммед Герай къардашы Шахин Герайла Черкес тарафа фирар идюб джанларыны къуртарабилъдилер. Селямет Герай бунларнынъ фирарыйле бош къалан менсеблере Шакъай Мубарек Герай эвлядындан огей огълу Джанибек Герайы къалгъай ве бирадери Девлет Герайы нуреддин насыб этди.

Селямет Герай чокъ дефалар Рус, Лех мухаребелеринде музаффер олмышдыр. Вефаты 1019/1610 сенеси ребиульэввелиндедир, къабри Багъчасарайда, Хамушан махаллесиндедир. Селямет Герайнынъ муддет-и омюр эли эки, заман-и хукюмети эки сене, дёрт айдыр.

Селямет Герайдан сонъра Къырым Руслара кечинджее къадар ханлыкъ макъамында булунанлар хем Селямет Герай ханнынъ эвляд ахфадыдыр ки, бу джихетле мишаралейхи “матла-у несепнаме-и ханан” демеге шаяндыр.

ДЖАНЫБЕК ГЕРАЙ ХАН

Джаныбек Герай Девлетгерайхан эвлядындан Шахай Мубарекгерай султаннынъ огълу, Селямет Герай ханнынъ огей огълудыр.

Бабасынынъ вефаты узерине валидесини Фетх Герай хан, онунъ шехадети узерине Селямет Герай хан тахт издиваджларына алдыкларындан долайы Джаныбек Герай онларнынъ химаесинде тербие корьмюш ве Селямет Герайнынъ ханлыгында, Мухаммед Герайнынъ фирарындан сонъра къалгъай насыб олунмышдыр¹.

Селямет Герай ханнынъ вефаты узерине 1019/1610 сенеси ребульэввелинде Джаныбек Герай тахтга кечюб бирадери Девлет Герайы къалгъай, ве Селямет Герай хан эвлядындан Азамат Герай султаны нуреддин дикди.

Хан, къалгъай Девлет Герайы Лех мухаребесине гон-дермишди. Бу мухаребеде къалгъай магълубан вефат этдигинден ерине Азамат Герайы къалгъай, оглуларындан Мубарек Герайы нуреддин насыб этди. Бир муддет сонъра Азамат Герайы базы шубхелер узерине идам этдюрюб Акъча Мубарек Герайы къалгъай, идам олунан Азамат Герайнынъ Бирадери Мухаммед Герай султаны нуреддин насыб этмиш исе де, мумаилейхи Акъча Мубарек Герай вефат этдигинден долайы Мухаммед Герайы къалгъай ве хенюз сабий олан Сахиб Герайы сур-и хитан (сюн-нет тою) эснасында нуреддин насыб этмекле о “мансыбы рефиу”ш-шаны махебе-и субъян эйледиле².

Джаныбек Герай Хан генч султан Осман ханнынъ Хотин мухаребесинде ве саир Аджем сеферлеринде булунаракъ³ Девлет-и Османиейе буюк хидметлер этмишдир. Джаныбек Герайнынъ Аджем сеферлери, Мухаммед ве Шахин Герайларла вукъу булан мухаребаты⁴ тарихлерде муфассалан язылмышдыр.

Джаныбек Герай ханлыкъдан азиль олунуб⁵ Родоса нефийи олунмышды. Орада бир муддет имрар-и хаят этдикден сонъра, 1046/1638 сенеси джумазиюльахиринде вефат этди. Къабри Родос къалеси хариджинде вакъи Мурад Реис къабристанындадыр. Джаныбек Герай ханнынъ муддет-и хаяты етмиш сене, биринджи дефа ханлыгы он учь йыл эки ай, экинджи дефа ялынъыз дёрт ай, учюнджи дефасы еди йылдыр ки, меджму-и ханлыгы йигирми сене, алты айа балигъ олур.

Джаныбек Герай назик табиятлы, шиир ве иншая къадир бир зат эди. Шиирлерини элиме кечиремедигимден долайы бу тарихиейе дердж идемедим.

¹. Джаныбек Герайнынъ валидеси Черкес умерасындан Беслени къабилеси реисининъ къызыдыр. Фетх Герайнынъ шахадети узерине оглу иле берабер аилеси нездине кетмиш эди. Бора Гъазы Герайнынъ вефатындан сонъра текрар авдетге Селямет Герай ханнынъ харем издиваджине дахиль олды. Джаныбек Герай дахи валидесининъ нуфузыйле къалгъай насыб олунмышды.

² Керек метн-и китабла, керек илявелерде бу суретле кьавс ичине алынган келнимелер муэллифлерининъ биззат кенди табирлеридир.

³ Джаныбек Герай 1026/1617 сенеси джумазиляхиринде 40.000 Татар аскерийле Кефеден кечюб Гендже, Нахлжуван, Джулха¹ да булунан кызылбашларла мухаребе идерек бир чокъ эсирлерле Дыярбекире кельди. 1027/1618 сенеси шах Аббас иле вукъу булан мухаребеде лахи хазыр эди. Аскер Ардебильде экен, шехр-и мезкюре эки кунлыкъ месафеден булунан Сарлу сахрасында Къарджыгъай хан иле мухаребе этди. Бу дженк сырф гъарет (талавджылыкъ ичюн ихтияр олунмышды. Хан, Къарчыгъай ханнынъ тедаригинден хаберлар дегилъ эди. Къарчыгъай хан Джаныбек Герайнынъ келелджегини хабер аларакъ буюк бир къуввети бу сырая гизлеерек ханны бекледди. Мухаребе, ханнынъ хер дюрлю гъайрет у себатына рагъмен магълубиетле нетилжеленди. Бу мухаребеде Татар аскерининъ хезиметине (енъилишине башлыджа себеб о заман ораларда доланган Шахин Герай олмушдыр, чюнки о Алжемлере Татар ордусунынъ тешикиясы, мухаребеде къулландыкълары дженк хийлелерине даир малюматлары вермишди. НАИМА тафсильаты вердикден сонъра Шахин Герай иле шах Аббас арасында гюзеран иден бир вакънайы накъл тарихийле ичине эдиёр: "Шахин Герай эввельжеле Алжемистана (Ирангъа кычмыш эди. Бир кунъ шах Аббас кендине бирадери Мухаммед Герайнынъ Къырым тахтына кечдигини хабер верди — 1027/1618. Бу хабер узерине Шахин мемлекетине андете къарар верди. Шах Аббас иле видалашлыкъдан сонъра шах биззат Шахин Герайнынъ атыннынъ башыны тутаракъ иркыаб илер/ат устюнде кетер) ве дерки: "Ханзале! Эгер Османлы падишахы Сизи сердар (аскербашы) тайин илерде, Ирана гондерсе бизим иле мухаребе ишерминсиз?" Шах Аббаснынъ суалине ханзаде асла тереддюд этмеден "Эвет!" джевабыны верир.

⁴ 1033/1623 сенесинде Джаныбек Герайнынъ учюнджи дефа илжласычюн Ваджиб паша донанма иле деңизден ве бир кысы аскер де къарадан Къырыма гондерильмишди. Топракъ нам ерде вукъу булан мухаребеде Мухаммед Герай ве Шахин Герай аскерлери магълуб оллылар.

⁵ ЭССЕБЮ С-СЕИАР Джаныбек Герайнынъ хукومت-и Османие себкъ иден хизметини баянындан сонъра мишаралейхининъ азиниле (тахттан эндирилмесинде хич бир себеб-и захирий) ачыкъ себеб олмалдыгыны языйр. Кямиль паша тарихи исе Тебриз хакимийле Сарлу янында худ-бихуд) озъ озьлюгинден харба киришюб магълуб олдугъы азининъ себеби олмакъ узьре косьтернер.

УЧЮНДЖИ МУХАММЕД ГЕРАЙ ХАН

Мухаммед Герай Семин Герай ханзаде Саадет Герай султаннынъ огълудыр. Селямет Герай девринде онынъ къалгъай экен фирар этдиги беян олунмышды. Мухаммед Герай бир муддет Визе къасабасында икъамет этмиш ве би-лахире Родос адасына нефи/сюргюн) олунмышды.¹

1032/1622 тарихинде Мухаммед Герайнынъ досты олан Мере Хусейин пашанынъ садарете кечмеси узерине му-маилейхининъ тавассутыйле Джаныбек Герай азиль олу-ныб ерине Мухаммед Герай насыб олунды. Ве бирадерле-

ринден Шахин Герай султаны кыалгъай, огълу Ахмед Герайы рехин олмакъ узьре Истанбула гондерди¹.

Джаныбек Герай азиль эдильдикден сонъра Селямет Герай ве Гъазы Герай заделер къаффеи (хепси Къырымдан хиджрет иле Румелие кечти эдилер. Мухаммед Герай нуреддинлик менсебине тайин ичюн Къырымда бир султан буламадыгъындан Чобан Мустафа намында бирисини "Девлет Герай" унваныйле насыб этди. Арадан пек аз заман кечмиш эди ки, Мере Хусейин паша садаретден азиль олунды. Мухаммед Герай исе мумаилейхнинъ саесинде Къырым тахтына наиль олмушды. Бинаэналейхи садразамнынъ инфисалийле Мухаммед Герай дахи азиль олунаракъ ерине текрар Джаныбек Герай насыб олунды. Факъат Мухаммед Герай Баб-и Алийнинъ бу эмрини къабул этмеди, Истанбулдан гондериленэ мемурлар ве аскере сияхла къаршылыкъ этди. Бу мюдафаа саесинде Мухаммед Герай мевкъийини бир муддет даха мухафаза идабилъди².

1037/1626-27 сенеси Мухаммед Герай текрар азиль эдильди. Бу дефа дахи къазакъ иле муттефикъан (бирликте) наде-и салтанат ичюн Къырыма хужум этмиш исе де бу мухаребеде бир къуршун исабетийле сене-и мезкуре шеваалинде вефат этмиш ве наашы Багъчасарай дживарында Эски Юрт нам махалде джедди (къартбабасы) Семин Мухаммед Герай ханнынъ тюребесине дефин олунмышдыр.

Мухаммед Герайнынъ муддет-и хаяты къыркъ беш сене, биринджи дефа ханлыкъы бир сене учъ ай, экинджи дефа ханлыкъы учъ сене докъуз айдыр.

¹ Мухаммед Герай Гелиболуда икъамет этмекде экен Нюсух паша оны Эдирнее давет идюб ухдесине Къырым ханлыкъы тевджики ичюн патишах нединде тешеббюсте булунаджыгъыны ваад этмиш ве элли киши кыдар аркъадашларыйле султан Ахмед хана кельмиши. Базы риджал-и девлет гюя (санким) пашанынъ макъсады патишахы шехид этмек олдугъыны бир такъым делилдер иле сойлемелери узерине патишах да бу лакъырдылара инанаракъ Нюсух пашайы илам этдирмиш ве Мухаммед Герай султаны да Едикъалее хыбс этдирмиш эди. 1028/1618 тарихинде султан Османнынъ тахткъа кечидиги кунъ ханзаде къалабалыкътан файдаланаракъ эмедкарларындан Халиф мырзанынъ хазырладагъы атлар иле ве къыркъ кыдар аркъадашларынынъ химаесинде хыбстан фирар этмишиди. Мухаммед Герайнынъ фирары дуюлынджа дерхал этрафа такъиб къоллары севкъ олунды. Яравати вадисинде Мухаммед Герай эле кечирилюб догъруджа патишахнынъ хузуруна кетирилди. Мухаммед Герайнынъ бу харекетине къаршы генч патишахнынъ шебаб ве гъалабы феверан (къайнамкъ) этмекле мишарилейхи султаннынъ Родоса накълына ве къыркъ кыдар аркъадашынынъ иламына ферман буюрды. (ЭССЕБЮ УЧ- СЕИАР).

². Шахин Герай Мухаммед Герайнынъ джюлюси акъибетинде Трабзон тарихийле Ирандан Къырыма кельмишли.

³. Кямил папа "Тарих-и сиясе"синде бу вакъта хакъкында шу малюматы вериср: "Керек Шахин Герайнынъ, бир мунеджимнинъ: — Буркъуш алында бириси джихана хаким оладжакълар — ёллу сезюне инанаракъ Девлет-и Алиие хакъкында суинийет беследиги анылашылмасы, керек Мухаммед Герай ханнынъ Русие элчиликеринден экисини къатль этмеси азияне муджиб олмушдыр.

Вюзералдан Хасан ве Ибраим пашалар къаралан, ве къанудан-и дерья Халил папа денгизден мемурен Къырыма кетдишлер. Мухаммед Герай Баби-и Алининъ бу муамелятындан шикъетле итаат этмеди. Османлы ордусыны 100.000 ногъай ве 800 къазакъ аскерийле къаршулалы, орудуйы болду, Османлы аскеринден бинъ нефер эсир ве 17 къыта (дане) топ забт этди. Мухаммед Герай Кефеие кирюб орала булунан Османлы тебасындан хепсини учъ кунъ зарфында чыкъарылмаларыны талаб этди. Халбуки онлары Кефеден ташыйджакъ гемилер де ёкъ эди. Мемурлар Баби-и Алиие биллахабер Мухаммед Герайы меснединде ибкъа этмекле меселени халь этдилер, ве дерхаль Мухаммед Герая падишах тарафындан ибкъа (еринде) къалмасы бераты ве хылат ирсал олунды.

ЧОБАН ГЕРАЙНЫНЪ ЗУХУРЫ

Чобан Герай Чингизхан сюлялесинден дегильдир. Фетх Герай хан къалгъай икен, Лех мемлекети иле мухаребейе гидюб Лех баярларындан бирининъ къызыны эсир алды. Бу къыз бир муддет сарайда къалмыш исе де, дин-и ислямы къабул этмедигинден педерине (бабасына) гетюриймек узре Хаджы Ахмед намында бирисине теслим эйлемишди.

Къыз бир муддет сонъра элине аманете теслим олунан Хаджы Ахмед нездинде хамиле (юклю) къалды. Бу хабер хана эшитилиндже хер экисининъ де идамыны (ольдюриймелерини) эмир этди. Къыз ёлда чоджугъы догъурдыкъдан сонъра эджел-и мууд/кенди эджели иле вефат этмиш, Хаджы Ахмед де чоджугъы бир Татар аманет идерек фирар эйлемишди.

Фетх Герайнынъ шехадети узерине Хаджы Ахмед Акъмесджит къасабасына авдет идерек чоджугъыны эввельдже быракъдыгъы адамдан алуб буютди, адыны Мустафа къойды. Бу чоджукъ бир муддет чобанлыкъ этди. Сонъра Хаджы Ахмед оны бир джарие иле эвлendirди. Бундан догъан эки чоджукънынъ адыны да Къулболды ве Чулболды къойды. Мухаммед Герай Учкунджи девринде зикр олунан веджх узре Къырымда ханзаделерден хич бири къалмадыгъындан, бунлардан Мустафанынъ Фетх Герай огълу заныйле Девлет Герай, Къулболды — Фетх Герай, Чулболды да Адиль Герая чеврилerek Къырым ханларынынъ сой кутюги ашшаланмыш олды. Эльевм Къырым

ханеданы арасында бунлар “Чобан Герайлар” демекле мешхюрдирлер.

ИНАЕТ ГЕРАЙ ХАН

Инает Герай Гъазы Герай ханнынъ огъулларындандыр. Бирадерлери Токътамыш Герай ве Сефер Герай шехид олдукъдан сонъра Инает Герай бирадерлеринден Хисам Герай, Саадет Герай ве Айваз Герай иле узун муддет Эслемие къасабасында икъамет этмиш ве орада мутеаддид чифтликлер эдинмишди. Бугунъ “Султан мейданы” ве “Султан одалары” демекле белли олан орталыкъ Инает Герайнынъ эмлякинден олдукъы менкъулдыр (айтыладыр). Инает Герай Джаныбек Герай ханнынъ джебр ушидет тохметийле ханлыкъдан учюнджи дефа азли узерине 1044/1635 сенеси рамазанында тахткъа кечди, бирадерлеринден Хисам Герай султаны къалгъай, Саадет Герай султаны нуреддин насыб этди. Инает Герайнынъ, Иран сеферине мемур икен базы озюрлери орта-я кетириб Къырым аскерини Ирана дегиль де, Къырым ханлыгына исьян иле бутюн халкъыны Буджакъ семтине алуб гиден Мансур огъулларындан Къантемур узерине гондермеси Дёрдюнджи султан Мураднынъ гъадабына муджиб олмушды¹. Къантемур къабилесини тедибине (джезаламагъа) гиден къалгъай ве нуреддин султанлар “муслюманларнынъ малларыны ягъма этмек мувафыкъ олмадыгыны” ве “бюдюрлю харекетлернинъ шанларына накъиса (зиян) кетиреджегини” дюшюнerek Акъкерман къалеси янында отуруб зевкъ у сафа иле мешгъул олдукълары бир арада эди, ки Къантемур къабилеси² умерасындан Сулейман шах, Оракъ ве Кельмамет нам шахслар къаранлыкъ бир геджеде узерлерине худжум иле къалгъай ве нуреддин султанлары ве манийетлерини телеф этдилер. Ханзаделернинъ бу фаджи хезимети ханны пек зияде теляша дюшюрди ве бу теляш иле догъру Истанбула къошду. Риджал-и девлет, бихусус да падишах, Иран мухаребесине кетмедиги ичюн хана мугъбер/ачувлы олмушды. Акъкерман задисеси бу игъбирары даха зияде тешдид/арт ырыш эттигинден Инает Герай хан Истанбулда падишах хузурына чагъырулыб Къантемур иле юзь юзьге мухакемелери иджра олунды. Мухакеме эснасында хан иле Къантемурнынъ бири башкъасына къаршы агъыр сёзлер

сойлемелеринден гьадабланан султан Мурад Инает Герай Ханнынъ идамыны эмир этмек иле давайы фасл этмиш олду. Султан Мураднынъ амри узере Инает Герай хан бостанджылар (султан) сарайы ве шеэрни кьоруюджы аскерлер тарафындан дерхаль кьатль олунды — 1047 мухаррем/1637 миладий¹. Наашы Хас Багъчада текфин олундыкьдан сонъра бир чокъ улема ве вюзера хазыр олдугъы хальде Бешикташ дживарында ве Яхья эфендининъ тюрбеси хазиресинде (мезарлыгъында) дефин олунмышдыр. Инает Герай хан кьыркъ сене яшамыш ве эки сене учъ ай ханлыкъ этмишдир.

¹ Менъли Герай хандан итибарен Къырым ханлары я биззат кендилери, я да кьалгъайлары гондермек сурегийле Девлет-и Османнинъ бутюн сеферлерине иштирак этмин, даха догърусы иштираке меджбюр олмушлардыр. Бу сеферлер Къырым хукюметини маллий, уфакъ менфаатлар ерине маневий бир такъым зиянлара дючар этмишдир. Илле Иран мухаребелери, ёлларнынъ узакълыгъы, ташыт арачларынынъ етишмемеси, себебийле айларика, хатта сенелердже сюрекедьген бу мухаребелер керек Османлылары, керек Къырымлылары лек буюк зарарлара дючар этмишдир. Аскер узун муддет Къырым тышарысында булуныр, хан ордусынынъ ёкълугъындан файдалангъан гъарезкирлар ичден, душманлар да тышдан асайиш-и мемлекете ихлял эдиер, бу себеблер Къырым хукюметининъ узун заманлар дахийли ве хариджий шурешлер, исъяанлар ичинде кьыямасына себеб олмушлардыр (Ариф Хильмий).

²Ногай таифасы учъ кьысымдыр. Бирн Улу Ногайдыр ки, хич бир палишаха таби дегиьдир. Экинджики Кучюк Ногай кьабиюлеридир ки, Къырым ханлыгъына таби олса да, ханлыкъкьа кьаршы ичден бир душманлыкъ беслемекден хали дегиьлер эди. Учюнджи Мансур огъууларыгъан кьушидет ве хууриликде (кьан тёкюджилик иле) мешхурдирлер. Къантемур мырза бунларын башыдыр. Бу кьабию бир муддет Къырым ханлыгъына таби олмуш исе де, би-лахире исъян идерек Акъкерман ханалисине чекильдилер. Мумалейхи Къантемур Хотин Мухаребесинде Османлылара ярарлыкъ коьстердигинден кендине МИРМИРАНЛЫКЪ ункьны верилерек Девлет-и Алие тарафындан химае олунды.

³ Инает Герайнынъ азия ве кьатлинде даха башкьа себеблер вардыр. Элджюмле Инает Герай Къантемур мырзаны эле кечирмек ичюн Девлет-и Османне химаесинде булунан Акъкерман кьалесине хужумкъ этминли. Даха сонъра Истанбула мектуб гондерюб, догърудан догъру тахт химаесинде булунан Къантемурнынъ кендине teslim эдишмесини шиддетли бир мектубла баян этдиги киби, бу меселеден долайы Кефе кьалесини де мухасара (кьушлатма, кьамачав) этмишди. НАИМА ТАРИХИ бу себеблери муфассалан тахир этдиги киби, Инает Герайнынъ мектубуны да айнен дердж этмишдир. Кямил пашанынъ "Тарих-и сияси" синде вакъия даир корюлен малюматы айнен накъыл эдиёруз: "Инает Герай Иран сеферине гидеджеги ерине кьалгъайнынъ харекетийле Къырым ордусыны Днестрден кечирюб Мансур кьабиюлесининъ лжезасыны истедигинден, Къантемур де кьуввети кьувветле деф этмек ичюн Баб-и Алиийден файдаланмакъ кейфийетинде эди. Халбуки о аралыкъ Лейхлилернинъ шикъяелери узере Къантемур Истанбула чагъырылмыш, кьардашлары Сулейман ве Оракъ мырзалары Инает Герай Къырымны таньмагъа меджбюр этмин, Акъкерман орталыкъларыны якъыб йыкъмыш, Къантемурнынъ мал у мульккони забт, Кефейн Гьарет, Кефе беклербеки ве кьалдысыны кьатль этдигине кьанаат этмеюб, булжакъ Ногайларыны Къырыма кетирме ве ерлештирмеге, илери де Къырым ханларындан башкьасына итаат этмейджеклерине емин эттирмиш эди..."

РЕЗМИЙ БАХАДУР ГЕРАЙ ХАН

Резмий Бахадур Герай Селямет Герай ханнынъ огълудыр. Бабасынынъ ханлыгъы заманында рехин оларакъ Истанбула гондерильтмиш, ве би-лахире Янболу къасабасы кендисине хас олмакъ узьре тевджих олунмышды.

Бахадур Герай Янболуда булунан алимлерден, арифлерден ильм у ирфан тахсиль этди ве сыкъ-сыкъ онларда корюшмекле пек чокъ файдалар корьди.

Падшах 1048/1638 сенеси, мухарремнинъ он учунджи куню Бахадур Герайы сарайына даветийле ухдесине Къырым ханлыгъыны тевджих этди. Бахадур Герай тахта кечдикден сонъра бирадерлеринден Ислам Герай султаны къалгъай, Сафа Герай Султаны да нуреддин дикди.

Бахадур Герай Къырыма кельдикден бир къач заман сонъра Мансур къабилеси¹ текрар исьян идерек бир чокъ Татарларнынъ малларыны, джанларыны телеф этдилер, хатта Токъсан огълу лакъабийле чагърылан Къолтукъшах нам шахс Къонкъырат къабилеси умерасындан докъуз данесини, бир бирине “мырза” дейишлерини чекемеюб: “— Бизден башкъасына “мырза” денильмез!” — дийе хепсини бирден къатль этмишлер эди.

Бахадур Герай Кефе мюфтюси Афифеддин эфендининъ² фетвасыйле Мансур къабилесининъ къадынларындан ве хенюз синин-и булугъа васыл олмаян чоджукъларындан башкъа джюмле эмирлерини къатль этмек суретийле там бир истикълял/сербестлик къазанды.

О сыраларда Руслар Девлет Герай заманында ваад этдиклери сенелик вергилерини вермекде тереддюд косъ-термедиклеринден Бахадур Герай Торе Темура мырза иле шиддетли бир ферман гондерди. Руслар бу ферман узери не дерхаль бир сафир (эльчи) иле джизьелерини, бир такъым хедиелер, армугъанларла берабер Къырым ханлыгъына такъдим этдилер.

Бери тарафда исе къалгъай Ислам Герай Черкез низамына мемур эди. О да орадан одельмемиш вергилери тахсиле мувафакъ олды. О арада нуреддин Сафа Герай вефат этмесийле Богъдан Кучюк Къырым Герай насыб олунды.

Бир муддет сонъра Русиес таби къазакълар Азакъ къалесини мухаребе этдиклеринден долайы Бахадур Герай мемурен орая гитди. Къалейи къазакъ элинден къуртаруб Къырыма донеркен, 1050/1642 сенеси реджебинде таун

хасталыгындан нефат этмишдир. Къабри бабасынынъ тюербеси ичиндедир.

Бахадур Герайнынъ омрю къыркъ, мүддет-и хукюмет-и 4 йыл, алты айдыр. Бахадур Герай шаир³, гузель сиймалы, темиз сёз сойлер бир зат эди. Бу шиирлер мумиалейхнинъ эсерлеринден сечильмишдир:

Бу черх-и сифлепервер эхл-и таба джуд косьтермез
Мета-и марифет гуя зияндыр — суд косьтермез.

Чекер бир перде даим дийде-и хасретнигях узьре —
Рух-и джанана бакъсам эшк-и хуналуд косьтермез.

Олуб сенг-и хавадисден шикест анне-и таб'ым
Мурадым узьре ру-и шахид макъсуд косьтермез

Табает косьтерюб хер захме ол эльмас бенд эйлер
Мюрювветсиз фелек бир мерхем-и беҳбуд косьтермез.

Н'ола атешасар олса севда-и ши'ри Резмийнинъ —
Дерун-и хане-и атешдир ама дуд косьтермез.

* * *

Бир нефес шад олмадым джевр-и джефа-и дерхден
Теньдиль олсам аджебми тенгна-и дехрден.

* * *

Суз-и сийнем дер иден дилгирим ол бишефкъаты
Ахени нерм эйлемекдир атешнинъ хасиети
Фейхбахш алем ара джам-и ашкъэфза битер
Сагъер-и лебризи хуршиднинъ недир махиети?
Малик-и кян-и Бедехшан олса диль булмаз йине
Лял-и наяб лебинънинъ гевхер-и зийкъиймети
Шах-и икъбал-и висалинъ олмаз ол туб-и къадшынь
О чекер олмазса ушшакъынъ хеджа-и химмети.
Лялеаса суз-и диль дагъ-и дерун косьтермез
Билмем Резмий недендир сийнеминъ гермиети.

Хатт-ы серсебзенинь устюнде идер ер зюльфюнь
 Чимен устюнде битен сюнбюле бенъзер зюльфюнь
 Эбр-и сераб сыфат перде фикиен дурур хуршид
 Афтаб-и рухынъа сайе салар тер зюльфюнь
 Баш къалдырды, юзе чыкъдыйсе сипах-и хаттынъ
 Фитне вехмийле дюшюб рашейе титрер зюльфюнь
 Сакъынур ол гуль рахсары эсен еллерден
 Санма техрик-и сабадан юзюнь ортер зюльфюнь
 Нишже мумкюн гида Резмий геданынь элинден —
 Гендж-и хуснюнь сенинь аждар киби беклер зюльфюнь.

ТЮПЯЗЫЛАР

1. "Идию (Эдиге) мырза эвлядлары" намырайыле ад верилен докъуз сыныф Ногай къабилеси вардыр ки, шунлардыр: Мансур, Оракъ, Мамай, Ормаммет, Кысасай, Тонмуз, Едилжик ве Джембойлукъ. Бу къабиелелер Этиль сую кенарларында яшайорларды. Бунлардан Оракъ, Кысасай, Ормаммет ве Тонмуз къабиелелери сонъралары бир мудет Озю, Тон сувлары бойларында кочебе хашинде хаят кечирди. Сахиб Герай бу къабиелелере Булжакъ дживарында джамилер, эвлер яштыруб вермек суретийле анларны кочебеликден къуртарды. Даха сонъралары Сахиб Герай Мансурийлери Кырымда ерлешдирмеге муваффахъ олды. Едилжик къабилесеси дахи Этиль дживарындан Кыубан бойларына къалар ватан тутмуш олдукларындан Джембойлукъ къабилесеси де анлара къошулмагъа мелджор олмушдыр. Мансурийлернинъ бу исянына Кыалмухъларынынъ реиси Бургуз хюрлик нам пахс себеб олмушдыр. Махъсасы Этиль нехри бойларында къалан 30 бинъ хане къалар Ногай татарларынынъ малларыны ягъма этмек эди.

2. Бахатур Герай заманында Кырымнынъ буюк алимлеринден Абдулах Афифелдин эфенди вефат этмишдыр.

Афифелдин эфенди Татар Шейх Ибрахимнинъ, о да Хакъ Мухаммед эфендининъ оглулдыр. Бу Хакъ Мухаммед эфенди Дешт-и Кыпчахъдан Кырыма кочюб кельмишди, шейх Ибрахим эфенди Кырымда догълы. Мебат-и улум-и алийейи Кырымда эхмалъ этдикден сонъра бир мудет Нуреддинзатте теклесинде къалуб, тэхзиб-и нефс-юрегини темизлемек иле Кырыма авлет этди. Кырымда о кунлерде къарышыкълыкъ эсик олмалыгъындан хазрет шейх Истанбула гилюб Кучюк Аяасофьяда икътаметле, вакътыны султан Ахмед джамисинде эзбер-итефсир-и шериф окъутмакъ, "Медарисж ве Мекатиб" нам эсерини телиф этмекке мешгъул олды. Шейх Ибрахим эфенди Баба дагъына гитюб, орада дахи ильм у ирфан иле ичтимай, диний къарышыкълыкъларнынъ огюни алмышдыр. Ибрахим эфенди 1001/1593 сенеси вефат илюб Эдирнекъапу хариджинде вукъу Сырт Текине дживарында мелфундыр. Огълу Афифелдин эфенди дахи асырынъ буюк алим эди. Султан Мурад Учюнджиден чокъ ильтифатлар кормушдыр. Селямет Герайнынъ заман-и салтанатында корюлен исянлары ним-у ирфаны, ади-у тедабири иле басдырмай муваффахъ олмушдыр. Кенлилери Кефе муфтюси эди. Шер' и шерии мукътеза-и намы узерине ибкъа идерди. Кыадим замандан бери къаие дышында бина олунан бир кучюк махкеме набиининъ давалардан пара алдыгъыны дуярракъ, дерхалъ азилъ илюб джезаландырды. Факъат бу ришвет (къапарджылыкъ) меселесинден саф видж

данлары зияде инджидигинден артыкъ хидмет-и хукюметден чекильмеги люзум корьди. Терк-и вазифе этдигинден сонъра Кефе янында вакъи Сейид Эли къарьесинде омрюнинъ нихаетине къалар талим у тербие иле мешгуль олды. Аффилдин эфендининъ... гъает гузель бир такъым эш'ары да вардыр. (ЭССЕБЮ-С-СЕЙАР).

³. Бахадур Герайнынъ зевджеси Ханзаде ханум Гъази Герай ханнынъ керимеси (къызы) олуб, бабасы киби шаир, зерафпервер бир къадын эди. Ханзаде ханум иле хан арасында бир такъым лятифелер вукъу булмышдыр. Эз-джумле хан бир кунъ Къур'ан окъуркен, "месне, селясе ве-рбаа..." айет-и керимесине кельдикле: "— Нас-и шерифининъ манасыны анладынъмы?" — демеси узерине Ханзаде ханум да шу анда: "— Бели, палишахым! Коленьиз "ве-нне хифтум инне ля те'дюлю..." айетгийле хатин къальбими теселлиет эдисраум" — дие джеваб вермишдыр. (ЭССЕБЮ-С-СЕЙАР).

ДЁРТЮНДЖИ МЕХМЕД ГЕРАЙ СОФУ

Мехмед Герай Селямет Герай ханнынъ кучюк огълу, Джаныбек Герайнынъ ана тарафындан къардашыдыр. Джаныбек Герайнынъ заман-и хукюметинде нуреддинлик ве къалгъайлыкъ хидметлеринде булунмыш, Джаныбек Герайнынъ тахтдан эндирилъмеси узерине о да Румелийе кечерек, Янболы дживарында икъамет этмишди. 1051/1641-де агъасы Бахадур Герай ханнынъ вефаты узерине кендилерийле мунасебет-и достанеде булундыгъы базы риджал и девлетнинъ тавсиетийле тарих-и мезкюр шабанында тахта кечди.

Селямет ве Гъази Герай ханзаделер Джаныбек Герая кенди къардашлары олан Азамат Герай султаны къатль этдирмесинден долайы даргъын олуб джюмлейи Румелийе хиджрет этмишлерди. Мухаммед/Мехмед Герай исе би-лакс Джаныбек Герай ханнынъ нуреддинлигини, даха сонъра къалгъайлыгъыны къабулы иле къардашларына терслик этмишди. Тахта кечиндже адет узьре къардашлары ресмий тебрике кельмелери лязим эди экен, мерасим — тебриги ерине кетирмемек суретийле онъа даргъынлыкъларыны дуйдурдылар. Бирадерлерининъ бу харекети узерине Мехмед Герай Чобан Мустафанынъ огълу Къулболддыйы "Фетх Герай" ашыйле къалгъай, бирадерзаделеринден Гъази Герай султаны нуреддин дикти.

1054/1644 сенеси ребиульэввелинде Мехмед Герай хан азиль олунды, чюнки не Къырым эхалисини, не де хукюмет-и Османийейи мемнун идемемишди. 1064/1654-те Ислам Герай ханнынъ вефаты узерине текрар тахта кечди¹. Бу дефаки ханлыгъында сабикъ къалгъайы ве Родос

аркъадашы олан Къулболды Фетх Герайы Родосда быракъды ве селеджи Ислам Герай ханнынъ къалгъасы Гъазы Герайы, нуреддин Адиль Герайы ве баш агъасы Сефергъази агъайы йене кенди менсеблеринде быракъды. Бир муддет сонъра Адиль Герайнынъ вефаты узерине бирандерлеринден Мурад Герай султаны нуреддин насыб этмиш исе де, чокъ заман кечмеден о да вефат этмекле бу менсебе Мухаммед Герайы тайин этди. Факъат Мухаммед Герай да хаята вида этдигинден нуреддинлик вазифеси нихает огълу Ахмед Герай султан узеринде такърир этди.

Мехмед Герай баш агъалыкъ хидметинде булунан Сефергъази² агъайы хер не себебийле азиль ве къатль идюб, бутюн малыны мусадере этди. Халбуки Сефергъазы агъа Къырым эхалиси нездинде буюк бир нуфуз-и маневийе, бир хурмет-и махсусеи малик эди. Бу джихетден Мехмед Герайнынъ бу муамелеси эхали арасында акс тесир уяндырды. Дигер тарафдан къыйылмыш Сефергъазы агъанынъ огълу Ислам агъа Диван-и Адалете бир ариза такъдим идюб, бабасына къаршы ханнынъ муамелесинден шикъет этди. Затен садразам Копрюлюзаде Ахмед паша ханнынъ биззат Уйвар сеферинде булунмасыны талаб этдиги халде кендиси ерине огълу Ахмед Герай султаны гондердигине мугъбер олмушды³. Иште бу себеблер Мехмед Герай ханнынъ азилине себеб олмушдыр — 1076/1666 сенеси.

Мехмед Герай хан азиль эдильдигинден хабердар олунджа малик олдугъы би-лджюмле пара ве малыны эвляд ве иттибаине такъсим, идюб отуз къадар колелерини янына алыб Дагъыстан тарафларына чекильди. Ораларда докъуз сене даха яшадыкъдан сонъра 1080/1592 сенеси джумази-ульахиринде вефат этди. Наашы там бир сене сонъра эвлядындан Джаныбек Герай султан мябаширетийле Багъчасарай накъл олунаракъ джедди (къартбабасы) Девлет Герай хан тюрбесине дефин олунмышдыр. Мехмед Герайнынъ муддет-и хаяты 80 сене олуб, биринджи дефа ханлыгъы 2 йыл он ай, экинджи дефасы 12 сене беш айдыр ки, меджму хукюмети 15 сене учъ ая балигъ олур.

Мехмед Герай ханларнынъ энъ зенгинлеринден эди. Багъчасарай дживарында бир мевлевихане текие бина этдирмиш, ве Багъчасарайда бир хаммам япдырмышдыр. Хасылатыны (келирлерини) ханларнынъ рухтарына тиявет олунаджакъ джюзвлер ичюн терк этмишдир. Мехмед Герайнынъ даха башкъа чокъ хайрет — хасенаты вардыр.

Мехмед Герай Дагъыстанда икен, ора эхалисининъ арасында белли ве алышыкъ олан: “Мискин, не халдасынъ?”, “Мискин, ниджесинъ?” — ёллу яптыкълары ашналыкъларындан кюсмюш олуб текмиль бир сене къадар кимсеё сёз сойлемедиги ривает олуныр. Мехмед Герай ханнынъ Тюркче базы шиирлери вар исе де, тахрире шаян (кочюрип) язмага ляйыкъ дегильдир.

ТЮПЯЗЫЛАР

¹. Мехмед Герай экинджи дефа хан насыб олуныб Къылбурну нам махале кельдингиле бир такъым улема, мырзалар ве эхали ханны къаршыладылар. О заманларда сойзаделер арасында нифакъ (къавгъалар) хукюм-ферма олдугъындан мерасими дерин бир сюкют (сессизлик) къаппамышды. Колеч шейхи махза бу сюкютнинъ огюни алмакъ ичюн хана хитабен: “— Султаным! Юзюнгизде бир хюкюн, сийманъызда бир солгъунлыкъ корюсрум”, — демеси узерине хан, меджлисле булунагъарынъ чехрелеринде бир бирине къаршы беследиклери кин ве алавети (душманлыкъны) окъумыш олдугъындан шейхе джевабен: “— Он йылдыр хукюметимден джюда дюштюм. Зинданыларда, гъурбетде тахаммоль олунмаз мешакъкытларла гирифтар олдум. Бунунъла берабер ич биринден зерре къадар мютеэсир олмаммышдым. Халбуки, бир къач айлан бери аджлжы бир яс, буюк бир ызтыраб ичерюсиндейим, чюнки аранъызда хасел ве нифакъ олдугъыны эшитдим. Чюнки бугюн биле омиллетлери хараб иден ара бозуклыгъыны сизлерде корюсрум”, — ёллу сёзлер сойлемишдир. Шейх эфенди ханнынъ бу сёзлеринден пек зияде мютеэсир оларакъ эхалине тесирли сёзлер, насихатлар сойледи, керкеси барышдырды. Бу халден керкес севинди, агъа къардаш киби багъчасарая кельдилер.

². Сефергъазы агъа къапыкъулу умерасындан Ханмырза агъа нам бир мерд ве шеджининъ огъулдыр. Сефергъазы агъа Хюсам Герاية мирахурлыкъ, Ислам Герاية баши агъалыкъ, хидметлерини косътертиги киби, Мехмед Герайнынъ экинджи дефа ханыгъында дахи баши агъалыкъ хидметинде булунмышды. Ислам Герайнынъ хан тайин олунмасы ичюн дахи Истанбулда иш чевирirken, Мехмед Герай ханнынъ аризасы узерине Ролос ада сына сюрюльминилдир. Сефергъазы агъа ишбилер, догъру юрекли, акъыллы бир адам эди — керек эхали, керек мырзалар арасында чыкъмыш англашмазлыкъларнынъ бир чогуны тедбирийле, насихатларыйле бертараф этмеге муваффакъ олмушдыр (ЭССЕБЮ-С-СЕИАР).

³. Ахмед Герай 100.000 Татар атлы аскерийле Уйвар мухаребесине келюб, Османлы аскерлерийле Малджарларынъ энъ буюк къувветли къалелери олан ...ий фетх этмишлердир. Кырымда о эснада къабилелер арасында къаргъашлыкъ олдугъындан хан итизарнаме иле биззат мухаребеде булунмайалжагъыны билълирмишди. (РАШИД).

УЧЮНДЖИ ИСЛАМ ГЕРАЙ ХАН

Ислам Герай Селямет герай ханнынъ огълундандыр. Джаныбек Герай хан заманында Лехиستانлыларнынъ элинде еди сене эсир къалмыш экен, султан Мурад IV'нинъ Лехистанлыларла яптыгъы мусалыхадан сонъра азад эдильмиш ве Янболы шехринде бир муддет отурдыкъдан сонъра бирадери Бахадур Герайнынъ ханлыгъында къалгъайлыкъ рютбесини ихраз этмиш (алмыш) эди. Ислам Герай Бахадур Герайнынъ вефатындан сонъра текрар Истанбула келюб Халичте икъамет этмекде эди. Факъат Ислам Герайнынъ балтаджылар кяхъясы араджылыгъы иле Къырым тахтына кечмек ичюн огърашдыгъыны анълаян Мехмед Герай Истанбула бир ариза гондерюб садразамдан Ислам Герайнынъ Истанбулдан узакълашмасыны илтимас этмеси узерине затен садразам Мехмед паша иле аралары ачыкъ олан Ислям Герай Родос адасына нафи (сюрдюн) олунмышды¹.

Арадан хенюз бир бучукъ ай кечмеди ки, мешхюр Джанджи Хусейин эфендининъ араджылыкъ ве ярдымъыле Ислям Герай Истанбула чагърылуб, ухдесине Къырым ханлыгъы тевджих олунды². Ислям Герай бу суретле тахта кечдикден сонъра кучюк къардашы Къырым Герайы къалгъай, Мехмед Герайнынъ нуреддини олан Гъазы Герайы менсебинде ибкъа этди. Бир муддет сонъра къалгъай Къырым Герай вефат этдиги джихетле ерине Гъазы Герай, нуреддинликке дахи Адиль Герай султан кечди. Ислям Герай вазифелернинъ болюштирилъмесинден къуртулдыкъдан сонъра Къырым хукюметини рахатсыз быракъан Руслар, ве эллеринде кендисининъ узун муддет эсир къалан Лехлилер иле чокъ дефалар мухаребе идюб музаффер (енъмиш) олдугъы киби, хукюмете къаршы исяян иден Жане къабилесининъ реиси Акъ Чумугъы дахи магълуб идюб дарагъачына асдырмыш ве бу Черкес къабилесинден бир чокъ эсирлер ве гъаниметлер алмышдыр³. Ислям Герай бу эсирлерден бир къыс-и гюзидесини (сайлангъанларыны) падишаха хедие этмишдир⁴. Мемлекет бу суретле Жане къабилеси исяянындан къуртулдыкъдан сонъра Ислям Герай Русларнынъ джизъелерини алмакъ ичюн нуреддин султаны къувветли бир орду иле Москъува гондерди. Нуреддин Адиль Герай Руслары магълуб иде иде та Москъува вардыкъда Русие чары 60.000 алтун къийметинде синджаб у самур, дюрлю дюрлю къийметли хедиелер ве къыркъ бинъ адед алтун пара вердикден

сонъра, бунлар дефтерде мукъайийид олуб, султанлара, мырзалара, улемая верильмеси лязымкен, хедиелерле берабер хер сене бедел-и джизъейи гондермек шартыйле Русларла мусалыха тедждид олунды (янъы анылашма япылды).

Бунлардан сонъра Ислям Герай Лехлилерле мухаребейе киришюб, узун урушмалардан сонъра дюшмань магълуб идерек, онлардан дахи беш къыта топ, 200.000 алтун, 80.000 гъурушлыкъ рийал табир олунан паралар алдыкъдан сонъра, хер сене хедиелерни, джизъе беделлерини гондермек шартыйле акъд эттиги диван языджысы булунан Къырымлы Шейх Мехмед эфендининъ забт этдиги “Вакъа-и Къырым” меджмуасында язылмышдыр⁶.

Ислям Герай къахраман, алийхиммет бир зат олуб, гях кендиси, гях къалгъайлары майийетийле Татар аскерини не тарафа ёлламыш исе музаффер олмуш ве махза онунъ гъайретийле Къырым къытасы алтунлар ве зийкъиймет шейлерле долмушдыр⁷.

Ислям Герай 1064/1654 сенеси шабан айынынъ башларында кучюк огулларына тертиб этдиги сюннет джемиегинде вефат этмекле джеседи тюрбесинне дефин олунмышдыр.⁸ Ислям Герайнынъ мюшкет-и омрю элли йыл, ханлыгъы там он сенедир. Ислям Герай биззат кенди парасыйле 200.000 гъуруш сарфыйле Ор къалесини тамир этдиги киби, джеджи Девлет Герай ханнынъ Гёзлеведеки яптырдыгъы хаммамы эсасындан тамир ве тедждид этмишдир ве Гёзлеведе чокъ сайыда чешмелер япаракъ эхалий сувсызлыкъдан къуртарды.

ТЮПЯЗЫЛАР

¹ Халичте икъамет иден Ислям Герай Баб-и Алиие Къырым ханлыгъына тайин олунмасыны Сефергъазы агъа вастасыйле арз этмишли. Сефергъазы агъа бу иши сонъуна кетиреджеги бир арала Ислям Герайнынъ буниетинден хаберлар олан Мехмед Герай Истанбула бир ариза гондерюб Сефергъазы агъайы Ислям Герайы къызыштырмакъ не фесат этмекте сучлайып, Родоса нафи олмасыны талап этмеси узерине Мухаммед паша экисини де Родос аласына сюрююшдир.

Кефе мирмираны олан Ислям пашанынъ огълу бабасы ве хан Мехмед Герайдан мектюблер кетириб: “Ислям Герайнынъ тешеббюси Къырымла буюк къарышлыклыкълар чыкъаралжакъ” ёлгу бир такъым уйдурма сёзлер сойлемеси узерине Ислям Герай Чагъала огълу къалыргъасыйле Родоса нафи олмушдыр. — 1054 йылы/1644 (НАИМА тарихи).

² Ислям Герай хан тайин олунмакъ узьре Родосдан кетирильдиклен сонъра хузур-и палишахиейе кирли, палишах тарафындан бир чокъ насихатлар эдилди. Ислям Герай палишахнынъ: “— Сен ялынтъыз банъа бакъ,

гъайрынынъ сёзюни динъле!" — дедигине магърур оларакъ чыкъаркен, аркъасыннан келен садразам: "— Чюн бизи Татар ханы этдинъыз — шим-диген сонъра язлыгъым шейлерге къулакъ вер, феялан християнла бозуш-ма, феялана мудара эт, феяланы инджитме, феяланы феялан яп, дийе зинхар кыгъыт гондеркю о тарафларынынъ умурына (ишлерине) бу тарафдан рей у телбир идюб къарышманъыз..." демиишир. (НАИМА тарихи).

¹ Ислям Герай Ширин умерасыннан Къутлупулах нам мырзайы дюшман мемлекетлерине исал-и хасар (зарар) кетирмек ичюн гондермишиди. Къут-лупулах мырза агъа ганиметле Къырыма кельликле Татарларджа "САВГЪА" денилен хумс хиссейи хана теслим хусусынла къарачу ве къапыкъбулу ара-сынла ихтиляф дюшере, иш низая, сонъра да гавгъа чеврилюб, чокъ алам телеф олмасына себебиет олмушлыр. (ЭССЕБЮ'-С-СЕЙАР).

² НАИМА тарихи бу ихтиляф хакъкъында шу малюматы вериёр: "Везир денишен Сефергъази агъа иле къапыкъбулу арасынла зылдыет дю-шюб, Сефергъази агъайы ольдюрмек истедилир. Хан бу къарышкъылыгъ-ынъ огюни алмакъ ичюн Сефергъази агъайы хыбс этди. Агъа бир ёлуну булуб хыбсан къачды, ве Къырым ичине кириб къабилелери хан алейхи-не къызыштырмакъ башилады. Бу вакъиа узерине къара Татар хана хусумет (кин) идюб къулулутынынъ чыкъдылар ве хана ариза гондеркюб, "ханнынъ иттибаннен олан Мухаммед агъанынъ огълу Ильяс агъайы ве халя везири олан Рамазан ве Муртаза агъалары ве мейдан беккини кендилерине теслим идюб парелетмеге разы олурса кендине текрар табииет идеджеклерини" беян этдилер.

Дигер тарафда 80.000 Москъув орлусы Азакъ къалесини мухаребе эт-мек ичюн келишрларды. Бу эки буюк вакъиа Ислям Герайнынъ телбирле-ри, метанетийле бергараф эдиюммишир.

³ Къырым татарлары Русиее догъру даима акъынларда булунырлар, мувафакъ итлеринде мал у ганиметнинъ бир къысм-и поэдисини пали-шаха такълим идерлер эди. Бу такъдимелернинъ энъ мухими "Хассеки Хюррем Хатун" намайёле тарихимизде, султан Сулейман девринде буюк бир мевкъи ишгъал илен Москъув дильрюбасы олса керек (АБУЛЬФА-РУКЪ).

Хюррем Хатуннынъ Италия мюверрихлеринден Хаммернинъ тахкъ-икъатында РОКСОЛАНА намында бир Русиялы джарие олдугъы аныла-шылыгъыны Кямиль паша "Тарих-и сиясийе"синде беян эдиёр.

⁴ Бу мувафакъиетлер узерине эхалден эвельюске "тамгъа акъчасы" намайёле алынмакъла олан верги гилертюммишиди.

⁵ Къырым ханы дюшман ахвалыны огренмек ичюн Озю къазааклары хетманына Сефергъази агъайы гондермишиди. Хетман дахи Лехиининъ буюк хазырлыкъда булуныкъларыны ве дефтер хисабийле 150.000 аскере малик олуб якынла мемлекетлерине худжум тасаввуринда олтукъларыны бишдириди. Бу хабер узерине хан этрафа ярлыгълар гондеркюб он кунъ зар-фында хазыр олмаларыны эмир этди. Шеввальнинъ йигирми единджи куню ёла чыкътылар. Би-лмуур Диван Кечидийле Озкойи, ве орадан ордуя къо-шуларакъ аскерийле юзъ бинъ нефере балинг олан бир орду иле Турлайы кечди. Лех къыралы Татар аскерининъ вюрудундан (кельгенинден) хабер аламанъшыды. Анджакъ Данко нам ерде хаберлер олуб фирар этди ве Хотин къалеси анынла Озюдже паланкъасына сыгъынды. Татар аскери къырал-нынъ нерде булуныгъыннан хаберлар дегилиди. Къырала мектуб ве захире кетирен бир болюк аскер ханнынъ такъиб къоилларына раст кельди. Буна-ры сыкъыштырмакъ суретийле къыралнынъ нерде олдугъы анылашылды, кендилери дахи эсир эдилюди. Бу суретле къырал пек мушкъюль бир мевкъ-иде быракъылды — бир тарафдан захиресизлик, дигер тарафдан къаледен чыкъмакъ имяны ёкъды. Аскерлери, хайванлары ачыкъдан къырымла башилады. Ве нихает къырал Сефергъази агъа мектублар гондеререк хан-дан сулх ниязында булулды. Хан бу аризалар узерине улемайы, мырзалары бир ере тоглайыб меджлис къурду. Умералан базылары бу фырсагы къа-чырмакъ мувафкъ олмадыгъыны, Лехистан къытасынынъ тамамен тах-риб этмек лязим олдугъыны сойледилер исе де, хан йене, алты сене элле-

ринде эсир кыалдыгы Лехилери алжылы ве деди ки: “Бу бир олжакшыр. Кендилерине бизден сулха ниязда булуныерлар, аман истеерлар. Бу олжагы сендюрмек ляйык дегильди”. Бу сёзлерден сонъра эркин-и девлет артык мухалиф этмелилер ве Сефергъазы агъа майийетийле бир хейет гондерилюб, атидеки шартлар дахилинде кырал иле акыл-и мусалыха эдилъди:

1. Хер йыл вергилерини Къырым мемлекетине теслим этмек
2. Ханнынъ эли алтында булунаң юртлара, къабилелере зарар вермек.

3. Къазакъ вилаетине зиян кетирмемек

4. Беклеринден эки адамнынъ оғылу рехин оларакъ Къырым хукюметине теслим эдилъмек

5. Къырым ханлыгынынъ достларыйле дост, дюшманларыйле дюшман олмакъ ве бн-лиджаб Къырым хукюмети тарафындан дюшман узери-не ачыладжакъ мухаребейе Лех хукюмети истенилен микъаларда аскер вермек суретийле иштираки дер-ухде этмек — 1062/1652 сенеси. (НАИМА тарихи).

7. Ислям Герай мухаребелеринде Аргъын Тогъан бекнинъ пек буюк хидметлери докъунмышдыр. Аргъын бекнинъ мухаребедеки федакярлыкъларына даир Татарлар бир чокъ дестанлар язмышлардыр. (ЭССЕБИО'-С-СЕЙАР).

8. Ислям Герай Аркъасы ортасында пейда олан мюхлик/олылюриджи бир сивилджеден вефат этмишдир. Хан ибтила “эхеммнетсиз бир чыбан” занныйле буну бирине шидлетлидже сыкъдыруб гъаиб этмек истемини исе де, аз бир муддет зарфында шини кетдикче феналашуб, акъибет менгине себеб олмушдыр. Ислям Герайнынъ хабер-и вефатыны Кефеде булунаң кыалгъай султана билъдирмек ичюн гишен Ваххаб эфенди мюттесли 24 саат ат сюрдюгинден хем аты, хем кендиси ёрулмакъле бир кыч саат койлю бир ихтиярнынъ эвинде истирахат этмишдир ки, койлю баба Ваххаб эфендининъ даврамышларындан онунъ Багъчасарайдан кельгинини ве ханнынъ суннет тою иле мешгъуль олдугъыны аңлаяракъ: “— Эйвах, шапшарым ханнынъ халына! Бир тарафдан о тахтында хафталарджа суннет тою иле эгленир!” — демишдир!”. (ЭССЕБИО'-С-СЕЙАР).

ЧОБАН АДИЛЬ ГЕРАЙ ХАН

Адиль Герай “Учюнджи Мехмед Герай” бёлюминде хикъеси кечен Чобан Мустафанынъ оғылудыр. Бир муддет Визе къасабасында отурмыш икен, Къырым ханларынынъ аризасы узерине Родос адасына сюрюльмишди. Мехмед Герай азиль эдилъдикден сонъра риджал-и девлет тарафындан “асйаб-и девлети бир хурда олса да дёндюрир” муляхазасыйле Адиль Герай 1066/1666 зюльхиджджесинде Къырыма хан насыб олунды ве бирадери Къулболды Фетх Герайнынъ оғылу Девлет Герайы кыалгъай, анынъ бирадери Гъазы Герайы нуреддин ве Сефергъазы агъанынъ оғылу Ислям агъайы баш агъалыкъ меснедлерине тайин этди. Бааде Адиль Герай базы мюфсидлернинъ игъвасы узерине кендининъ икъбали ичюн бир чокъ ярарлыкъларда булунаң Ислям агъайы' идам

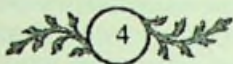
этдирдиги киби, бир чокъ Ширин умерасыны да къатль ниетинде олдыггы анылашылды. Адиль Герайнынъ бу халине вакъыф олан мырзалар, мукъабеледен аджиз олан умера эшйа ве малларыны быракъыб Къырымдан фира-ра меджбюр олдулар. Адиль Герайнынъ умерая къаршы шиддет косътердиги ве умеранынъ би-лджюмле быракъ-ылмыш малыны мусадере этдиги Истанбула эшидилинд-же хеман сахиблерине чевирмек ичюн хана эмирлер ве-рильди исе де о хусусда тереддюд косътермеси азлине себеб олмушдыр... 1081/1671 зюльхиджеси.

Адиль Герай тахтындан эндирильдикден сонъра бир муддет даха Къаринабад къасабасында икъамет идюб, 1082/1672 сенеси рамазан айында вефат этмиш ве шехир джа-миининъ хавлысына дефин олунмышдыр. Мюддет-и ха-яты 55 йыл, заман-и хукюмети 11 сенедир. Адиль Герай умур-и идареден гъафилъ, джахиль бир адам эди. Вефа-тындан сонъра эвляд у ахфашындан хич бириси Къырым-да бир меснеде кечмемишдир, факъат исимлерине Герай лагъабы иляве олунмыш, базылары дахи ханларнынъ сук-бетлерине наиль олмушлардыр.

¹. Адиль Герайнынъ тахта кечмесине догърудан догъруя Ислям агъа себеб олмушдыр. Адиль Герайнынъ ханлыггы бирден бире чокъ дедикъоду-лара себебиет вермиш исе, де, би-лахире эфкяр-и эхали сукюнет булмуш-дыр. (ЭССЕБЮ'С—СЕЙАР).

БЕДИЙ СЁЗЮМИЗНИНЪ ЭВРИМИ

XX асырнынъ башындаки ширий сёзюмизнинъ талль ве тедкъикъатына киришкенде, чокъ языкъ бир алны козь огюне алмакъ люзюмиети пейда ола. Меселе шундаки, чалышмамызнынъ кылавузы, ёлкъостериджиси ве эдебий малюматларнынъ эсас чокърагы олгъан “Терджиман” газетасынынъ тамам XX асырнынъ башы, яни 1901 сенесине аит ич бир нусхасы булунмады. Не Кырым, не Москва ве Санкт-Петербург, не де Тюркие ве Америка кутюпханелери ве архивдери бу меселеде айдынлыкъ бермедилер. Буларнынъ эписи иле “Терджиман”нынъ толу ве текмиль джылтлары хусусында ресмий шекильде сёз юрютилип, бир чокъ язышмалар олса да, мусбет нетидже чыкъмады. Шунынъ ичюн бугуньде-бугунь “Терджиман”нынъ тамамиле текмиль топламы тек хаялларда къалмакъта.

Бундан да башкъа, орталыкъта булунгъан нусхаларында да С. А. Озенбашлынынъ 1902 сенеси басылгъан эки парчасындан мада,¹ 1905 сенесинедже ич бир назым парчасыны расткетирип оламадыкъ. Сонъундан, эсасен 1920 сенелери, бир чокъ тедкъикъат ве чалышмаларда 1901—1905 сенелери арасында иджат этильген назым парчаларына сильтемлер, ишаретлер этильсе де, нешир менбалары яхут къуллаанылгъан эльязмалары костьтерильмегени себебинден бугуньде-бугунь булар акъкъында конкрет бир шейлер айтмагъа къыйын ола. Шу себеплерден долайы, чокъ къыскъа бир заман олса да, бу девре эдебиятымызнынъ тарихинде бир бошлукъ киби сайылыр. Лякин кене де, бу эки-учъ йыл ичинде шиир язылмады десек, янълыштыр. Башта бир чалышмамызнынъ башларында къайд этильген Хабибулла Керемнинъ назым эльязмаларында сенелери аныкъ бельгиленмесе де, тамам бу йылларгъа аит сойлары да олгъанларына шубемиз ёкъ. Тохтаргъазы ве Чергеевнинъ эльязма сюретинде къалып кет-

¹ Озенбашлы С. А. “Эй, гонъюль”; “Багъчасарай дестаны” (“Терджиман”, 1902 майыс 31, июнь 7).

кен иджатлары айны къабильдендир. Ве буларгъа къошма оларакъ даа учь нокътаны къайд этмек мумкюн. Биринджиде, “Терджиман”нынъ этишмеген нухалары тапылмасы ве оларда, насыл да олса, назым парчалары булунмасы ихтималы. Экинджи, дигер тюркий, шу джумледе Тюркие, матбааларында расткетирильмеси мумкюн олгъан эсерлер. Эм бу сой эсерлерге, менбасы аныкъ косьтерильмесе де, ишаретлер корюнген эди. Ве учюнджиси, занымызджа, энъ эсасы, Юдже Аллахнынъ инаети ве кереми иле сюрдюнюк заманымызда джююлгъан эльязмаларнынъ тапылмасы! Шу сонъкисине, чокъ муим бир къысым оларакъ, Къырымтатар тили ве эдебияты ильмий-тешкерюв институты тарафындан ве бундан эвель 1920 сенелериндеки чешит фольклор бригадаларынынъ экспедицияларында топлангъан язылар кире. Бунъа буюк умютлер беслемектемиз ки, бу сене (1998) Акъмесджитте апрельнинъ 24 ве 25-де олып кечкен Амет Озенбашлыгъа багъышлангъан халкъара ильмий-амелий конференциясында япылгъан, москвалы алим В. Ф. Козловнынъ марузасына коре, шимди Русие меркезинде Къырымдан чыкъарылма бир чокъ эльязмалар ве бутюн бир архивлер сакъланмакъта. Бунынъ даа бир муим ве меракълы ери шунда ки, репрессия заманлары Къырымдан топлангъан эльязмаларнынъ базылары якъылдыгъы яхут башкъа тюрлю ёкъ этильдиги такъдирде биле, олар иле багълы тафсиллятлы “опись”лер япылып (яни насыл эльязма, не акъкъында, къач саифе ве иляхри), шимди де сакъланмакъталар.

Эбет, бу ве бойле меселелер чезилирсе, назмиет ве умумен эдебиятымыз ве медениетимиз иле багълы левхалар баягъы тюрленмеси де мумкюн.

Иште, юкъарыда сёзю кечкен назмиетимизнинъ эки-эки бучукъ йылдыкъ “бош дурумы” бир кунъ ола бир кунъ эдебий туфангъа чевирильди! Бу эки йылдыкъ назым сускъунлыгъынынъ одельмеси киби олып чыкты... 1905 сенеси “Терджиман”нынъ стунларында та орта асырлардан бир сагъанакъ киби гурюльдеп кельген мешхур Джанмухаммеднинъ муджизевари “Сефернаме”синден 50 сатыры матбуат юзюни корьди. Миллий шириетимиз ичюн бу буюктен-буюк бир вакъиа эди ки, бедий сёзюмиз эвримининъ гъает юксек дереджели алевде къайнамасы киби, чокъ вакъыт “пишеджек” шейлерни къыска мюддетте къувамына еткизгендир. Арапча-фарсидже алынмалардан баягъы арынгъан, темизленген чокъ кучь-

лю ве озьгюн истидат иле яратылып, Кыырымнынъ мюх-
тешем ве деббе девирини акс эткен сатырлар, шу эсна-
да назмиетимизде пейда олгъан эски ве енъи шекиль ве
мундерижделер къошулма ериндеки къавушакъны, чат-
лакъ сызыгыны къураштырдылар. Шойле ки, бир къач
асыр девамында араштырылгъан миллий шекиль ве ус-
люп, чокъ муреккеп ичтимаий-медений эснас ве шаркъ-
нынъ эдебий чешит къатламларындан кечип, ниает, кен-
ди юзюни ве озьгюнлигини булгъандыр. Эсернинъ озюне
мураджаат этейик. Эм метиннинъ енгильдже къабул этиль-
меси ве устюнден къолайджа чалышылмасы ичюн шу 5)
сатырны ракъамлар иле сыралап беремиз:

1. Кельди Ордудан хабер, лехли сёзю бозуёр,
2. Кыырым недир?! Верги ёкъ, хан о дегиль —
бен диёр.
3. Джигит къолунда къамчы вар, менчиликке
джеза вар,
4. Эй, огъланлар, топлашынъ тезден бизе сефер
вар.
5. Алашалар наллансун, окъ яйлары майлансун,
6. Эгер, агъач бакъылуп, къавурмалар къайнал-
сун!
7. Ал къылычны аскъыдан, чек къайрагъы
юзюне,
8. Къылычынъ эгер акъ болса, къара тюшмез
козюнге.
9. Ики тыршав, бир аркъан асынъыз эгер къа-
шына,
10. Къызыл мешин, назарлыкъ такъынъ онынъ
башына.
11. Сеферлик аты семиртме, донун болса ары-
маз,
12. Семиз атынъ ёл алмаз, донундан кими яра-
маз.
13. Чекменинъни тартуп кий, акъ къалпагъы
басуп кий,
14. Ёлда анай ёкътур ха, шейлеринъи бакъуп
кий.
15. Кельди эмир Сарайдан, чыкътыкъ ёла
Мамайдан,
16. Дуамы алдым анайдан, окъларымы бабай-
дан.
17. Джав севендир мамайлар, джав джуйрюк-
тир мамайлар

18. Эрдель ашуп сефер вар, эял идинъ, агъ-
айлар.
19. Эгерленди ал тору башы йылдыз къаш-
къадыр,
20. Хан къолунда джигит коп Мамай беки
башкъадыр.
21. Етмиш чора янында ат ойнатуп чыкъты-
лар,
22. Етмиш ана, етмиш тас сув септирип
чыкътылар.
23. Дуа идуп ханым анай чыдамады байыл-
ды,
24. Етмиш атын тозу да, думаг: болуп бай-
ылды.
25. Топлаш олды бизлерге Гъазы-Керман чё-
люнде,
26. Къызыл ягълыкъ, къара къамчы джум-
лемизин элинде.
27. Татган кельди одаман, Кефе тюбю кахри-
ман,
28. Барын, Аргъын, Къарт къыпчакъ — джум-
лесинден къоджаман.
29. Давул-зурна той-байрам... Еди кунъде топ-
лаштыкъ,
30. Еди къурбан чалдыруп джав ёлларын ой-
лаштыкъ.
31. Еди бинъ огълан бир болуп аты сувдан теп-
тирдик,
32. Еди саат, бир тыныш Акъ-Йылгъада кочюр-
дик.
33. Адиль-Гирай торемиз етишуп кельди Кер-
менде,
34. Ширин, Барын беклери селям турды Сай-
менде.
35. Эрдель шехри — Акъ шехэр къоджамандыр
джамиси,
36. Бу шехэрде къатышты bize Богдан тореси.
37. Яш баяры — зор баяр хэдиеси къыркылама:
38. Къыркъ айгъыр, къыркъ тана — джумлеси
хэп сайлама!
39. Хан чадыры къаршына къурулды баяр ча-
дыры,
40. Сыйлавына къойдылар сыйламаджы баты-
ры.

41. Адиль-Гирай хэм баяр кыылдылар келька-
шы,
42. Лех бекининъ башына пычтылар пешкашы.
43. Кыара кыушлар илери, ики кыолда акъ кыуш-
лар,
44. Ат налланыр, кыайракъ ойнар, агъарылыр
кыылынчлар.
45. Хабер алдыкъ: ёлумыз — батакъ, орман, акъ
тикен,
46. Бу сефере сав гидуп, кимлер сав кыайтур
икен?..
47. Бизлер кыыпчакъ огълуйыз, чамуре батар-
чыкырыз,
48. Кунеш олса- кыурудыр, сув табылса- чай-
кырыз.
49. Баш язысын козь корер, джигит хэр хала
конер,
50. Джан кыуртула селямет... агъу, аджы хэм отер.

Бу дестан парчасындаки базы сёзлернинъ “Терджи-
ман” мухарририети тарафындан анылатмалары:

11-нджи сатырда “Донун” — дёрт яшындаки ат.

15-нджи: “Мамай” — койнинъ ады.

17-нджи: “Джав” — уруш.

18-нджи: “Эрдель” — Подольск шехэри.

25-нджи: “Гъазы-Керман” — Каховка кыаршысыдыр.

32-нджи: “Акъ-Йылгъа” — Днепр сувунынъ кыаршы
якыасындадыр.

37-нджи: “Яш” — Богдан улькесининъ баш шехэри-
дир, шимди Бас диюрлар.

43-нджи: “Кыара кыушлар”, “Акъ кыушлар” — кыара-
вул фериклеридир.²

Иште, шу сатырлар Кыырымда даркыалып (эм ялынъыз
Кыырымда дегиль), текрар ве текрар огренильдикче, ерли
сёз усталарымыз ичюн тиль, шекиль, услюп ве мунде-
ридже джиэтинден бир нумюне киби олдылар. Бундан
эвель ачыкъ лисанлы парчалар ёкъ дегиль исе де, “Сефер-
наме” нинъ нешири шу сой шаирлерге кыошма бир ишанч
берди.

Тохтаргъазы ве Чергеевнинъ иджатлары иле багълы
тедкыикъатлар япылгъанда, эдебиятшнасларымыз бу эки
шаирнинъ дигер замандашларына коре, баягъы саселеш-
тирильген ве халкъ тилине якъын бир тильде язгъанла-

² “Терджиман”, 1905, № 80, октябрь 10.

рыны кьайд этмектелер. Амма бу “тиль саделештирмелери” ве “халкъ тилине якъынлашмалар” кьайдан келип чыкьты?

Айны заманда матбуатта корюнген дигер муэллиф-лернинь парчаларына козь ташлайыкъ. Месея, Акъчокь-ракълынынъ 1906 сенеси нешир олунгъан бир парчасын-да бойле сатырлар бар:

*Къая, дагълар, увалары къаплады хафиф зулюмат,
Софалар огюнде гуль чичеклер хабе толду.*

*Эзанлар садалары идер саяте давет,
Мюэззинлер нидасы джана тесирлер салды.*

*Къалды ханан къабури, сюкюнет хэм далмакъта,
Мезаристан устюнде хаялат захир олду.*

*Сыра-сыра сервилер верильмишлер рахате,
Шадырванлар джерьяны гюшлере васл олду.*

*Дагъ ве багъ хамуш олуп хэр джан рахатте икен,
Бу алем севдада бакъен гёзлер яш толду.¹*

(“Зулюмат” — къаранлыкъ”; “хабе” — уйкъу; “саят” — дуа; мюэззин” — эзан окъугъан; “къабури” — къабир, мезарлыкъ; “хаялат” — хаяллар; “захир олмакъ” — корюнмек, белли олмакъ; “серви” — сельби тереги; “шадырван” — чемше, фонтан; “джерейан” — акъынты; “гюш” — къулакъ; “васл олмакъ” — къавушмакъ; “хамуш” — сюкют, сусма; “бакъен” — агълагъан).

Лякин бу парчада корюнген бир чокъ кыйын ифаделерге бакъмадан, кене де “шаркъ-и-эдебий”нинъ энъ къою ерлеринден дегильдир. Эм бу ерде биз “темиз” назмиет жанры иле сынъырланамыз ки, аз-бучукъ несирге мейилленип, анда расткельген сатырларны козьден кечирсек, Гаспринскийнинъ “Дар-уль-Рахат мусульманлары”нда сырф фарсидже кысымларгъа да огъраймыз:

Чун тапай-э касрэ бетасовир мазин,

Чун номайэ номи бетамойэли мунакъкъаш.

Чун чашм-э фалак ровшан-у, чун халат бар ин хуб

Чун бейт-э шоирам фарох-у, чун богъ-э арам хуш.⁴

¹ Акъчокъракълы О. Кырым гюнджелери. Оренбург, 1906 (25 с.). С. 20. (Бу парча асылында Г. П. Данилевскийнинъ “Багъчасарайда гилдже вакъты” (“Бахчисарайская ночь”) манзумесининъ терджимесидир).

⁴ Англазмасы: “Сарайнынъ тёпеси тасвирде энъ гузель олгъаны киби, Исим-язылар да рессамгъа багълы. Дюнъя насыл рахат олса, дженнет де о къадар яхшыдыр. Шаирнинъ бейитлери ферахлы олгъаны киби, дженнет багъы да ойле хоштыр”. (Метиннинъ нешири: Керим И. А. кырымтатар эдебияты. Акъмесджит, 1995 (352 с.). С. 20).

Бир тарафтан баягы муреккеп корюнген бу парча, медреседе аз-бучукъ тасиль корьген талелелер ичюн бельки чокъ кыйын да дегиль эди. Академик А. Крымский, чалышмамызнынъ энъ башында ады кечкен кырымтатар эдебияты иле багылы монографиясында, 1905 сенеси Исмаил Леманов иле берабер “Зынджырлы” медресесини долашкяны ве талелелер иле арапча кьонушмагъа арекет эткенлерини язды. Бу кьонушмада “Зынджырлы” талелелерининъ арапчалары академикке зайыфча ве схоластик тасили сюретинде корюнсе де, “Къуран-и-Керимни” сербест оккуп терджиме эткенлери бизге беллидир. Шунунъ ичюн, меселя, Акъчокъракълынынъ ашагъыдаки парчасы окъумыш адамларнынъ чокъусына ич бир кыйынлыкъ догъура бильмез эди:

Ульке-и-афтаб кенарында

Не хош махалледир дияр Къырым!

Наз-у-шийве иле ойнар анда

Маудж нураний ки, яр къадим.

Бигъае мани сафхэи бахри

Къуббе сьмасы лядживерди.⁵

(“Шийве” — джилве, наз; “маудж” — далгъа; “бигъае” — сонъуз; мани” — мана; “сафхэи” — саифе; “бахри” — денъиз; “лядживерди” — мавы, кок).

Эр шей кыяста билинir — дегенлери киби, Гаспринскийнинъ юкъарыдаки парчасы иле кыяста, Акъчокъракълынынъ сатырлары баягы анълайышлы корюнir. Амма бу сонъкиси Тохтаргъазы ве Чергеевнинъ язылары иле ольчештирильсе, бу ерде акси олып чыкъа. Яни Тохтаргъазы ве Чергеевнинъ иджатлары чокъ айдын ве лакъырды тилимизге даа якъын бир тильде язылгъанлары ачыкълана. Эм бу муэллифлернинъ эсерлери мундеридже джиэтинден де абстракт олмайып, Къырымнынъ о девирдеки сиясий, ичтимаий ве икътисадий дурумыны бир меншурвари кузьгю киби, акс этмектелер.

Оларнынъ терджиме-и-аллары огренильгенде, озь девирининъ чокътарафлама дурумы иле сыкы сюретте багылы олгъанлары да ачыкъ-айдын корюнмекте. Меселя, Тохтаргъазы асыр башында Керчьтеки сиясий джемиетлерде фааль иштирак этти, гизли басмаханелерде бе-

⁵ Акъчокъракълы О. Айны менба. С. 14. (Бу парчарус шаири В. Шуфнынъ “Къырым севахилинде” шиирнинъ терджимесишир. асылында онынъ “Къырым шиирлери” (“Крымские стихотворения”) аллы шиирлер, поэмалар ве тюрколер джыйынтыгы Москвада 1890 сенеси нешир этильген эди).

яннамелер, прокламациялар бастырып, оларны кениш халкъ кутълелери арасында дагъытты. Керчытеки ехуидлер къатлиамларына, погромларына къаршы нумайышларда иштирак этип, бу нумайышларнынъ биринде ог сафта булунып Месаксуди нам залым бир помещикнинъ демир къапы ве къораларыны парлагъан эди.⁶

Тохтаргъазы буюк шаир олмакъле берабер айны заманда халкънынъ урьметини къазангъан бир оджа эди. Тохтаргъазынынъ аяты ве фаалиетинен чокъ сенелер огърашып, ахыры о акъкъында дегерли повесть⁷ язгъан мерхум языджымыз Шамиль Алядин та 1962 сенеси бойле меракълы хабер берген эди: “Усеин-оджа эмекдар эхалининъ менфаатыны къаорчаламакъ, оларгъа топракътан файдаланмагъа имкъан догъурмакъ ичюн дефалараджа юкъары земство идарелерине барып кельген, Русиенинъ... илери гъаели адамларынен таныш олгъан... Харджибиедеки оджалыгъы вакъытында, гектограф вастасынен... тюрюлю тешвикъат весикъалары басып, эхали арасында даркъаткъан...”⁸

Тохтаргъазынынъ кенди талебеси олгъан Абдураман Бариев сонъундан матбуатта бойле хатыралар иле пайлашты: “Усеин-оджанынъ янъы мектеби (Тохтаргъазы тарафындан Харджибие коюнде ачылгъан мектеп — И. К.), язгъан аджайип шиирлери, 1905—1906 сенелери эхали арасында алып баргъан инкъилябий тешвикъаты — бутюн бунлар уезд койлеринде буюк гурюльти къопарды... 1906 сенеси, къышнынъ ортасында, Усеин-оджанынъ мектеби къапатылды, этраф койлерден келип окъугъан яшлар мектептен къувулды. Оджанынъ иши Кефе жандарм идаресине тюшти. Бир къач керелер апансыздан мектеп интернаты ве оджанынъ яшагъан эви тинтильди.”⁹

Биз, Къырымгъа авдетимизден сонъ, бу буюк ве гъает фаалиеткъяр языджымызнынъ догъгъан кою — Кок-Козьге барып, онынъ догъгъан ве яшагъан эвини зиярет

⁶ Решидов К. У. Ш. Тохтаргъазы халкъ шаири. (А. С. Пушкин адына къырымтатар тили ве эдебияты ильмий-тешкерюв институты. Намзетлик ильмий дереджесине язылгъан диссертациядан алынма. Дактилодан кечирильген 60 саифе). Акъмесджит, 1940. С. 3.

⁷ Алядин Ш. Иблисининъ зияфетине давет. (Весикъалы повесть). Ташкент, 1979 (216 с.).

⁸ Алядин Ш. Усеин Шамиль Тохтаргъазы. “Ленин байрагъы”, 1962, январь 25.

⁹ Бариев А. Языджынынъ сонъки йыллары. “Ленин байрагъы”, 1962, январь 25.

этмеге макъсат эдиндик. Ниает, 1995 сенеси март 28 куню мезкюр койге ёлландыкъ Кок-Козьнинъ шимди “Горная” сокъагы бою юкъарыгъа юрюште ёл четинде эски бир къую булунмакъта. Иште, бу къуюдан текяран авлакъта (юкъарыда) бир заманлары Усеин Шамиль Тохтаргъазы дюньягъа кельген эви булунгъан. Эвнинъ софасы къуюгъа тараф чыкъа экен. Эвельки эвден шимди ялынъыз эв тюбю (чукъуры) корюне. Янынъда бир рус къорантасы янъы эв къургъан. Айтышларына коре, олар бу ерге кельгенде, (Тохтаргъазынынъ) эви бус-бутюн сакъланып къалмаса да, бир къач метрлик диварларынынъ толалары ве оба-оба сепильген кираметлери бар экен. Анда расткетирдигимиз Тохтаргъазыгъа сой кельген кишилернинъ хаберлерине коре, бу эвде сонъундан Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ буюк агъасы Абибулла яшагъан. Усеин Шамиль эвленген сонъ, онъа шу койден башкъа бир эв сатын алып бергенлер. Бу сонъкиси шимди де сакъланып къалып, “Нижняя речная” сокъагынынъ 25 номери алтынъда булунмакътадыр. Усеин Шамиль яшлыгъында Къырымнынъ чёль тарафында оджалыкъ япып юрьгенде, андан Аджире-ханым адлы бир къызгъа эвленген. Бу эвде бераберликте бир къач йыллар яшагъанлар. Эм бу ерде Тохтаргъазынынъ Даниял ве Эбабиль адлы эки огълу догъгъан. Эвнинъ бугуныки “саиплеринен” разылашып ичери кирдик... Бутюн пенджере ве къапылары эскинден къалма. Насылдыр ерли уста дюльгер оларны кемеримси шекилинде япкъан. Ичеридеки эки дивар арасында татарлама соба булунмакъта. Асылында эвнинъ учъ одасы ве бир софачыгъы бардыр.

Тохтаргъазынынъ сойларындан Мюессер аптенинъ сёзюне коре, Усеин Шамильнинъ эки агъасы бар эди. Аньгъанымыз киби, буюгининъ ады Абибулла, ортанджысынынъ — Асан экен. Усеин Шамиль 1913 сенеси сентябрь 17-де пычакъланып ольдюрильген сонъ, агъасы Абибулла 9 (докъуз!) кере Акъмесджитке барып, жандарма идаресине шикъет ве аризалар язгъан, амма къардашыны ольдюрген адамны махкемеге чекмегенлер. Къатиль адам (яни Аджи-Эрбаин) пара берип махкемеден къуртулгъан.

Усеин Шамиль сагъ экенде, бабасы онъа сиясетке къарышмасын — дее тенбиелер бере экен. Лякин Усеин Шамиль адалет ве хакъ ичюн куреш ёлундан вазгечмеген...

Адалет ве хакъ ичюн джаныны къурбан эткен Тохтар-

гъязынынъ иджадыны 1930 сенелери баягъы терен огренген эдилер. Онынъ аман-аман бутюн эльязмаларыны Акъ-месджиттеки пединститут янында ачылган А. С. Пушкин адына тльмий-тешкерюв институты топлап устюнден иш алып барды. Бу эльязмалар иле чокъусы Алим Фетислямов, Абдуреим Алтанълы ве, юкъарыда ады кечкен Керим Решидов (Джаманакълы) огъраштылар. Джаманакълы атта 1940 сенеси Тохтаргъязынынъ иджадынен багълы намзетлик ильмий дереджесине диссертация язгъан эди. Лякин чокъ языкъ ки, о заманнынъ сиясетине уйгъун оларакъ, Тохтаргъязынынъ хакъ ве адалет ичюн куреши бус-бутюн сынфий ве табакъа куреши киби косътерильди. Ве энынъ о заманда ве дженктен сонъки йыллары да нешир олунгъан парчалары бир тарафлама, сиясетке уйгъун оларакъ сечильдилер. Къалгъан бир чокъ эдебий парчалары, шу джумледе 1911 сенеси язылгъан “Саадет аласы” романы, басылмайып сюргюнлик вакъытында гъайып олдылар. Амма сонъки йылларда чешит архивлер, шахсий кутюпханелер ве башкъа ерлерден тапылгъан эски эшья ве эльязмалар, Тохтаргъязынынъ нешир олунмагъан эсерлери де тапыла бильмесине умют берелер.

Озь вакъытында Джаманакълы Тохтаргъязынынъ ильк эсерлеринден нумюнелер кетирип шаирнинъ юксек бильгиси, истидаты ве гражданлыкъ позициясы хусусында сёз юрюткен эди. Меселя, Тохтаргъязы 1898 сенеси язгъан бир парчасында халкъымызнынъ Кырымдан хиджрет этмесине къаршы сес котерип бойле дей:

*Чокътан берли гезиюрим гъурьбетти,
Бенден алсын акъылы олан ибretti,
Корьмедим хич гъурьбет ильде сервети
Янсын гъурьбет или думана дёнсин!*

*Кульмедим дюньяя кельдим келели,
Агълайым да чешиим яшыны силели,
Дер ки, Шамиль, гъурьбет тилинъ ерге батсын!
Негизинден виране дёнсин.¹⁰*

Шаир озь башына икътисадий, сиясий ве ичтимаий меселелерни огренип, иджат эткен парчаларында усталыкънен къуллана. Эм онынъ огренильген эльязмаларындан корюне ки, о, кенди девирининъ илери бир адамы оларакъ чаризмнинъ истисмарджылыкъ сиясетине къар-

¹⁰ Решидов К. Айны менба. С. 5.

шы, халкъыны ве Ватаныны чар помещиклерининъ вах-
ший панджаларындан къуртармагъа ёл арагъан буюк бир
эрбап эди. Элязмаларнынъ биринде истисмарнынъ не-
гизини Тохтаргъазы бойле ифаделеген эди: “Хэр чалы-
шан бай олмаз, зира бай олманынъ шартлары хэр чалы-
шаннынъ виджданына уйгъун кельмез. Месея, о шарт-
ларнынъ энъ мухими — гъайрынынъ хукъукъына теджа-
вудыр. Бу исе алдата бильмек ве алдатмакъ иле ола билир.
Хэр чалышаннынъ бай олмамасына себеп де мытлакъа я
алдатмадыгъы ве я ки алдатмакъ истемедигидир. Мен бай-
лыкъ корьмедим, зира бабам бай дегильди. Кендим де
бай олмадым, зира не алдатмакъ истедим ве не де алдата
бильдим”.¹¹

Замандашы, якъын досту ве эсерлерининъ нешир
этильмесинде фааль ярдымджысы олгъан Менсеит Дже-
лиловнынъ хаберине коре, Тохтаргъазы о вакъытта че-
шит инкъилябий эдебиятнен огърашып, атта Ф. Энгельс
ве К. Марксынъ “Эрфурт программасы”ны къырымта-
тарджагъа чевирген!¹²

Тохтаргъазы фааль сиясетчи олып сиясий ве ичтимай
нокъта-и-назардан бир чокъ муимден-муим меселе-
лерни ачыкъ накъиль эткени ве кендисининъ талап ве
даваларында чокъусы акълы олгъаны хусусында А. С. Ай-
вазов киби буюк эдиплеримиз де айрыджа къайд эткен
эдилер. Месея, эдебиятымызнынъ тарихий ёнелиш ёл-
ларынынъ ачыкъламасына багъышлангъан бир макъале-
синде Асан Сабри бойле язгъан эди: “Шамиль Тохтаргъ-
азынынъ “Налеи Къырым” исминде “Ветан хадими” мат-
баасында бастырдыгъы шиирлер меджмуасы тамамиле
енъи мевзулар узерине къурулмыш, Къырымдаки ерли
халкънынъ ичтимай, сиясий ве икътисадий вазиетле-
рини тасвир иден бир эсердир:

Дагъде яшар — якъмагъа бир одуны ёкъ!

Сув башында — сувдан янмагъан куню ёкъ!

Ашлыкъ сачар — ашамагъа хич уну ёкъ!

сатырларле башлаян “О, кимдир?” шиириле хаятий бир
эдебията чыкъув ачмышты. Бу сюретле Къырым ерлиле-
рине яшмакъ ичюн насыл шартлар идильмеси лязим бу-

¹¹ Джаманакълы К. Демократик халкъ шаири Тохтаргъазынынъ ольдю-
риймесине 25 йыл тола. “Эдебият ве культура”, 1938, № 7—8. С. 35—36.

¹² Решидов К. Айны менба. С. 3.

¹³ Айвазов А. С. Октябрь инкъилябы ве татар эдебиятынынъ дирильме-
си. “Окъув ишлери”, 1927, № 1. С. 49.

лундыгъы, ичтимай, икътисадий ве сиясий вазият эйилешмейиндже, ильмий-эдебий саха да юксельмейджеги анылашылыюр”.¹³

Айны фикирни А. Лятиф-заденинъ монографиясында да расткетиремиз: “1905 сенесининъ инкъилябий девиринде Къырымда Усеин Шамиль Тохтаргъазы (дженюп шивеси) ве Асан Чергеев (шималь шивеси) догъалар. Шу сенеден башлап 1917 сенесине къадар къырымтатар эдебиятында янъы девир ачыла. Шу янъы девирнинъ эсасчылары мерхум Тохтаргъазы ве Чергеев эдилер”.¹⁴

Айвазов “Ветан хадими”нинъ матбаасы ве онынъ халкъымыз ичюн эмиети хусусында нафиле сёз юрютмеди. Акъикъател, 1905—1907 сенелеринде олып кечкен Биринджи рус инкъилябы къырымлылар арасында да радикаль тюшюнджелер ве арекетлер къозгъатты. Эм бу маневиятны акс ве беян этмек ичюн, эбет, айрыджа бир матбаа органы керек эди. Чюнки инкъиляп насыл нетидже иле битеджеги белли олмагъан бир вакъытта, къырымлыларнынъ екяне нашир-и-эфкъары олгъан “Терджиман”ны хавфлы арекетлерге къарышмагъа эм люзюмиети, эм де акъы ёкъ эди. Шунунъ ичюн бир сыра зиялыларымызнынъ чалышмалары нетиджесинде 1906 сенеси янъы бир газета ачылгъан эди. “Ветан хадими”нинъ эм Тохтаргъазы, эм Чергеев ве эм де умумен шу девирдеки эдебият ве медениетимизнинъ инкишафында буюктен-буюк роль ойнагъаны ичюн, онынъ устюнде тафсилятлыджа токъталмакъ истеймиз.

“Ветан хадими”нинъ 1-нджи номери 1906 сенеси майыс 1-де Къарасувбазарда нешир олунды. Газета идаресини халкъымызнынъ белли эрбаплары Решит Медиев ве Асан Сабри Айвазов алып бара эдилер. 1908 сенеси июнь айындан итибарен газетанынъ башында ялынъыз Айвазов къалды. Решит Медиев исе Акъмесджитке кетип анда рус тилинде “Голос татар” адлы янъы газета чыкъармагъа башлагъан эди. “Ветан хадими” афтада 4 кере чыкып, онынъ неширине Сейдамет Челеби, Сулейман Али-моллаев, Мамут Базиргян, Аббас Усеин ве дигерлери дюкюмлы маддий ярдымда булунгъанлар. “Ветан хадими” 1908 сенесининъ кузюнде чар укюмети тарафындан къапатылды. Эписи олып, газета (базы аралыкълар иле) эки бучукъ йыл девамында нешир олунды.

1920 сенелеринде “Ветан хадими” заманынынъ джан-

¹⁴ Лятиф-заде А. Короткий огляд крымско-татарської літератури. “Червоный шлях”, 1927, № 11, С. 199.

лы шаатлары олгъан языджыларымызнынъ базы кьайд-лары пейда ола. Меселя, Амет Озенбашлынынъ бир макъалесинде бойле сатырлар бар: “Р. Медиев, А. С. Айвазов, Менсеит Джемилев (Джелилов? — И. К.) ве дигерлери енъи бир “ат” эгерлиюрлар. О — “Ветан хадими”. (Бу газета — И. К.) “къара” халкъын яныкъ юрегин серинлеен джанлы теселли! Койлюнинъ хаят-мемат меселеси олан топракъ къавгъасы, татарларын кенди дилинде экинджи дередже мектеп ачмая хакъкы истенильмеси, гимназия-лара кирильмеси тешвикъы, къадынларын да окъумая джелъби ве алх... Бу не къадар буюк хюджум, къувет, деринлик ве тазелик. Не чаре ки, бу тазе фидан вакъыт-сыз кесилиюр. Лякин чога вармадан он, н чевре-четинде фышкъырып чыкъан филизлер еди башлы аждер киби, ольмез олуюр. Онун косътердиги ишлер япылыюр, ёлу такъип олунуюр. Эбет, рушдиелер ачылыюр, юксек бир рух ве умитле яшыюр. Гимназиялара, университетлере ёл тутуюр. Медиевин меслекдеши, “Ветан хадими”н баш языджысы Айвазов дурмадан Кавказ, Истанбул, Мысыр газеталарына языюр. Гъурьбет эллерде къаарини дёкиюр. “Ветан хадими”н инкъиялпчы рухуле зехэрленен зиялы яшлар Усеин Балич, Яхъя Байбуртлы, Сулейман Бадракълы, Эмирали Къаишев, Джелал Меинов, Ибраим Меинов, Абдураман Усни ве дигерлери Багъчасарайда “Учкъун” намы алтында бир сыра китапчыкълар нешир идиюр... Истанбулда топлашан талебе генчлик кенди тешкилятыны къуруюр. “Яш татар языджылары” адлы джемиетин “Алтын ярыкъ”, “Яш татар язылары”, “Чар султанаты къамчысы” ве алх. киби бир сыра китапчыкълары нешир олунуюр ве Къырымын, Русие мусульманларынынъ тепрендигини мюжделиюр, гизли хитапнамелерле Къырым койлюсини уяндырыюрлар. Хуляса, “Ветан хадими” орталыгъы туташдырыюр, аттыгъы филизлери иле эмеллерини йине яшатыюр. Олююр, факъат олеркенде, догъуюр — генчлиги тепредииюр”.¹⁵

Асан Сабрининъ кенди, нешир эткен газетасы хусусында китапларынынъ биринде бойле яза: “Ветан хадими” инкъиялпчы Къырым генчлигининъ нашир эфкъары олып, чарлыкъ идареси алейхинде шиддетли лисан къулландыгъындан укюмет тарафындан къапатылмыштыр.

¹⁵ Озенбашлы А. Кечен девримизе тенкытти бир бакъыш теджрибеси. “Окъув ишлери”, 1925, № 2, С. 20—21.

¹⁶ Айвазов А. С. Къырает китабы. Акъмесджит, 1928 (32 с.). С. 29.

“Ветан хадими” аз яшамыш исе де, халкымызын эфкарыны тенвир идерек (айдынлатаракъ — И. К.), бир чокъ меселелерде ону бирлештирмишти”.¹⁶

Якин 1920 сенелерининъ экинджи ярысында ве 1930 сенелери басылгъан макъалелерде “Ветан хадими”нден мисаль этип кетирильген бир парча корюнмей. Ялынъыз бир ерде, яни Алтанълынынъ Тохтаргъазы ве Чергеев акъкъындаки монографиясында бойле джумлеге расткелемиз: “Ветан хадими”нинъ бутюн архиви тапылса, о вакъыт биз насыл меселелернинъ не тарзда къоюлгъаныны корип олур эдик”.¹⁷

Элимизде “Ветан хадими” иле параллель бир вакъытта “Терджима...”да басылгъан Гаспринскийнинъ бир къач парчасы бар эди. Олар, аз да олса, “Ветан хадими” акъкъында малюмат бошлугъыны толдурмагъа ярдым эте эдилер. Шунунъ ичюн ерде Гаспринскийнинъ къайдларындан бир къач мисаль кетирейик:

“Къарасувда неширине мунтазыр булундыгъымыз (бекледигимиз — И. К.) “Ветан хадими” рафигъымызын (достумызынынъ — И. К.) биринджи нусхасы майыс башында чыкъып, идаремизе кельди. Тебрик идиюрыз. “Хадим” къадымлы ве девамлы олсун! Меслеги гузель, лисаны ачыкъ тюркчедир...”¹⁸

“Урьметли “Ветан хадими” рафигъымызын 9—10 нусхасыны окъудыкъ. Джумле газетлерде корюлен телеграммлардан, хаберлерден ве миллет меджлисининъ мухим ишлеринден малюмат вериюр. А. С. Айвазовын хызметкъалемнеси (къалем хызмети — И. К.) олан бахслар, мюляхазалар (дискуссиялар — И. К.) хэр нусхасында, хэр сахифесинде корюлиюр...”¹⁹

“Ветан хадими” рафигъымыз дюнькю баш макъалесинде Къырымдан милете хызмет идеджек адам етиштирмек ичюн зенгинлеримизин ярдымыле Петербург, Мысыр ве Париже бир къач талебе кондермесини (ёлланмасыны — И. К.) теклиф ве тевсие идиюр. Чокътан лязим олан бир иш иди...”²⁰

“Мухаррир эфендилерин хызметлери ве гузель къы-

¹⁷ Алтанълы А. Усейн Шамиль Тохтаргъазы ве Чергеев. “Большевик ёлу”, 1935, № 4, С. 16.

¹⁸ Гаспринский И. Енъи газета. “Терджиман”, 1906, № 47, майыс 5.

¹⁹ Гаспринский И. “???” (Бу парча бойле ишаретлерден ибарет серлевха алтында басылды — И. К.) “Терджиман”, 1906, № 55, майыс 24.

²⁰ Гаспринский И. Къырым хаберлери. “Терджиман”, 1906, № 117, окт. 16.

лымлары мейданда исе де, “Ветан хадими”н токталшыгы ишъар (язма шекилинде хабер — И. К.) олуныр. Бешалты юз муштериден зияде джеми оламадыгы бу гузель газетанынъ татилине себеп олуор эмиш. Эгер бойле исе, чокъ теэссюф олуныр. Матбуат ишлери ве китап базары лязим бир хала кельмек ичюн даа бир чокъ ситемлерин (сыкъылмакъларын — И. К.) кечмеси лязимдир. Бу да чалышмакъ иле оладжакътыр. Хызметлерини, къылымларыны ве акъчаларыны миллет огъруна сарф иден федакярлары Дженап-Хакъ зияде эйлесин. Бунлара джумлемиз мютешеккюр (тешеккюрлерде — И. К.) булунмалыйыз”.²¹

“Мюштерисизлик иле токталмыш рафогъымыз “Ветан хадими” бир сенее къадар идаресине етерлик акъча булунмадыгындан текрар интишаре (нешир олмагъа — И. К.) башлады. Хафтада ики дефа чыкъаджакътыр. Айда бир рисале биреджектир. (О заманда газетагъа абуне олгъан муштериге мукаяфат оларакъ газета матбаасында басылгъан китапчыкълар да йибериле эди — И. К.). Сенелик бедили (фияты — И. К.) дёрт рубледир”.²¹

“Ветан хадими”нде А. С. Айвазовын “Зиялыларымызын назар-дикъкъатына” нам парчасын ахырында зиялы мусульманлара мураджаат олунып, миллетин мухтадж булундыгы сиясий программ ве рисалелерин терджимеси риджа олуныр. Бу киби риджалар, мураджаатлар 1881 сенесинден бери идильтектедир, лякин не чаре ки, халкъларымыз малюмате мухтадж, зиялылар исе лисан ве къалеме мухтадж”.²²

“Ветан хадими” не дженктен эвель ве не дженктен сонъ, чокъ вакъытлар булунмагъаны себебинден тек ады анылды — дедик. Мундериджесине келиндже, бу хусуста тек умумий сёзлер юрютильди. Ахыры, 1991 сенесининъ язында Ленинграддаки М. Е. Салтыков-Щедрин адына кутюпханеде булуныркен, биз эсапкъа алынмагъан фондлардан (Ржевка дагъларындаки магъазларда) “Ветан хадими” газетасынынъ дёрт номерини булып, джумлесини каталогларгъа кирсеттик. Шимди олар андаки каталогларда к.-тат. 2—5 шифри алтында булунмакъталар.

²¹ Гаспринский И. “Ветан хадими”. “Терджиман”, 1906, № 126

²² Гаспринский И. Кырым хаберлери. “Терджиман”, 1906, № 132, ноябрь 24.

²³ Гаспринский И. Кырым хаберлери. “Терджиман”, 1907, № 36, апрель 13.

Тапылгъан газеталар 1908 сенесининъ январь 4, майыс 29, июнь 7 ве июнь 14-не аит нухалардыр.

Занымызджа бу тапылгъан нухаларнынъ кыймети гъает буюктир. Чюнки базыда бир къач сатырлыкъ парчалар ичинде берильген хаберлер миллий медениет ве тарихимизни огренмек ичюн пек керекли ве муим шейлер олып чыкъа.

Элимизде “Ветан хадими”нинъ 1908 сенеси январь 4-те басылгъан нухасы. Газетанынъ серлевасындан сагъ тараф юкъары кошесинде: “Ветан хадими” газетасынынъ 1908 сенеси ичюн муштери дефтери ачыкътыр. “Ветан хадими” шимдилик хафтада бир дефа чыкъыюр. Эгер Акъмесджит шехринде кенди матбаасы дизилип “Ветан хадими” мезкюр шехэре кочер исе, хафтада бир къач дефалар чыкъарылмасына гъайрет идиледжектир ве газетанынъ кытыгъасы (форматы) — И. К.) буюеджектир. “Ветан хадими”нинъ сенелик бедили (абуне фияты — И. К.) 3 рубледир...”

Ялынъыз шу кыскъа хаберден белли ола ки, “Ветан хадими”нинъ Акъмесджитке кочип, анда чыкъмакъ мерамы бар экен. Биз бу шей хусусында ич бир вакъыт эшитмедик. Юкъарыда анъылгъаны киби, “Ветан хадими” асылында Къарасувбазар шеэринде белли матбааджи З. О. Роганнынъ озель (шахсий) матбаасында нешир олуна эди. Шу газетадан гъайры, бу ерде кырымтатар тилинде чешит китап ве рисалелер басылды. Ве Тохтаргъазынынъ “Налеи Къырым” адлы шиирлер меджмуасы да бу матбаада нешир олунгъан эди.

Эдебий хаберлерге келиндже, араларында сенсациягъа якъын шейлер де бар. Месея, классик шаирлеримизден Асан Чергеевнинъ “Козьяш хан чешмеси” адлы эсерини не дженктен эвель, не де дженктен сонъки эдебиятта расткетирмедик. Бильгенимиз киби, Чергеев озь иджадыны тюркче лисан иле башлагъан эди. Бу сой эсерлеринден онынъ “Эшит, мевта не сёйлюр”, “Аджы Ислям молла” киби поэмалары беллидир. “Ветан хадими”нде (1908 июнь 7) булдыгъымыз “Козьяш хан чешмеси” эсери де айны къабильдендир. Юксек бедieti саесинде миллий эдебиятымыз ичюн чокъ кыйметлидир. Толу метнини мисаль этип кетиремиз:

— Ишидуп чокъ намынъ, чешме,
Кельдим ёкълай, халынъ нидже?
Джумле юкълай, дёк дердинъи,
Кимсе дуймаз — къара гидже.

Акѣар суюнъ козьяш киби,
Сейленуп талчылар ире.
Бильмем халынъ, бильмем къальбинъ,
Агълайсынъ сен бана коре.

Гонълюнъ къырыкъ, башынъ тебен,
Джанынъ тепрене къафесте.
Хавф къальбинъе хич кельмесин,
Сейле, башынъ олса эсте.

Сейле, чемше, хан япысы,
Недендир, сейле, элеминъ?
Афу эйле, гидейим бен,
Къырса гонълюнъ, бу кельдигим.

— Бен акѣарым хан кунюнден
Динъле, кѣардаш, деди чешиме,
Халым фена, агълайым хѣп
Унудылан доста-эше.

Чокъ достлардан бен тек къалдым
Сувды артыкъ бенден девран.
Келен адам кечер кулип,
Къалдым халкъа олып сейран.

Эшит, далда оте бульбуль
Джан гѣаркъ, виран харем ичи
Бакъуп бунъа хич тюзельмем,
Унудылмаз зевкълер кечти...

Эвель заман чешит сеслер
чувулдарды бу эвлерде,
Шимди ялынъыз къушчукълар
Сув ичелер бу кемерде.

Илле танъда тарсыкъа джан,
Уялмаз хич гѣарип харем,
Олур сабах, окъур эзан
Джамие гирер хѣп алем.

Бош... хич бир ерден сес чыкъмаз,
Агъларым, яш тамлар ере...
Талап Хакъкъа — беклиюрым
Джанланыр — деп достларына...

Иште, аман-аман бир асырлык девирден сонъ, акъикъатен муджизели “Ветан хадими”нден парчалар бердик. Занымызджа, бу ал миллий матбаамыз ве эдебиятымызда къаранлыкъ бир кошенинъ устю ачылгъаныны косътере. Эм бойле бошлукълар вира азлашмакъталар ки, якъында алгъан бир хаберге коре, Къырым Мухтар Джумхуриетининъ девлет архивинде “Ветан хадими”нинъ 1906 сенесине аит 1, 17, 18, 22 ве 24 номерлери булунгъандыр. Арды гурь олсун!

“Ветан хадими” хусусунда къыскъа малюмат бериркен, Тохтаргъазынынъ иджадий фаалиети тедкъикъында мезкюренинъ чокътарафлама ёнелиши иле багъламакъ иджабыны айрыджа къайд этемиз. Бундан да гъайры, юкъарыда тизильген мантикъ зынджырымызнынъ алкъаларына алкъа къошаракъ, Тохтаргъазы заманында олып кечкен сиясий ве ичтимаий хавадислер узеринде янъыдан токъталып, иджадынынъ маневий ёнелишини буларнынъ меншурындан кечирсек, бир чокъ сатырларынынъ мана тарифленмелери экикурлюдиктен къуртарылыр ве муэллифнинъ ичтимаий-сиясий бакъымлары даа да ачыкъланыр ве конкретлешир, занындамыз.

Шойле ки, Зиядин Джавтобели “Йылдыз” журналында бастыргъан бир парчасында “Украина шехэр ве койлери тарихи. Къырым виляети” серлевалы китаптан 1905 сенесине аит бойле меракълы малюмат кетире: “Къырымда ишчи ве койлю арекети янъы къуветнен кенишледи. 9 январда чар укюметининъ Петербург ишчилерини къуршунгъа тутувына къаршы оларакъ Къырымнынъ бутюн шеэрлеринде сиясий нумайышлар ве ишташлавлар олып кечти. 1905 сенесининъ бааринде ве язында койлю къозгъалышлары беш уездден дёртюни къаплап алды. Къырым демирёлджулары октябрьде Бутюнрусие ишташлавына иштирак эттилер. Бу арекет Акъмесджит, Акъяр, Кефе, Керчь шеэрлеринде де юз берди. Джанкой ве Акъяр арасында тренлернинъ арекети бир къач кунлер токътады”.²⁴

Шу парчада анъылгъан ‘койлю къозгъалышларыны’ бираз даа айдынлатаджакъ олсакъ, 1905 сенеси Кокташлылар кенди помещиклерининъ табаналарыны, якъкъанлары, 1906 сенесининъ август айында Танагельди койлюлери Бишлер деген залымгъа къаршы чыккышлары,

²⁴ Джавтобели З. Элипининъ буюк хызмети. (У. Ш. Тохтаргъазынынъ догъгъанына 100 йыл толувы мунасебетиле). “Йылдыз”, 1981, № 2. С. 145.

1905 сенеси Байдарава койлюлери помещик Мордвинов-нынъ дагъларыны кескенлери киби малюматлар мейдан-гъа чыкъа ки, булар ерли халкънынъ кенди акълары ичюн джесюране сюретте курешлерини косътермектелер. Бай-дарава койлюлерининъ башкъалдырувлары бундан эвель де олып кечкенлери хусусында бойле малюматлар бар. 1880 сенеси январь 27-де помещик Мордвинов генерал-про-курор Оболяновгъа бойле шикъетнаме яза: “Къач сене-ден бери Байдарава койлюлери помещиклере итаат ит-мей ве топракъларыны кенди башларына тутып аларакъ, 10 сенеден бери девам иден межа сынъырларыны сюре-лер ве императрица дженапларынынъ ферманы муджиби помещиклере меджбурий сюретте учер кунъ чалышмакъ хусусындаки (баршина) борджларыны да эда итмейлер”.²⁵

Бу шикъетнаме язылгъан сонъ, чокъ вакъыт кечмей (айны сенеси) Байдарава койлюлери тарафындан ойле бир дешетли чыкъышлар ола ки, оларны токътатмакъ ичюн Таврида губернаторы Биззан бир талай аскер иле Байдаравагъа келе. Исъянджыларнынъ башында тургъан 26 адамны якъалап, оларнынъ ишини Акъмесджит виля-ет махкемесине берелер. Шу 26 адам арасында 20 яшыны толдурмагъан огъланлардан башлап 90 яшындаки къарт-ларгъа баргъанджа адамлар ола.

1881 сенеси октябрь 15—17 кунълери виляет махкеме залында задекян векиллерининъ иштиракиле Одесса мах-кеме палатасы, исъянджыларнынъ ишини бакъа. Бу мах-кеменинъ нетиджеси не иле биткени белли олмаса да, тарих ишлери тедкъикъатчысы Иззет-Нурининъ фики-рине коре: “О заманнынъ 265 ве 266 маджелери муджиби, энъ къабаатлы танылгъанынынъ бутюн мал-мулькюнден ве хукъукътан махрум идильмек шарты иле, каторга ишлеринде чалыштырмакъ ичюн 4 сенеден 6 сенеге къа-дар сюргюн идильдиклерини, бунлара ярдымджы ола-ракъ къабаатлы корюльгенлернинъ исе, йине мал-муль-кюнден ве хукъукътан махрум идилерек, я Сибирьяя сюръгюн идильдиклерини, я да ислях олунмакъ ичюн арестант болюклерине ёлландыкъларыны козь огъуне кет-тиреджек олсакъ, о девирин залым девлет ишареси тара-

²⁵ Иззет-Нури. Эскиде Байдар койлюлерининъ помещиклере къаршы исъяны. (Тарихий материаллардан). “Илери”, 1928, № 7, С. 14.

²⁶ Иззет-Нури. Айны менба. С. 16—17.

фындан бу мазлум... койлюлере мерхамет идильмедигине хич бир тюрлю шубхэ идилемез!”²⁶

Чар помещиклери Къырым койлюлерининъ топракъ-ларыны талап алып, озылерини исе къул дереджесине тюшюреджек олып, кенди файдаларына аман-аман бебедава чалыштырыр экен, бу вазиятте башкъалдырувлар ве исьянлар табий эди. Шунинъ ичюн Тохтаргъазы Къырым койлюсини ве чар помещигини эки тюрлю, башкъа-башкъа дюньяларгъа (мазлум ве залымларгъа) болип косьтере эди:

*Дюньяда чокъ халлар вар,
Эгри, догъру ёллар вар,
Ачлар иле берабер
Кечиниши боллар вар.*

*Кими чекер энине,
Кими чекер боюна,
Базы кенди динине,
Базы дженк мейданына.
Хэписин мерамы шу:
Сен къазан вер, есин о!*

(“Дюньяда не вар”, 1905).²⁷

Дигер тарафтан койлюнинъ де элдерини къавуштырып отуруп, сонъра биревлерге мухтаж олмасыны истемей:

*Дюньяда рахат кечинмек истесенъ инсан киби,
Дурма, чалыш, дёгюн-чекиш, къазан нара инсан киби,
Оль-йыкъыл, тек олма мухтаж гъайрие хэйван киби,
Ёкъса хэр кес къоркъутып къувар сени тавшан киби.*

(“Рахат кечинмек”, 1909).²⁸

Тохтаргъазынынъ иджадыны 1930 сенелери биртарафлама анылаткъанларыны къайд эткен эдик. Месея, онынъ акъикъатсеверлиги “сынфий нокъта-и-назардан” анылатылып, бунъа “келишкен” эсерлери сайланып нешир этильди. Амма шулар ичинде биле бойле янашманынъ янълыш олгъаныны косьтерген бир чокъ сатырлар бар. Нумюне оларакъ онынъ “Тевхиди Шамиль” (1905) адлы парчасыны алайыкъ:

²⁷ Метиннинъ нешири: Алядин Ш. ве дигерлери. Саадет ичюн. Ташкент, 1976 (140 с.). С. 7.

²⁸ Метиннинъ нешири: Алядин Ш. ве дигерлери. Айны мемба. С. 20.

²⁹ Метиннинъ нешири: Алядин Ш. ве дигерлери. айны мемба. С. 10.

*Истеелим хакъ бир олсун,
Бунунъчюн диван кѣрулсын,
Бу ёлда джан кѣурбан олсун!
Кель яналым, кель яналым.²⁹*

Бу ерде миллетни табакъалаштырма, бир-бирине зыт олгъан сыныфларгъа больме дегиль де, аксине бир-бири иле бирлешмеси, акъикъат эписи ичюн бир олмасы истениле. Эм шиирнинъ серлевасына айрыджа эмиет берильмели. “Тевхиди” — “бирлештириджи” демектир ки, Тохтаргъазы кендине миллетни бирлештирмек вазифесини ала.

Къырымнынъ табияты ве онынъ гузелликлери, дженнетвари кошелери, буллур сувлары ве темиз авасы Тохтаргъазынынъ иджадында озюне хас бир ер тутмакъталар. Шаир кенди Ватанынынъ, онынъ икылимини ве табиятыны сонъ дередже севгени ве хошлангъаныны корьмек-темиз. Тохтаргъазы кимерде табияткъа да бир джанлы махлюкъкъа бакъкъан козьнен бакъмакъта. Шунунъ ичюн А. С. Пушкиннинъ Къырым акъкъындаки эсерлерини авесликнен окъуды ве базыларыны атта къырымтатар тилине чевирип, кендисининъ бир къач джылттан ибарет олгъан “Къыраат Къырым” эльязма китапларына къошкъан эди. Тохтаргъазы Ватан топрагъы ве зевкъы иле хошланыркен:

*Гузеллиги бакъ! Насыл Хакъ тамамлар,
Къушатуп хэр тарафтан низамлар,
Денъизлер хэр сабах-акъшам селямлар,
Юзю ерде идер седжде Къырыма!
“Чатыр-Дагъ” джумле дагъларын эмири,
“Ай-Петри”нинъ булунмаз хич назири —
Бу дагълар шахи, чёллер де везири
Летафет бойле хукюм эйлер Къырыма!*

(“Фи медх-и-Къырым”, 1910).³⁰

киби юксек бедieti олгъан сатырлар ярата бильди. Тохтаргъазы мектюплеринден биринде шиирлерини йыр киби язгъаныны айта.³¹ Эм, акъикъатен, шаирнинъ бир чокъ шиирлериндеки сес уйгъунлыгъы, везини, сатырлардаки услуп тюзгюнлиги шырылдап акъкъан озенчикни анъдыралар:

³⁰ Тохтаргъазы У. Ш. Нален Къырым. Къарасувбазар, 1910 (16 с.). С. 5.

³¹ Алтангълы А. Айны чалышмасы. “Элебият ве культура”, 1936, № 2, С. 30.

*Уфакълы, ирили бир чокъ къаялар,
Дерин дере, буюк тѣне, увалар,
Ешилъ орман, ара-сыра къобалар
Ярашыкълыкъ кетирирлер Къырыма!*

*Бу ерлерден чыкъан сувлар парылдар,
Акъар, этрафе гъает хош шырылдар,
Лятиф ёлларда агъачлар шувулдар —
Бунлар чокъ зийнет верирлер Къырыма!*

*“Учан-Сув”лар къаялардан учушыр,
“Учан-Къуш”лар агъачларда отюшир,
Ашыкълар бунда мурада етишир
Бунлар хэп сюс кетирирлер Къырыма!*

(“Фи медх-и-Къырым”, 1910).³²

Тохтаргъазынынъ шиирлери гъает музыкаль олгъанлары, тюзгюнлиги, дюльберлиги ве толукъанлы мундериджелери саесинде азербайджан, башкъырт тиллерине чевирильгендирлер. Шаир Петровский исе, Тохтаргъазынынъ “Налеи Къырым” китабындан базы эсерлерини буюк усталыкънен рус тилине терджиме этти.³³

Къырымнынъ дюльберлигинен хошлангъан, Ватан асретлигини энъ мешакъатлы ал олгъаныны косътерген, гъурьбет ильни бутюн руху, къаны ве джанынен къабул этмеген шаир, эбет, топракъларыны сатып Къырымдан кочъ ве хиджрет эткен, Ватан къадирина этмеген ватандашларына мураджаат этерек, Аллах эшкъына “айынмаларыны” джан-гонъюльден истер эди. Эм шаир къыска омюрининъ сонъунаджа энъ кескин сюретте тамам бу ал иле курешти. 1910 сенеси нешир эткен екяне шиирлер меджмуасына махусус юрек сызлатыджы “Сатма сакъын!” парчасыны кирсеткендир. Ве шиирининъ сонъунда фикирини текрарлаяракъ, энди несир шекилинде ана ве Ватан топрагъы айны олгъаныны ве ана сатылмагъаны киби, Ватан топрагъы да сатылмаз! — дее сонъ дередже тесирли ве ибретли ифаделер япа:

*Къырымы корен хэр ким сукъланып дер: “Я, Къырым!!!”
Дюнъя устюнде Къырым — хазинедир, дефинедир!
Бакъ, недир бизим бу ер, ким корерсе, о север,
Хэписи шойле медх идер: “Хазинедир! Дефинедир!”
Къырымы севмелийиз хэдэрини коръмелийиз,*

³² Тохтаргъазы У. Ш. Айны менба С. 4—5.

³³ “Дружба народов”, 1940, № 5, С. 352.

Къадрини бильмелийиз, хазинедир о, хазинедир!
 Чыкъмыш эльден чокъ ери, сатмайыкъ шимден гери,
 Къырымын бахари, ери — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын! Эджнебий олмасын мулък сахиби,
 Къырымын бир дагъ диби — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын топрагъы, сув верен козь чокърагъы,
 Орманнын бир япрагъы — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын бир кою, онъмазсын омюр бою,
 Къырымын хава, сую — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын тарлайы, гер северсенъ Мевляйи,
 Асрадыгъы богъдайы — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын багъчайы, битирирсинъ акъчайы,
 Багъчанын энъ аз пайы — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын чайыры шер идерсинъ хайыры,
 Къырымын дагъ, байыры — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын бир къарыш еринъи, олма сархуш,
 Ер иле корюлен иш — хазинедир, дефинедир!
 Сатма сакъын гузелим, ахырым ве эввелим,
 Дер Къырым: “Дагъым, чёлум — хазинедир, дефинедир!”
 Битмеден эльде ашы, бильмели къарты-яшы,
 Къырымын дагъы-ташы — хазинедир, дефинедир!!!

Чоджукълар! Бабайлар “топракъ алтындыр!” — диюрлар. Онун къадрини бильмейип де эджнебийлере сатар исек, халымыз не олур? Албу ки, бендже, топракъ алтын дегиль, анадыр! Анасыны сатан, эльбет де берхурдар олмаз, дегильми? Ойле исе, бабайлардан къалмыш топракъларымызын къадрини бильмелийиз!”³⁴

(“Агъачлар” — бу ерде “тереклер” манасында; “дефине” — хазине; “медх этмек” — макътамакъ, эйи сёзлер сёйлемек; “хэдэр” — зиян, зарар; “шимден гери” — шимдиден сонъ; “гер” — эгер, энгертим; “шер” — яманлыкъ; “берхурдар” — бахтлы, месут).

Тохтаргъазынынъ иджадындаки маневий ёнелишлерден бири, ве бельким буюк бир къысмы, маарифперверликтир ки, бу да заманынынъ кескин талаплары ве девамлы аныанелери узеринде къурулгъандыр. Эм шаирнинъ тасиль ве маарифперверлиги ялынъыз бир мот, замангъа уйма ве соют, мюджеррет (абстракт) олмайып, энъ-эвеля кендисининъ оджалыкъ фаалиети ве теджрибеси иле багълыдыр. (Азбучукъ ашагъыда онынъ бу саада чалышмаларынынъ айры джедвели де бериледжектир). Тохтар-

³⁴ Тохтаргъазы У. Ш. Айны менба. С. 6—8.

гъазы бу меселеде джемиеттеки уйгъунсызлыкъны ве зарарыны ачыкъ коререк ве анылаяракъ, оны тюзельтмеге чалышты. Меселя, о, къыз балаларынынъ окъутилмасына айрыджа эмиет берильмесини къайгъырды, чюнки олар, бугунъки къызджыгъазлар, ярын валиделер (аналар) олып, келеджек несильнинъ тербие ве тасилини эллерине аладжакълар:

*Фен иле ашланмалы инсан къызы,
Ойле къызлар дюзельтир бельки бизи,
Кельди сыра исляхата башламакъ,
Башта керек валиделер ашламакъ.*

*Мектеп иле ашланьрса валиделер,
Сонъра догъар онлардан инсанзаделер,
Догъру сёздир: ач аюв хич ойнамаз!
Фенден ач бир къыздан валиде олмаз!*

*Толсун онлар иптида илим иле,
Къувет алсын диль иле, къалем иле.
Сонъ догъурсын милете огъул ве къыз
О заман адамлыгъа ёл булурыз!*

(“Ашламалыйыз”, 1910)³⁵

Окъума ве тасильде Тохтаргъазынынъ кендиси де бир ибрет-мисаль эди десек, янъылмамыз. “Онынъ окъумагъан ве десте-десте топламагъан газет, журнал ве китаплар санки къалмагъан эди” — дее хатырлайлар сойлары. Акъикъатен, сойъундан шаирнинъ эвинде бир чокъ китап, рисале ве эльязмалар булунгъан эди. Джошкъун окъуманынъ ве тасильге чагъырышларыны бир чокъ эсерлеринде растлаймыз. Лякин бу мевзудаки языларнынъ энъ юкsek нокътасы, занымызджа, “Окъумакъ истер!” (1908) парчасыдыр. Шаирнинъ кенди мисалинде исбатыдыр ки, кучъю зехиннинъ табиятында истер-истемез акъылий чалышмаларгъа буюк ихтияджи бардыр. Эм шаирнинъ тамам бу эсеринде буюк усталыкънен окъуманынъ заруриети косътерилип, талелелерге ве умумен джемааткъа бунъа авес ве истек ашланыла. Шиирнинъ арарети ве ихтирасына, пафосына дикъкъат этмели:

³⁵. Метиннинъ нешири: “Йылдыз”, 1981, № 2, С. 144.

*Юдже султаным, дерде дерманым,
Бу тенде джаным окъумакъ истер!
Алимсинъ — алим, билирсинъ халым
Агъзымда дилим окъумакъ истер!*

*Догърудыр сёзюм, гидже-куньдюзим,
Шу эки козюм окъумакъ истер!
Къашым, къулагъым; элим, аягъым,
Эки дудагъым окъумакъ истер!*

*Илим иле фен, идер гонялю шенъ,
Къадрини билен, окъумакъ истер!
Шимди китап чокъ, окъумаян ёкъ!
Акъыллы чоджукъ окъумакъ истер!*

*Эй, кучюк ханым, язы яз, джаным,
Языджы адам окъумакъ истер.³⁶*

Мевзу-и-мезкюре шаирнинъ ялынъыз манзумелеринде дегиль де, несирджилиги ве драматургиясында да акс олунгъандыр. Меселя, “Язы ве къадын” икяесинде, “Рахимсиз бабалар” пьесасында айны проблемалар котерилип, булар чезильмегендже, чар зулумындан къуртулыш олмайджагъы ве халкънынъ мутлу истикъбали хусусында тюшюнмеге биле сыра кельмейджеги киби нетиджелер чыкъарыла.

Тохтаргъазынынъ матбут юзюни корьген сонъ шиирлеринден бири, бельки де сонъкиси, “Къырым севдасы” парчасыдыр. Бу эсер башта Къазанда нешир этильген “Шура” дергисинде басылып, сонъра (занымызджа, Асан Сабри Айвазовнынъ истегиле) “Терджиман”да янъыдан табъ олунгъандыр. Бу эсер эр джиэттен шаирнинъ бутюн башкъа шиирлеринден айырылып турмакътадыр. Мында Тохтаргъазы эмегининъ нетиджесини корьмегени ве корип оламайджагъы къоркъусы, аджыныгъы, яныгъы ве языкълары дююлмакътадыр. Эдип къальбиндеки яныгъыны кимге анылатсын ве кенди халкъындан гъайры, бу яныкъларны ким аныласын... шаирнинъ юреги толып таша, козылери торлана, о, кедерлер ве умютсизликлер ичинде булунмакъта. Гъарипнинъ тенбие ве чагъырышлары сонъки дефа эдилер...

Бен сени иттим къабул огълум киби, бир чокъ заман,

³⁶ Метиннигъ нешири: Алядин Ш. ве дигерлери. Айны менба. С. 18—19

*Хош омюр иттик, кѳучагъымда кечирдинъ чокъ заман.
Захмети чокъ корьдигинъ ёкъ, бенде рахат ёкъ заман,
Топ ерине истединъ даим юрютсин окъ заман.
Бильмединъ сен хич саадет къадрини, Валлахи, татар!
Кимсенинъ андында, бакъ, шимди сайылмаз шах татар!*

“Дин!” — дединъ де, “Дин!” — дединъ, тек “Дин” недир хич бильмединъ.

“Вебтегъу” — деди санъа дин де, кѳулагъа ильмединъ.

“Илель-инсан”нынъ хикметиндже сѳе кельмединъ.

маарифет я ки унерден бир дилим хич дильмединъ.

Бильмединъ сен хич диянет къадрини Валахи, татар!

Кимсенинъ андында, бакъ, шимди сайылмаз шах татар!..

*Хакъ “велятенсе” деди Кѳуранда, асмадынъ кѳулакъ,
Ачмадынъ мектеп, даим бакъар эдинъ кѳоюн-улакъ.
Ойледже къалдынъ унерден, маарифеттен пек чолакъ,
Меселе сайдынъ либаста, корюниш насыл олсун, балакъ?
Бильмединъ сен хич шерият къадрини, Валахи, татар!
Кимсенинъ андында, бакъ, шимди сайылмаз шах татар.³⁷*

(“Шах” — бу ерде “парча”, “уфакъ” манасында; “вебтегъу” — гъайрет этинъиз; “илель-инсан” — инсан ичюн анджакъ гъайрет бар (“Кѳуран-и-Керимден алынма ибарелер”); “сѳй” — иш, чалышма; “диянет” — дин; “велятенсе” — унутма (“Кѳуран-и-Керимден”. Ролусы: “Велятенсе насибке миннет дюнья”, яни “Дюньяда насибинъи унутма); “либас” — урба.

Тохтаргъазы озъ халкъынынъ тарихинен меракълангъаны, оны терен огренгени, атта озю де тарих иле багълы бир эсер язмагъа тутунгъаны хусусында малюматымыз бар. О, халкънынъ келеджегини парлакъ олмасы ичюн кечмишни терен огренмек керек олгъаныны пек гузель анылай эди. Тохтаргъазынынъ бир чокъ эсерлерини чешит тюрлю анылатмакъ мумкюн, лякин энъ эсасы шаир не иле огърашса да, нелер язса да — эп Ватан ве халкъынынъ истикъбалине ве инкишафына япа, бунъа кедер эткен шейлерни огренип тюзетмеге чалыша эди.

Тохтаргъазы кой оджалары ве мектеп талелелери ичюн ачыкъ фикирли ве баягъы саде тильде язылгъан бир сыра окъув китаплары азырлады. Ве о, кендисининъ япкъан ишининъ эмиети ве кыйметини чокъ гузель анылай эди. Бу хусуста онынъ эльязмалары арасында бойле сатырлар да булунмакъта: “Бен сильсиледе (сой, сюляле — И. К.)

³⁷ “Терджиман”, 1913, № 120, июнь 1.

ве урувымызнынъ белли-башлы окъумышлы бир адамы оларакъ языным ве яздыкъларымы “эсер” намында юрютмеге кендими хакълы булуюрым. Затен умумен муслим бир тарих нокъта-и-назарындан кендими эсер сахиби саймакъ хакъкъында малигиетими иддиа этсем де (исрар, тасдикъ этсем де — И. К.) оладжакъ. Чюнки ашагъыдаки китаплар хич кимсенинъ муавенети (ярдымы — И. К.) олмадан ялынъыз кенди семерели саямемдир (чалышмамдыр — И. К.):

1. “Талим джедит” (Исимли элифба-и-Къырым).
2. “Мукътазият фен педагогика” (Керекли фен педагогика — И. К.).
3. “Рехбер талим джедит” (Янъыджа тасиль къуланмасы — И. К.).
4. “Къыраат-Къырым” (Биринджи къысым). (Хрестоматия — И. К.).
5. “Къыраат-Къырым” (Экинджи къысым).
6. “Къыраат-Къырым” (Учюнджи къысым).
7. “Налеи Къырым” (Манзум ве несир).
8. “Саадет адасы” (Роман).
9. “Къыраат-Къырым” (Дёртюнджи къысым).
10. “Моллалар проекти” (Театр).
11. “Хакъыкъий ашыкълар”.
12. “Видждансыз моллалар”.

Ве иляхри. Бу эсерлернинъ, керчек, “Налеи Къырым”ын беш-он сахифелик бир парчасындан мада, хич биристи басылмады ве халкъ арасына дагъылмады исе де, бу языкълыкъ эсерлернинъ дегерсиз (сыфатсыз, кейфитетсиз — И. К.) олмасындан зияде, benim факъирлигимде ве миллетнинъ джаиллигиндедир, зан идиюрым. Хэм, ихтимал, бу заным догърудыр”.³⁸

Гъает фаалиеткяр ве миллет огърунда бир мюджахит олгъан шаиримизнинъ бу языларындан сонъ чокъ вакъыт кечмей, 1913 сенесининъ сентябрь айында къара бир хабер сувукъ, титис ве адджы ель киби, эсип Къырымнынъ бутюн кошелерине даркъала. “Терджиман”нынъ махзунане бир нусхасы эль-эльден кечирилип окъула. Ичинде юреклерни сызлаткъан бу сатырлар бар эди: “Кефе уезди Харджибие къыраесинде теэссюфли бир джинает

³⁸ Решидов К. Айны менба. С. 51.

вукъу булмыштыр. Мезкюр къыраеде муаллимлик иден Усеин Шамиль Тохтаргъазы-огъу иле мезкюр къырае джемаатындан Аджы Эрбаин Мурзакъ-огъу араларында бир шей узеринде ихтиляф (къавгъа, анылашмамазлыкъ — И. К.) чыккып бир-бирине душман олурлар. Ишбу сентябрь 17 куню ерлилерден Менълибай нам киши бунлары барыштырмакъ ичюн эвине мусафирликке чаггырыр. Факъат ики душман арасында бурада да къавгъа-гурюльти чыккып, нихает Аджы Эрбаин Усеин Шамиль-эфендининъ къурсагъына пычакъ саплаяракъ шу саат ольдюрир...”⁹

Бу аджнынкълы хабер халкъымызнынъ юречигини къан агълатып эпейисини къара ясларгъа бурютти. Усеин Шамиль Тохтаргъазы Къырымда белли оджа ве халкъын менфаатына джан куйдюрген акъикъатсевер бир языджы эди. Эм де гъает генч эди... Фаджиалы олюми джемиетимизни сарсытты...

Сачма — будала тиль орталыкъны ккылыч ве атештен зияде йыкър.

Р. Стилъ.

Чокълукътан да нефретли шей ёкътыр; ёлны чокъ сайылы олмагъан кучъю адамлар косътермек кереклер, кутле нсе озюнинъ ирадесине къулакъ асмай, оларнынъ пешинден кетмели.

И. Гёте.

⁹ Айвазов А. С. Къырым хаберлери. “Терджиман”, 1913, № 210, сентябрь 24.

Джафер БЕКИРОВ

Меджмуамызның даимий муэллифи, миллий маариф саасында дегерли хызмети иле белли олгъан Джафер Бекир огълу Бекиров бир йылдан зияде девам эткен агъыр хасталыкътан сонъ вефат этти.

Эюп Дерменджининъ омюри ве яратыджылыгъына багъышлангъан макъалелер онынъ сонъки тедкъыкълериндендир. Олар учъ кысымдан ибарет олып, 1997 сенеси меджмуамызнынъ учюнджи ве дёртюнджи санларында ("Шаирнинъ таллийи" № 3, 178—181 с., "Девир талабы иле" № 4, 42—53 с.) эки кысымы дердж олунды. Учюнджи кысымы исе редакция папкасында булунмакъта эди.

Мерхум оджамызнынъ Эюп Дерменджининъ бала ишириетине багъышлангъан макъалесини окъуйыджыларымызнынъ дикъкъатына авале этемиз.

БАЛАЛАРГЪА БАГЪЫШЛАНГЪАН УЧЪ ЭСЕР

Къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында отузынджи сенелер тарихий джеэттен муим, психологик джеэттен муреккеп бир девир олгъан. Бу девирде буюк сурьатле илерилеген санайынынъ инкишафы эдебиятымызгъа буюк тесир быракъты. Язылгъан эсерлернинъ мевзусы девирге хас чизгилернен ашланылды. Янъы яшайыш тарзы, генчлик, тербие, пионер ве комсомол, ахлякъ киби мевзулар эдебиятымызда эсас мевзулар олдылар.

Къырымтатар бала эдебиятында да отузынджи сенелер муим ве муреккеп девир олды. Бу девирде бала эдебияты саасындаки аль олунаджакъ меселелернинъ джумлеси Меркезий Комитет муджиби чезиле эди. Шунунъ ичюн де бала эдебиятында пейда олгъан чокъусы эсерлернинъ

мевзусы пионер, комсомол, балалар ве генчлернинъ яшайыш тарзына багъышлана эди.

Къырымтатар бала эдебиятынынъ о девирдеки вазитини бу мевзулардан къорчалагъан ве айыргъан, ве аля даа онынъ къыйметини джойдырмагъан — халкъ агъыз яратыджылыгъына мураджаат этюв ёнелиши — кениш джайрагъан бир ёнелиш олгъан. Бу ёнелиш тесири алтында рухий джевер чокърагъынынъ мерджанлары янъы не-сир ве шиирий шекиллерде озюндже янъгъырап, янъы ренк, янъы тасвирге саип олдылар.

Девирнинъ тесири ойле кучлю эди ки, атта асырлар девамында иджат этильген классик шиирий конструкциилар, шиирнинъ тизилув ве везин къалыбы денъишювлерге огъратылдылар. Омюрнинъ сурьатле илерилеви везин, къафие, шиирнинъ янъы мундериджесине, фииллернинъ (сёз чешити) арды-сыра къулланылувына мейдан яратты.

Юкъарыда аныългъан меселелер балаларгъа багъышлангъан шиирде насыл ёлларнен иришилъгенини, келинъиз, Эюп Дерменджининъ эки эсери мисалинде козетейик.

Бизге Эюп Дерменджининъ балаларгъа багъышлап язгъан учъ эсери беллидир. Олар: “Асанчыкъ” (1934 с.), “Къартбабай ве онынъ “Арслан” деген копеги” (1938 с.) “Айнеджи тилькининъ олюми” дир. “Асанчыкъ” эсери 1971 сенеси нешир олунгъан “Эдебият хрестоматиясында дердж олунды, “Къартбабай ве онынъ “Арслан” деген копеги” 1938 сенеси “Эдебият ве культура” журналында басылды, “Айнеджи тилькининъ олюми исе 1995 сенеси Къырым окъувпедагогика нешриятында украин, рус ве къырымтатар тилинде дердж олунды. Эсерни украин тилине профессор Евгений Регушевский терджиме этти. Макъале ве эсер 1997 сенесининъ январь айынынъ 25-инде “Кримська свѣтлиця” газетасында дердж олунды.

Эюп Дерменджининъ иджадына багъышланып язылгъан макъалелеримизде онынъ яратыджылыгъында девирнинъ руху, девирнинъ талабы акс олунгъаныны къайд эткен эдик.

Айны шойле чизгилер Эюп Дерменджининъ балаларгъа багъышлангъан эсерлеринде де озъ тесирини коръди. Умумен алгъанда, янъы омюрнинъ, девирнинъ къыйметини, дюльберлигини истисал оджакълары, техниканынъ илерилев эснасында корюв — 30-нджы сенелернинъ эсас чизгиси олды.

Мемлекетте япылган ишлер шириетте доклад, икяе этюв, лозунглар, рапортларнын мундериджесинен пекитилип, беян этилюви бала эдебиятында да озь аксини корьди.

Бала шириетинде бу себептен шиирнинь аэнки мензиль-мензиль джоюлмасына себеп олды. Шириетте документализм чизгисининь кениш джайрамасына ёл ачылды. Нетиджеде, бала шириетинде аятий барлыкьнын мундериджеси терен ачылмайып кьалды. Аятий барлыкьнын такьдим олунувы бала шириетинде устюндже сесленювнен сынъырланылды.

Эюп Дерменджининь кой ве шеэр аятына багъышланган эсерлери чокътыр. Балаларгъа багъышланган эсерлеринде де айны шу мевзу эсасында шаир букюклрининь аяты киби баланын да аяты денъишкенини косьтере. Бунгъа девир себепчи ола. Шаирнинь усталыгъы шундан ибарет ки, о, бу денъишювлерни баланын козюнен, онын шахсий иштирагинен косьтермеге бильгениндедир.

Айтылган фикирлеримиз шаирнинь “Асанчыкь” шиирине макъулдыр. Койлюнинь омюриндеки олган янъылыкъларны шаир бойле сатырларда беян эте:

Бизде бар бир одачыкь,
Одачыкьта тотайчыкь,
Балаларны о севе,
Багъчаларда кездире.

Кель, сен де, кель, Асанчыкь!
Одачыкькъа кирип чыкь!
Анда баллар эпийлер,
Сени чокътан беклейлер.

Шаир девирнинь эсас чизгилерини Асанчыкьнын козюнен косьтерювнен конкретлештире. Ве 30-нджы сенелерде ана-бабалар колхоз, артеллерде чалышып башлагъан девирде бала багъчалары ачылгъаны, балалар анда тербиеленгенлерини бойле тасвир усулынен анълатмагъа тырыша. Шаир янъы тербие муэссиселеринде балалар насыл оськенлерини, нелернен огърашкъанларыны, тербие меселелери насыл усулларнен амельге кечирильгенини шиирий шекильнен анълата. Бала шииринде бойле тасвир асыл да керекми деген суаль догъа. Амма кене де биз бу меселенин бойле чезилювинде девирни себепчи

саямыз, сиясий тербиевий меселелер девирнинъ талабына уйгун чезильгенини анълаймыз.

Шимдики девирде бойле меселелерни заманнынъ рухунен багълап талиль этмек пек зарурдыр. Бойле эсерлерни “ярамай” деп къараламакъ ве нешир этмек асыл да джаилликтир. Бойле девир олды. Бизим эдебиятымыз бу девирде инкишаф этtimi, ёкъмы, оны илериде бу саада япыладжакъ талиллер косътереджек, амма бизим эдебият шу девир кочеринде айлангъаныны, онынъ тесиринде булунгъаныны даима нокътайи назарымызда тутмалымыз. Кырымтатар бала эдебиятына айны шойле нокътайи назардан янашмалымыз. Буюк бир девирни эдебияттан чыкъарып атмакъ олмаз. Бу девирнинъ махсулыны биз эдебиятшынаслар, ильмий джеэттен талиль эткенде, девир къыйметине базанып талиль этмелимиз. Эдебиятымыз тарихындан бойле саифелерни сильмек олмаз.

Айны заманда эдебият эр бир девирдеки къурумнынъ сиясий сиясы олгъаныны унутмамакъ лязимдир. Чюнки эр бир языджы, шаир яшагъан девириндеки вакъиаларны халкъынынъ яшайышынен багълап тасвирлегендир.

“Асанчыкъ” шиириндеки адисе-вакъиалар айны шойледир. Шиирде тасвир олунгъан Асанчыкънынъ омюриндеки янъылыкътарны бутюн халкъымыз озъ энъсесинде сездии ве онынъ ичинде къавурылды.

Бу шиир кырымтатар эдебиятында совет балалыгына багъышлангъан шиирлер сырасына кире. Асанчыкънынъ образынынъ такъдиминде къулланылгъан бедий тасвирий насталар ве поэтик усуллар бу образнынъ кенишлетильмеси ичюн япылгъандырлар. Эсерде ишлетильген фииллер (йыкъыла, сыкъыла, чапа, тапа, чагъырды, багъырды”) исе Асанчыкънынъ образыны айдынлатмагъа ярдым эте. Онынъ къылыкълары, табиятсызлыгъы аяттаки янъылыкъларгъа зыттыр. Лякин теккен сайын онынъ табияты денъише, о да дигерлери киби бала-багъчасына гонъюльнен къатнап башлай. Бу образ вастасы иле шаир балаларны темизлик-пакликке чагъыра.

Шаир эсеринде аятий барлыкътан гыда алып, бедий джеэттен оны кенишлетип, котерген меселесининъ чезилювине девир талабы ольчулеринен янашкъаны сезилирли дереджедир.

Бу девирде яратылгъан эсерлерде бала психологиясынынъ ачылып берилюви озюнде бир тюс ташый башлай. Бала психологиясына якъын ве уйгун эсерлернинъ

яратылувына ёллар кыдырылгъаны, поэтик усуллар кешф этилгени сезиле.

Эюп Дерменджи балаларгъа багъышлап масал да язды. “Айнеджи тилькининъ олюми” масалы бу жанрда яратылгъан эсерлер арасында меракълы эсердир.

Шаирнинъ аятий дюньябакъышы бу масалда акс олунгъандыр. Бала психологиясынынъ бильмири сифатында яхшылыкъ ве яманлыкъ, догърулыкъ ве айнеджилик, джесюрлик ве къоркъакълыкъ киби чизгилерни айванларнынъ арекетлеринде косътерип, балаларгъа аяттаки къарама-къаршылыкъларны анълатмагъа тырышкъаны сезиле. Бу масалда айванлар образлары вастасы иле шаир балаларнынъ ахлякий чизгилерини тербиелемеге ынтыла.

Масал белли бир сергузешт арекетлерден башлана. Драматик чатышув — эсернинъ кульминацион нокътасы сайылып, нетиджеде яхшылыкъ яманлыкъ узеринден гъалебе къазана.

Шаир бу эсеринде де кырымтатар бала шиириетинде янъы ёллар кыдырып, озюнинъ поэтик услюби ве усулыны таб эткени сезиле. О, язгъан сатырлар вастасы иле окъуй-окъуй хаялында ресимлер япмакъ мумкюн.

Шаирнинъ бу учъ эсеринде де арекет илерилеви филлернинъ къуланув вастасы иле тасвир олуна. Язылгъан сатырларда базы да бир лирик-йыр чизгиси сезильген ерлери де бар. Олар о къадар уйгундырлар ки, оларны балалар окъугъанда, андаки арекетлерни ишмар ве оюн тарзында косътере билелер. “Айнеджи тилькининъ олюми” шиирий масалындан бойле сатырлар бунъа мисаль ола билир:

“Вай-вай, вай-вай, вай-вай, вай!
Тилькичик шай деп джылай...
Къушчыкъ онъа инана,
Айткъанына пек къана.

Айнеджи тилькинен тикенли кирпич юзюм хырсызлыгъына кетелер. Такътакъушнынъ такъ-такъындан абдырайлар. Лякин тильки къурназ чыкъа, ишанчлы такъ-такъуш айнеджи тилькининъ къурбаны ола:

Ве ырылдап-ырылдап,
Къан-къан этип гъырылдап,
Парча-парча парчалай,
Гъарипчикни къасаплай.

Кирпи тилькининъ япкъанына разы олмай. Тильки сёз бере, лякин сёзюнде турмай. О, къояннынъ, хоразчыкынынъ да башына ете. Лякин айванлар алеминде яланджылыкъ, джанаварджылыкъ, баскъынджылыкъ чокъ девам этмей. Юзюм багъына еткен кирпичик тилькини джезаламакъ къарарына келе. Тильки юзюм хырсызлыгына киргенде, кирпи дагъ къояны, такътакъушны ве хоразны чагъырып шойле дей:

Кирпичик дей: — Эй, достлар!
Бу багъда бир тильки бар.
О чокъ джурьди, чокъ джурьди,
Чокъ къуш, къоян ольдюрди.

Бутюн айванлар бирликте юзюм къаравулыны чалаштан чагъыртып, тилькини ольдюртелер. Эсернинъ мундериджеси бойледир. Масал земане къалыбына сыгъдырылып, бойле уйгъунсызлыкълар пейда эте. Масалда асылында ич бир къараман ольмей. О тек джезалана.

Шаирнинъ яратыджылыгында усталыкъ джеэтлери сечильсе де, дигер тарафтан онынъ яратыджылыгында уйгъунсызлыкълар да бар олгъаны корюне.

Бала шириетинде хусусан ширий масалларда айванлар арасындаки давалар къанлы чарпышмалар, олюмнен биткени уйгъунсыздыр, бала психологиясыны зеэрлейиджи бир факттыр. Бойле вазиятлер, бойле хусусиет рус бала эдебиятында да озъ аксини корип, къардаш халкълар эдебиятына да озъ тесирини быракъкъаны сечиле. Масалнынъ эсас мундериджесини земаневийликнен ашламакъ меселеси бойле уйгъунсыз алларны пейда этип, бутюн эдебият ёнелишине бойле рух, тjos бериле эди.

Лякин масалларда олгъан адалет даима енгени: айнеджи тильки не къадар джанаварлыкъ япмасын, не къадар айванларнынъ джанына етмесин, ахыр сонъу озю де алдангъаны — бу масалнынъ эсас хусусиети олып къала, ве баланынъ зейнинде яхшылыкъ ве яманлыкъ акъкъында белли бир тюшюндже, фикирлер пейда этмеге ярдым эте.

Шаир бу эсеринде айванларнынъ табиятыны айдынлатувда бедий тасвирий васталар къуллана, халкъ агъыз яратыджылыгынынъ джеверлери арасындан керекли, уйгъун союны сайлап алып, эсеринде ишлете. Оларнынъ базылары бала эдебияты саасында бала психологиясыны

айдынлатувда къулланылгъан айры бир элементлер олып, янъы усул ёлларыны пейда этелер.

Эюп Дерменджи бунъа насыл иришти? Онынъ яратыджылыгъында пейда этильген усулларнынъ бири — айванларнынъ сеслерине такълид этюв усулы эсас ерни алгъаны корюне Такълидий сёзлер вастасы иле шаир, балаларнынъ анынъда, зеининде, бу айванларнынъ къыяфетини, чизгисини, арекетлерини акс эттирмеге, синъдирмеге тырыша.

Ондан да гъайры халкъ агъыз яратыджылыгъында къулланылгъан рефрен ве эпитетлер, тенъештирювлер баланынъ козю огюнде айванларнынъ арекетлерини ачыкъ-айдын косьтерип, онынъ дюньябакъышыны шекиллendirмеге ярдым этелер.

Айны меселенинъ чезилювинде диалогларнынъ ишлетилюви эсас ерни ала. Диалоглар баланынъ фикир этюв къабилиети ве нуткъуны осьтюрювде бир менбадыр. Диалоглар фикир этюв къабилиети ве нуткъыны осьтюрювде бир менбадыр. Диалоглар вастасы иле айванлар инсанлар киби тильге кирип лакъырды этелер, лакъырдыларда оларнынъ табияты, къылыкълары, нукъсанлыкълары, терсmezеп адетлери сечиле. Ондан да гъайры диалоглар эсерге джан бере, образлылыкъ пейда эте. Образлылыкъ исе белли бир бедий эсернинъ эсер дереджесине котерген бир вастадыр.

Бойле этип, эсерде инсан табиятынынъ энъ ярамай хусуры — айнеджилик, масал вастасы иле буюк бир проблема дереджесине котериле. Балаларнынъ табиятында бунъа къаршы догърулыкъ чизгисини тербиелемеге ярдым эте.

Эюп Дерменджининъ балаларгъа багъышлангъан эсерлеринде омюрнинъ, девирнинъ эсас чизгилери, янъы къурум яшайыш тарзы озь аксини тапкъаны ичюн, бала эдебияты илерилевинде асыл олгъан джерьянларны огренювде пек муим ве къыйметлидир. Отузынджы сенелерде девир талабы иле пейда олгъан балалар ичюн язылгъан шиирлерде белли бир нукъсанлар олгъанына бакъмадан, къырымтатар бала шиириетининъ илериде тедкъикъ олунаджакъ бир пытагъыдыр. Эюп Дерменджининъ бу саадаки яратыджылыгъы да онынъ бир ирмачыгъыдыр.

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

Кичкене баланың озюне хас дюньясы ве озюне хас фольклоры бар. Баланың дюньясы дегенде, баланың дюньягъа келювинден башлап, онынъ осип, фикир юрютип башламагъа етишкен девир козь огюнде тутулыр. Шунинъ ичюн биз баланың озюне хас бир фольклоры бар дегенде, баланың догъъанындан тутып акъылбалигъ олып етишкен девир ичинде бир тарафтан уйкенлер, эскериетинен аналар тарафындан айтылып кельген йырларны зеинлерине сингдирселер, экинджи тарафтан балаларымыз озь репертуарларында айтылып кельген эсерлерни ичине алалар.

Бала фольклорынынъ мевзусы, мундериджеси, джестлери пек чокъ олгъаны ичюн, олар бир къач чешитке болюнип огрениле:

- I. Балаларгъа аналар тарафындан айтылгъан йырлар;
- II. Балаларнынъ озылери тарафындан айтылгъан йырлар;
- III. Балалар чешит тюрлю оюмлар ойнагъан вакъытында айткъан йырлар.

I. БАЛАЛАРГЪА АНАЛАР ТАРАФЫНДАН АЙТЫЛГЪАН ЙЫРЛАР.

Халкъ яш несиляни тербиелев ишинде баягъы теджрибе топлагъандыр. Халкънынъ бу теджрибеси ве дюнья бакъышлары яшайышнынъ бутюн тарафларына, бу джумледен халкъ агъыз яратыджылыгъына да синггендир. Балаларны тербиелев ишинде халкъ тюрлю санъат усулларыны къуллаана. Бала фольклорында бойле усуллардан бириси — бала бакъув йырларыдыр. Бала бакъув йырлары учь чешитке болюне:

- а) Бешик йырлары
- б) Къандырмалар
- в) Алдатмалар.

а) БЕШИК ЙЫРЛАРЫ

Бешик йырларыны эшитмеген, бильмеген, севмеген инсан бармы экен? Зан этсем, ёкътыр. Ёкътыр, чюнки аналарымыз эпимизни бешикте, я да эски заманларда бир текнеге, текне олмаса эки аягъына узатып “бешик” этип, “айя, айя” деп йырлап, саллай-саллай юкълаткъандырлар. Къа татлы, къа аджыныкылы сеснен озюнинъ баласына олгъан дуйгъуларыны сёзлернен айтып, озь севгисини косьтерип кельген.

Бу севги, бешиктеки баласыны тынчландыргъан, юкълаткъан. Бу севги бешикте яткъан сабийчикни ачлыкътан, сувсузлыкътан сакълагъан. Бир авуч ичине сыгъаджакъ, кичкенечик балачыкны козь огюне кетирейик. О, явручыкъ, этрафындакилерге садеф киби козьчиклеринен бакъа, къулагъына татлы эшитилген сеслерни дикъкъатнен дингълей. Базы сеслерни эшитип озъджесине кулюмсирей, атта сес чыкъарып куле, кичкене эльчиклерини, аячыкъларыны андамында ойната, яни озъ башына эглене. Балаларнынъ бойле арекетлерини халкъымыз тап эски заманлардан белли козетип кельген. Бойле арекетлерни якъындан билгенлери ичюн де бешик йырларыны йырлап, аналар явручыкъларыны тынчландыралар, агълагъанда сустыргъан, тонгюллерини алып юкълаткъанлар.

Бешик йырыны башта бир де-бир адам айткъан. Демек, бешик йыры ильк эвеля бир шахсий эсер олып догъгъан. Бешик йырына сес къошып, оны йырлап айтмакъ да бир адамнынъ иджады олып сайылгъан. Онынъ ичюн де бойле бешик йырлары аналарымызнынъ базы дуйгъулары, истеклери гузель сеслернен айтылып, тюрюлю ренклернен тюсленип кельгенлер. Мисаль оларакъ, ашагъыдаки бешик йырынынъ сёзлериндеки маналаргъа дикъкъат этейик:

Айяя десем ярашыр, ай-нений,
Гуль багъчалар долашыр, ай-нений,
Гуль багъчанынъ ичинде, ай-нений
Алтын бешик ярашыр, ай-нений,
Къазан къайнай, къашыкъ ёкъ, ай-нений,
Бала агълай, бешик ёкъ, ай-нений.

Базы эски заманларгъа аит бешик йырларымызда, къартана ве аналарымызнынъ агъыр яшайышы, оларнынъ геджелерни куньдюз этип, къаарь-къасеветке къатланып, яшагъан куньлерини де коре билемиз.

Меселя:

Ай-йаненни бешикте
Къушлар оте тешикте.
Зар чекемен демедим
Саллагъанда бешикни.

Я да къайнананынъ келинге олгъан мунасебетини косьтерген ашагъыдаки сатырларгъа бир козь ташлайыкъ:

Батыр балам, батыр
Юнь япынып ятыр,
Келин деген къафир.
Ойнатып отъмек береятыр.

Баланың тили чыкып, сестен, сөзден аңламагъа башлагъанда оны юкълатмакъ ичюн йырлап келинген къыска-къыска манзумелерде аюв, къашкыр, тильки, маймун ве башкъа айванлар сыкъ-сыкъ аңылалар, ве оларның эписи эр вакыт къоркъуңчы айван этип косътерилелер. Бойле этип баланы къоркъутмакъ, сустырмакъ, ниетинен де айтылып кельгенлер:

Ай-ай бебий, бахтияр,
Эв артында аюв бар,
Агъламагъангъа сен тийме,
Агълагъанны кель де ал.

б) КЪАНДЫРМАЛАР

Бу юклер тарафындан кучюк балагъа багъышланып айтылгъан йырларның башкъа бир чешитине, къандырма йырлары дейлер.

Бала догъыздан сонъ, афталар, айлар кече. Бала осе, денъише. Оңа ант олгъан йырларның я да оюнларның чешитлери де денъишип келе. Бу денъишмелер баланың керилип созулмасы, отурмасы, тати-тати этип ерге аякларынен басып — биринджи адымларыны атып юрип башламасынен багъыдыр. Атта аналар баланы ювундыргъанда биле, баланың этрафындакилери оңа чешит къандырма сөзлер, оны эглендирген такъмакълар, алгъышлар айталар. Баланы къандырмакъ ниетинен айтылгъан бойле алгъышлар, тилеклер, айаның озъ эвлядына олгъан севгисини билдирелер. Ана, эвлядыны багърына басып, оны алгъышлап-алгъышлап севе: “Джаным, козюм, нурым, шавлем, балым, бебегим!” деп оне сыйпалай, кульдире. Бала кульген, шенъленген сайып ана да къувана, къуванчындан юреги кокрек къафесине сыгъмагъан киби ола, къаргъа да баласыны аппагъым дегендай, дюньядаки эң дюльбер, эң татлы бала озюнинъки, деп беллей.

Къандырма йырларының шекили де бешик йырларында олгъаны киби, къыска, бир къач сатырдан ибарет оларар. Къандырма йырлары бешик йырлары киби монъ я да узун бир сеснен йырланмайлар, аксине оларда сөзлер арасындаки багъ пек къуветли, маналары да пек терең олгъаны ичюн олар балагъа пек тез айтылып йырлана.

Эгер бешик йырларның макъсады баланы тынчландырып юкълатмакъ олса, къандырмаларның макъсады кичкенени кульдюремек, шенълендирмек, къыскасы къандырмакътыр. Иште, оның ичюн де биз оларны къандырма йырлары деп айтамыз. Къандырма йырындан бир мисаль:

Улым, улым ултана
Йигитлернинъ султаны,
Улым, улым ултана,
Улыма келир юз тана
Улештирип къартана

Къартанагъа башы битли
Сары сыртлы бир тана.

Къандырма йырларнынъ маналары нек адий, къолайджа япылалар. Эксериятнен бойле кичкене йырлар баланынъ къуветли, сагълам олып осъмесине тилекчи олгъан, айны заманда онынъ акъыллы, табиатлы, эдебли, яшлары буюген сайын даа намуслы, зеки, киргин, батыр олып етишмеси ичюн мубарек бир дувадай айтылып кельгенлер.

в) АЛДАТМАЛАР

Баланы алдатмакъ ичюн айтылгъан йырларгъа алдатмалар дейлер. Олар не вакъыт айтылалар? Бала сёзлерни англамагъа башлагъан сонъ оны ойнаткъан вакъытта йырланыла. Бала осип 2—3 яшына кельген сонъ ана-бабасы баласына базы фикирлерини, дуйгъуларыны сёзлернен айтып англамагъа тырыша. Баланы базы тербоневий усулларнен таныштырмакъ ве айны заманда онынъ дуйгъусыны, акъылыны яваш-яваш осьтюрге ярдым эткен тюрлю чарелер де къулланылып кельгендир.

Бойле тербоневий усулны козь огюне алып, ана-бабалар халкъ агъыз яратыджылыгъында сакъланып кельген зенгин хазинеден деделеримизден къалгъан насиятлардан “тылсымлы” сёзлерден, турмай-ёрулмай кениш файдалангъандырлар.

Алдатув йырлары баланынъ яшына нек якъын ола. Оны къандырмакъ ичюн апасы онъа тюрлю оюнджакълар, мейвалар, татлылыкълар ваде эте. Буларны эшитип бала къана, суса, акъыллы олып отура:

Джапчын, джапчын къолунъа
Къорай питсин джолунъа,
Джапчын, джапчын учкешик
Майлы боткъа пишкешик.
Секирип аттан тюшеджек,
Джигит болып оскешик.

II. БАЛАЛАРНЫНЪ ОЗЪЛЕРИ ТАРАФЫНДАН АЙТЫЛГЪАН ЙЫРЛАР.

Балалар 4—5 яшына кельген сонъ, чешит тюрлю уфакъ

манзумелерни меракънен огренип, оларны озылери де айтмагъа башлайлар. Балаларыныъ бу яшына ант олгъан шиирлерни де болип бакътыкъ:

- а) Бала манзумелери
- б) Сырдашмалар
- в) Мыскъылламалар
- г) Сёйленмелер
- д) Айтышмалар.

а) БАЛА МАНЗУМЕЛЕРИ

Баланыныъ озъ тарафындан айтылгъан йырлар да, гъает гүзель олып, баланыныъ дюньясынен багълы ола. Баланыныъ дюньясы да огъа ант олгъан адетлерни, анъанелерни, сёзлерни ичине ала. Башкъа бир сёзнен айтаджакъ олсакъ, баланыныъ озюне ант бир этнографиясы бар. Баланыныъ яшайышы, буюклериниыъ яшайышынен сыкъ-сыкъ багълы. Амма бунгъа бакъмадан, баланыныъ къулангъан, айткъан, огренген эдебий эсерлер уйкенлериниыъ шиирлеринден, эдебиятындан бус-бутюн айырылып тура.

Асырлар девамында, йыллар сув киби акъып кетелер. Йыллар кечкен сайын баланыныъ манзумелер “торбасына” кет-кете даа гүзель, даа нек арекетли халкъ агъыз яратыджылыгъыныыъ эльмаз ташлары келип кирелер. Сёзге авес, сёзге уста олгъан къартларымыз бу күнеш нуры киби нарыдан тургъан эльмаз ташларымызны къыркъ несильге теслим этни кельгенлер. Буларны ич бир вакъыт унутмайыкъ!

Балада къанат осьмеге башлай. Аиле ювасындан чыкъып кете, озъ акъарналарыныыъ сырасына кире. Шимди о биринджи кере озюне махсус яратылгъан эдебиятны эшите. Бу эдебиятны огренмеге тырыша. Кимерде огрене ве “балабаным” деп, буларны озюнден кичкене яштаки балаларгъа барып айта. Балалар айтып юрьген бойле къыскъа шиирлер де белли бир макъамнен айтыла.

Мисаль оларакъ “Бодене боткъа пиширген” ве “ Къыйвалды” шиирлериниыъ сёзлерини бакъайыкъ:

1. Бодене боткъа пиширген,
Къашыгъын откъа тюшюрген.
Алайым, алайым дегенде.
Пармакъларын пиширген.

2. Къыйвалды, къыйвалды,
Балаларынъ джелъ алды,
Джапешкемни сель алды,
Джарт отъмегим ит алды,
Колегимни бит алды.

б) СЫРДАШМАЛАР

Булар да кичкене балаларнынъ башкъа тюрдеки йырларыдыр. Эксериятнен балалар кокте аваленген къушларны, уфакъ-тукфак боджеклерни, бинъ бир чешиптеки чечеклерни севелер. Багъчаларда, чёллерде къойлар, эчкилер отлап юрген, язнынъ кунешли, сыджакъ куньлеринде баланынъ табиятнен тек бир озю янгъыз къалгъанда биле о этрафтаки “муджизевий” айванларнен лаф эте. Халкъ агъыз яратыджылыгъында кичкене балагъа ант бойле эсерлер де баягъы бар. Меселя кок гудюрден, ягъмур ягъгъанда, балалар къуванып-къуванып, ойнап-кулип ягъмур тюркюсини айтып чапкъалашалар:

Джав, джав, джавыным!
Балабан болсун къавуным.
Къара тайым сояйым,
Къанын кокке сачайым,

Этин озюм ашайым.
Джав, джав, джавыным!
Талаш, талаш къоразым,
Арпа, богъдай сачайым,

Этине боткъа асайым,
Сувундан сорпа ясайым,
Акъ этини ашайым.
Суегин итке атайым.

Сырдашмалар, я да индешмелер эксериятнен йыл мевсиминен багълы олгъан байрамларда айтыла, адамлар табияттан озылерине мераметлик, боллукъ, берекет, ягъмур истеп кельгенлер. Заман кеткен сайын мевсимлерде айтылгъан бир чокъ дуаларымыз унутылды. Бунгъа бакъмадан, нек эскиден айтылып кельген бир чокъ тилеклеримиз халкъымызнынъ къанына, гонгълуне сингип къалгъандыр. Булар тылсымлы, сырлы, шифалы сёзлердай къулакъларымызгъа назик бир зиль олып, алев яндырып туралар. Мына бойле сырлы, бойле къуветли олгъанлары ичюн бельки де олар баланынъ башында сакъланып къалгъандырлар.

в) МЫСКЪЫЛЛАМАЛАР

Мыскъылламалар баланынъ табиятына, базы къылыкъларына, адетлерине коре уйдурылалар. Оюн вакътындаки бир баланы козь огюмизге кетирейик: Чамургъа тюше, бетикозю, устю-башы кирлене. Бу вакъыт яныпдаки акъранлары

онынъ устюнден кулелер. Кулелер ве мыскыллап-мыс-
кыллап, такъмакълар тюрлю аджджылы-экшили, инелеген
сёзлер айталар. Бойле, мыскылламаларда адети узьре, бала-
нынъ ады, онынъ тышкы кыяфети ве башкы арекетлери
де дикъкъаттан четте кыалмайлар. Месея:

Али, Вели,
Токъмакъ, кели,
Дюрс... дюрс... дюрс.

я да:

Барыш, Барыш,
Бою бир кыарыш.

* * *

Фетие, Фетие,
Бабанъ кыоян кетире,
Ананъ ашап битире.

* * *

Эреджеп, Эреджеп,
Шимди ананъ келеджек,
Санъа эмчек береджек.

г) СЕЙЛЕНМЕЛЕР (БЕЙИТЧИКЛЕР)

Чешит тюрлю уфакъ боджеклернен, кыуш, кыуртларнен
ойнагъан вакъытында, бала оларны элине алып сыйпалай,
севе, оларнен озъ башына лаф эте, маналы-манасыз сёзлер
айтып кезе. Кыушларнен балалар арасындаки бойле “сыр-
лашма” эр вакъыт пек балабан бир кыуванч дуйгъусы бере.

Баланынъ ильк кере чёльге чыккыанда, дагъларда кез-
генде айтып юрген бойле кыыскы, бир-кыач сатырлыкъ йыр-
ларгъа сёйлешмелер, деп айтамыз. Сёйлешмелер баланынъ
тюрлю арекетлеринен багълы ола. Месея, эски заманда ба-
арьде “авур юзю” деп танылгъан байрамда чёльге чыккылгъ-
анда балалар ерге, ешилъ отлар устюнде юварланып, тыгъы-
рып ойнагъанда зий-чув багъырышып, бу сёйленмелерни
айтышып, байырдан ашагъыгъа тыгъырлашалар:

Авурлыгъым ташына
Енгиллигим башына,
Авурлыгъым шёлинге,
Дженгиллигим озюме.

Рамазан байрамында эзан окъулган сонъ балаларнынъ багъырышып-чагъырышып айтылган йырлар да мында кирелер:

Акъшам олды,
Эзан окъулды.
Къойын багъырды,
Чиберек къокъуды.

д) АЙТЫШМАЛАР

Айтышмалар — суаль-джевап шекилинде олып, я да юзьме-юзь отургъан эки баланынъ лакъырдысы ичине кирген йырлардыр. Шекиль тарафындан айтышмалар чынгъларгъа ошайлар. Олар балаларнынъ оюн ойнагъан вакъытында айтылалар. Бойле йырларнынъ ичинде балаларгъа тюрлю айванларнынъ ады, “бериле”: о тильки, мышыкъ, къоян, я да аюв, къашкыр ола биле. Бугъа коре къаршылыкълы айтышмаларда бала тыпкъы театр оюмларында олгъаны киби, бир роль ойнай. Чешит тюрлю роллер саде оюмларда ойналгъанлары ичюн, эвель заманларда айтышмаларнынъ базаылары къаршылыкълы бир оюн олып хызмет эткенлерини англамакъ мумкюн.

Адети узьре алимлер айтышмаларнынъ мундериджелерине коре эки чешитке айыралар. Биринджиси, аьбаневий айтышмалар, экинджиси импровизация япылган, яни уйдурмалы айтышмалар. Айтышмаларнынъ аьбаневий чешити маналы, къавий бир шекильде олгъаны ичюн олар тильден тильге несильден-несильге кечип кельгенлер. Оларда акс эттирилген вакъияларнынъ башы я да сонъу пек ачыкъ англамлы бир шекильде бериле.

Меселя:

Атлан тюштюм бешиктен,
Бакъалап кирдим эшикте.
Бардым бир джаш дженгеме
— Дженгем сагъа не бере?
— Бир кесечик эт бере.
— Оны къайда салырсынъ?
— Боткъашыкъа
— Томакъшыкъкъа
— Къурсакъшыкъкъа, къурсакъшыкъкъа.

Уйдурмалы айтышмаларда исе эки бала арасындаки къонушма башта пек яхшы башлап кетсе де, маналары эвельден белли олмагъаны себебинден, балалар оларны тез-тез уйдурып айталар:

- Баланъ къайда?
- Дагъда.
- Дагъда нишлей?
- Агъаш кесе.
- Агъашман къатеджек?
- Мен агъашны джонтаджам.
- Озюме къамшы ясайджам
- Джувурып, джувурып ойнайджам.

Бойле айтышмаларнынъ къафиелери пек къуветли. Балалар оларны къолай-къолай уйдуралар, йырлайлар, ойнап кулин юрелер.

III. БАЛАЛАР ЧЕШИТ ТЮРЛЮ ОЮНЛАР ОЙНАГЪАН ВАКЪТЫНДА АЙТЫЛГЪАН ЙЫРЛАР.

Энимиз бир дакъкъагъа балалыгъымызны акъылымызгъа кетирейик: къувалашмакъ, сакъланшжума къе башкъа оюнларгъа ойнап юрген вакъытларымыз акъылынгъыздамы?

Аджеба, бойле оюнларны не ичюн ойнап кельген экенимиз?! Олар зевкъланмагъа, шакъа я да эглемек ичюнми экенлер?! Екъ! Бойле оюнларнынъ бир тарафтан рухумызны зенгинлештирип, атик эм зеки олып осьмемиз ичюн ярдым эткенлерининъ фаркъына бардыгъымыз? Башкъа тюрлю айткъанда, бала оюнларынынъ макъсады, баланы джемиет ичюн азырламакъ, оны яваш-яваш ишке алыштырмакъ. Уйкеклерге сайгъы, тувгъан топракъкъа севги дуйгъуларыны уяшдырмакъ киби шейлерден ибареттир.

Кичкене балаларнынъ оюнлары бир кузьюде ошан кетелер. Бу кузьюде уйкеклерининъ яшайышыны, оларнынъ вазифелерини, адетлерини, къылыкларына коре билемиз. Оюнлар энг эски заманлардан берли адамларгъа эш олып кельгенини коремиз. Къаарь-къасеветтен мангъалайында асыл олгъан излерни силип, инсанны шенълендирген, опынгъ чеккен азапларыны унуттыргъан бир чаре, бир васта олып кельген.

Демек, балагъа аит олгъан чешит девирлер де яш несиьнинъ эм джисманий эм ахлякий дуйгъуларыны тербиелеп кельгендирлер. Балаларны сагълам рухта тербиелевде буюк эмиетке маликтир.

Балаларгъа аит олгъан оюнларнынъ да бир къач чешити бар:

- а) Орнаменталь, яни йырлы-оюн
- б) Драматик, яни театрлештирилген оюнлар
- в) Саймалар.

а) ЙЫРЛЫ ОЮН

Йырлы-оюн чешити кичкене баланың репертуарында чокъ олмасалар да, балалар оларны андан-мындан эшитип огренелер. Сонъ оларны мектепке тенефлюс вакътында севип ойнайлар. Бойле оюлларда сыкъ-сыкъ йыр, я да такъ-макълар да къулланалар. Йырларның сѳзлери оюнда кечкен вакъияларнен бир олып келе. Йырлангъан оюнның макъамы ве темпи балаларның эль-аяклары, эм вуджутларының башкъа мучелеринен япкъан ишаретлерни тасвирлей.

Йырлы-оюн деп айтылган бала оюулары пек эски заманлардан беллидир. Оларның “инсанлар даа кийик бир яшав яшаган вакытларда яратылган”, деп язган эди А. В. Луначарский. Ав авлап юрмекти, куреш оюныны адам зевк-лы оюнгга чевирген. Бойле оюнларда асыллар боюнджа чешит адетлерге таянып, кырымтатар халкының фольклор хазинеси зенгилештирип кельген. Меселя:

Ач кьапыйы сатыджы баш.
 Кьапы ачты не верирсинь?
 Аркъамдаки ядикяр олсун
 Ядикяр олсун...

6) ДРАМАТИК, ЯНИ ТЕАТРЛЕШТИРИЛЬГЕН ОЮНЛАР

Драматик оюңлар деп атландырылған бала оюңлары пек севи́ле. Эксертиетнен оюңларны драмалаштырмакъ я да оларны театрлештирмек балаларның буюн ойнап кельген оюңларына ант. Меселя, балалар озылериниң отрафыншаки адамлардан, ана-бабалардан, тата-къардашлардан пек чокъ янғы шейлерни корин огренгенлер. Бу янғылыктарны сёзлернен айтмагъа кучыleri етмегени ичюн балалар оларны драмалаштыралар. Бойле драмалашкъан оюңларның шекиллери, ойналып турған театр оюңыны хатырлatalар.

Кулькюли сөзләр, гузель, къарама-къаршы айтылган джумлелер, азыр джевагларнен уфакъ-уфакъ фикирлерни, шакталарны джанландырган бу оюллар эвель заманда, къокъла я да кольге оюлларынын репертуарындан чыкып балаларга кечкендир.

Кичкенелерниң репертуарындаки уйдурмалы оюнулар да пек къуветлилер. Бойле оюнуларны мундериджелери адамларны аятына ошай: аят агъыр, къарама-къаршы вакъияларнен толук. Балаларны ойнагъан оюнулары да бойле агъ-

ырлыкълары, бойле вакъиаларны косътерелер. Бала кичкене олгъан вакътындан белли: шофёр, тракторист, доктор, сатиджы олып ойнайлар. Оськен сайын азбарда, сокъакъларда корьген вакъиаларны, табияттаки корьген ресимлерни бир оюнгъа айландыралар. Меселя: ана-баба ойнамакъ ве башкъа оюнлар. Окъулгъан китап, корьген фильмлёрдеки тюрлю оюнларны ойнап косътермеге тырышалар.

в) САЙМАЛАР

Базы оюнларны ойнамаздан эвель балалар бир группа олып туралар. Араларындан бириси эр бир оюнджыгъа пармагъынен тийип хош бир манзуменен саймагъа башлай. Булар: “чокъ”, “тиош”, “кир”, я да “деген” сёзлернен бителер. Сайгъанда бу сёзлер даиредеки анги балагъа расткельсе ве о даиреден чыкъа, эгъ сонгъуна бир бала къала, ве бу бала оюнны девам эте, я да башкъа рольни ойнай. Мына бойле манзуemelерге я да оларагъа ошагъан башкъа уфакъ парчаларгъа саймалар дейлер. Саймалар чешит тюрлю ола. Базылары нек адий сайыларнен айтылалар. Меселя: “бир, эки, учъ, дёрт, беш, алты, еди, секиз, докъуз, он, тарла башына барып къон”. Дигерлери исе белли бир мана ташып келелер. Даа башкъа бир сойларынынъ сёзлерининъ маналары аз я да анылашылмагъан къарышыкъ сёзлернен мейдангъа кельгенлер. Меселя: “Эките, пеките, чыкъта мей, масул-мамул, домнелей, елис, релис, динколос, мус дракус!”

Эски заманнынъ адетлерине коре, адамлар сайыларны тылсымлы деп сайгъаилар. Онынъ ичюн олар базы шейлерни эсапиламагъа, саймагъа къоркъкъаилар. Меселя: тутулгъан балыкъларны, тавукъларнынъ чинчелерини, къолларына я да бетлерине чыкъкъан яраларны саймагъа олмай деген инанувлар къырымтатарларнынъ арасында да яшап кельген.

Адетиндже сайыларнынъ башында айтылгъан бир-мир, учъ-мучъ, учътеп-туштен, беш-меш ве башкъа сёзлер эскиден кельген сырлы я да ясакъ сайыларнынъ къалдыкълары олмасы керек.

Саймаларны балаларымыз шимди де айтып юрелер. Балалар кичкене, оюнулы, кулькюли сайыларны севелер. Оларны айтып саймагъа огренелер, шенгелелер, зевкъланалар.

Меселя бойле саймаларнынъ бир-къач чешити:

БИР ДЕДИМ, БИР ДЖАН

Бир дедим, бир джан
Эки дедим, эки джан
Уш дедим, уш джан
Дёрт дедим, дёрт джан
Беш дедим, беш джан
Алты дедим, алты джан
Еди дедим, еди джан

Секиз дедим, секиз джан
Докъуз дедим, докъуз джан
Он дедим, он джан
Шыкъ арадан Темурджан.

АВАЛАМА, ДАВАЛАМА

Авалама, давалама
Байнынъ кызын тѣбелеме
Амбер, шембер
Шыкъ арадан зембер.
Зембер кызы анасына
Бабасына селям сѣйлер
Лакъкъал, лукъкъал
Кесемен кылыш.

Авалама, давалама
Деве къушы къувалама
Балшыкъ, алшыкъ
Санъа дедим
Сен шыкъ.

БИР ДЕДИМ, БИР ЛАВ

Бир дедим, бир лав
Эки дедим, эки лав
Уш дедим, уш лав
Дѣрт дедим, дѣрт лав
Беш дедим, беш лав
Алты дедим, алты лав
Еди дедим, еди лав
Секиз дедим, селма
Докъуз дедим, долма
Он дедим, оймакъ.

ДЖЕРДЕН ТАПТЫМ БИР ОЙМАКЪ

Джерден таптым бир оймакъ
Бердим оны дженгеме
Дженгем магъа тай берди
Шабып бардым дайыма
Дайым пекмез къайната
Къызлар къашын ойната
Ойнатма къыз къашынъны
Мен билерим яшынъны
Оппа пиш, оппа пиш
Уйкен уйден атла тюш

Кичкене баланынъ озюне хас бир дюнъясы, озюне хас бир фольклоры бар! Бу фольклорны гузеллештирген не экеи?

Не ичюн балалар озылерине аит олгъан шиирлерни, оюнларны огрене, эзберлей, ойнайлар? Бу манзумелерге джан берген, чешит ренклернен оларны джанландыргъан боялар къайсы экен?

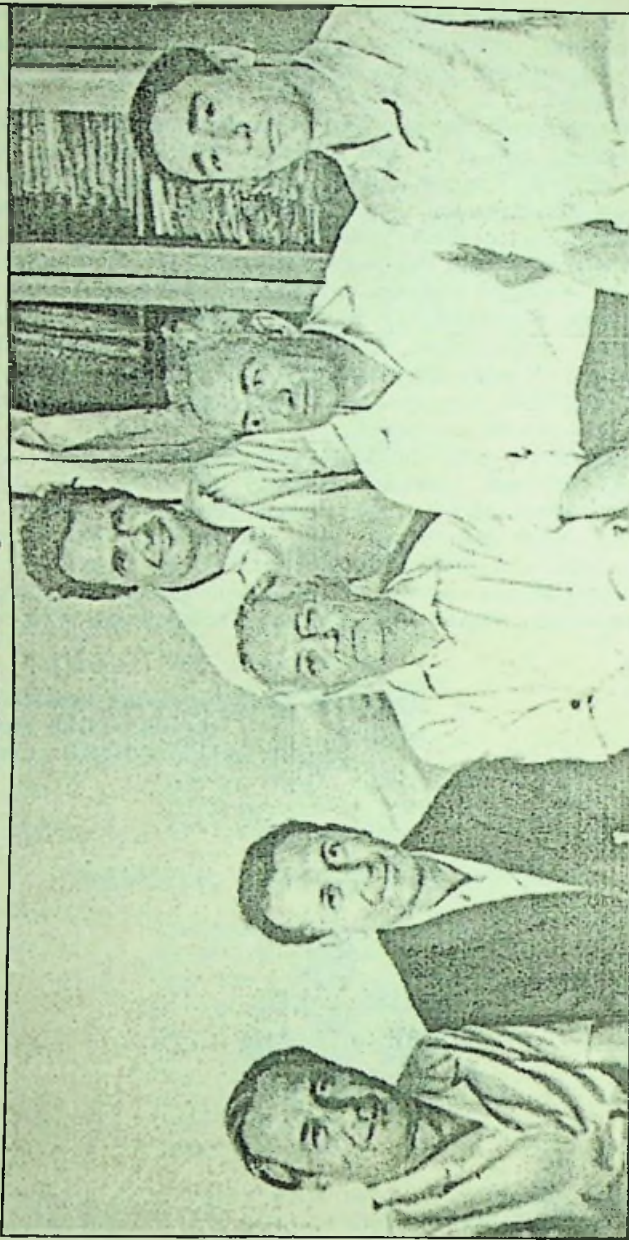
Биринджиден оларгъа джан берген сесленген сёзлердир. Сёзлер чокъ, сайысыз, пек гузель, къулакъкъа хош эшитилген сёзлер. Келиштирилип, бир фикирге, бир мевзугъа байланып айтылгъан сёзлер. Кичкене бала озю де бу сёзлернен тегъештириле. Месея: бала-торгъай киби назик, йигитлер султаны; кунеште йылтырагъан алтын алма; чивильдеген къушчыкъ; бакъалап юрген бакъа ве саире. Бала — эм гуль, эм бульбуль! Бу сыфатлар бол-бол къулланылалар. Оларны кырмызы, нембе, сары, мавы, мор, ренктеки йигитлер багълап келелер. Чюнки бала сары алтын, янакълары ал гуль, тени сютдай бяз, сачлары зифт киби къара, козьлери назар боюнджагъы киби мас-мавы...

Экинджиден, бала фольклорына аит олгъан йырлар. Не де гузель, шайлы, зевкълы йырлар! Аджиныкълы, дертли тюркюлер! Аналарымыз аякъларыны эллерини “алтын” бешик этип, бизге йырлагъан “айя, айя айнене”лери! Бала да буларны эшиткен, севген. Оськен сайын да оларны йырлагъан вакъты келип озюнингъ балаларына йырлагъан, оларны балаларынынъ ангына сингдирген, эбедийликке козь тиккен.

Добруджа татарларынынъ шивесинден
къырымтатар тилине
Сабрие КАНДЫМОВА чевирди.

“Йылдыз” нынъ архивинден

Бир группа кырымтатар азыджысы (солдан): Ремзи Бурнаш, Риза Халид,
Юсуф Булат, Билял Мамбет, Джевдет Амет, Айдер Осман.

САЙГЪЫЛЫ ВАТАНДАШЛАР, АЗИЗ ОКЪУЙДЖЫЛАР!

Бугуньки куньде ялынъыз ватаньмызда дегиль, деерли бутюн дюньяда ана тилимизде чыккып тургъан екаяне эдебий-бедий, ич-тимай-сиясий меджмуамыз “Йылдыз”, халкъымызнынъ маневий вариети олгъан тилимизни, медениетимизни, миллий ве диний урф-адетлеримизни сакълап къалув ве яшатув огърунда нидже йылдыр хызмет этип кельмекте. Онынъ эр бир санында тарихымызгъа, эдебий асабалыгъымызгъа, медениетимизге аит эсерлер, макъалелер дердж этильмекте.

Лякин, сонъки вакъытларда ватандашларымызнынъ меджмуагъа абуне олувгъа кереги киби дикъкъат этмегенлери муарририетимизни зияде раатсызлай. Хусусан, зиялыларымыз, эдебият мухлисleri, окъув юртларынынъ студентлери меджмуагъа аз язылалар. Нетиджеде меджмуанынъ тиражы эксиле, нешир масрафлары арта.

Бу мунасебетнен джеми окъуйджыларымызгъа, бутюн ватандашларымызгъа буюк риджанен мураджаат этемиз:

“ЙЫЛДЫЗ”ГЪА АБУНЕ ОЛУНЪЫЗ!

Меджмуагъа эр айнынъ 20-сине къадар бутюн алякъа болюклеринде, “Союзпечать” идарелеринде абуне къабул олуна.

Бир айлыкъ абуне фияты — 1 грн. 50 кап.
Индекси — 75298.

*“Йылдыз”
муарририети.*

Индекс 75298.

